

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 36

ГРАДСКА КУЛТУРА
НА БАЛКАНУ
(XV—XIX ВЕК)

2

ЗБОРНИК РАДОВА

БЕОГРАД 1988

**ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
(XV—XIX ВЕК)**

2

УДК 930.85(497)„14/18“

ISBN 86-7179-003-7

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

EDITIONS SPECIALES 36

LA CULTURE URBAINE
DES BALKANS

(XVe — XIXe SIECLES

2

RECUEIL D'ETUDES

Rédigé par

VERENA HAN

Conseiller scientifique

Rédacteur-en-chef

Académicien RADOVAN SAMARDŽIĆ

Directeur de l'Institut

des études balkaniques

Rédaction

DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, DINKO DAVIDOV,
DRAGOLJUB DRAGOJLOVIĆ

Présenté à la 1ère séance du Conseil scientifique de l'Institut des études
balkaniques le 23 mars 1988

BELGRADE 1988

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 36

ГРАДСКА КУЛТУРА
НА БАЛКАНУ

(XV — XIX ВЕК)

2

ЗБОРНИК РАДОВА

Уредила

ВЕРЕНА ХАН

Научни саветник

Одговорни уредник

Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ

Директор Балканолошког института

Редакција

ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДИНКО ДАВИДОВ,

ДРАГОЉУБ ДРАГОЈЛОВИЋ

Примљено на I седници Научног већа Балканолошког института
23. марта 1988. године

БЕОГРАД 1988

Књига је штампана захваљујући финансијској помоћи
Републичке заједнице науке Србије

Рецензенти

Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ
Др БОЈАНА РАДОЈКОВИЋ
Др МАРИЈА ХАЦИ-ПЕШИЋ

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије
број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког
пореза на промет и услуга у промету

САДРЖАЈ

TABLE DES MATIERES

<i>Бурђица Петровић</i>	
Дубровчани и турска обућа у XV и почетком XVI века — — —	9
<i>Ђурђица Петровић</i>	
Les Ragusains et la chaussure turque au XV ^e et au commencement du XVI ^e siècle — — — — — — — — — — —	9
<i>Јосип Луетић</i>	
Moreplovci, trgovačka mornarica i lučka djelatnost Valone, Drača i Lješa i nautičko-komercijalne veze Albanaca s Dubrovčanima 1566—1586. godine — — — — — — — — — — —	33
<i>Јосип Луетић</i>	
Navigateurs, marine marchande et activité des ports de Valona, de Durazzo et d'Alessio et les relations nautiques et commerciales entre les Albanais et les Ragusains 1566—1586 — — — — — — — — — — —	33
<i>Бехија Златар</i>	
Типологија градских насеља на Балкану у XVI вијеку — — —	63
<i>Бехија Златар</i>	
Typologie des agglomérations urbaines dans les Balkans au XVI ^e siècle — — — — — — — — — — — — — — — — —	63
<i>Илија Митић</i>	
Prilog proučavanju crkvenog i svjetovnog azila na području dubrovačke Republike — — — — — — — — — — — — — — — — —	75
<i>Илија Митић</i>	
Une contribution à l'étude de l'asile d'église et de l'asile séculier sur le territoire de la République de Dubrovnik — — — — — — — — — — —	75
<i>Верена Хан</i>	
Путописне белешке Евлије Челебије као извор за историју уметности Балкана — — — — — — — — — — — — — — — — —	87
<i>Verena Han</i>	
Les notes de voyage d'Evli Çelebi comme source pour l'histoire de l'art dans les Balkans — — — — — — — — — — — — — — — — —	87
<i>Невенка Безић-Боžанић</i>	
Odijevanje u Hvaru u XVII stoljeću — — — — — — — — — — — — — — — — —	105
<i>Невенка Безић-Боžанић</i>	
Le costume des habitants de l'île de Hvar au XVI ^e siècle — — —	105
<i>Иви Лентић-Кугли</i>	
Prilog istraživanju arhitekture javnih zgrada u Sremskoj Mitrovici i Somboru —	125

<i>Ivy Lentić-Kugli</i>	
Une contribution à l'étude de l'architecture des édifices publics à Sremska Mitrovica et à Sombor — — — — —	125
<i>Ејуп Мушовић</i>	
Ферман о постављењу новопазарског митрополита 1766. године —	139
<i>Ејуп Мушовић</i>	
Le firman relatif à la désignation métropolitaine de Novi Pazar en 1766	139
<i>Дивна Бурић-Замоло</i>	
Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835—1865) — — — — —	151
<i>Divna Đurić-Zamolo</i>	
Les premières prescriptions juridiques dans le domaine de l'architecture et de l'urbanisme de la Serbie du XIX ^e siècle (1835—1865) —	151
<i>Мирјана Прошић-Дворнић</i>	
Покршаји реформи одевања у Србији током XIX и почетком XX века — — — — —	177
<i>Mirjana Prošić-Dvornić</i>	
Les essais des réformes du costume en Serbie au XIX ^e et au commencement du XX ^e siècle — — — — —	177

Бурђица ПЕТРОВИЋ

ДУБРОВЧАНИ И ТУРСКА ОБУЋА У XV И ПОЧЕТКОМ XVI ВЕКА

О турском костиму из XV и првих деценија XVI века не зна се много. Неколико сачуваних примерака одеће султана и чланова њихових породица пружа увид само у раскошност употребљених тканина и у крој кошуља и кафтана највишег друштвеног слоја Царства.¹ Допуне тим материјалним сведочанствима, као и обавештења о начину одевања осталих категорија османског друштва, могу се добити индиректним путем: посредством турских минијатура и приказа Турака у европским ликовним изворима, као и у саопштењима особа које су боравиле у Турској у том периоду. У југословенским оквирима ту могућност пружају, уз малобројне иконографске податке и забелешке савременика, и оновремени документи похрањени у Дубровачком архиву. У њима су бележени, стицајем разних околности, и делови турске одеће поред осталих предмета турске материјалне културе, производа турског занатства и домаће радиности, а које су Дубровчани доносили у свој завичај.

Дубровачке архивске вести о турском костиму вишеструко су драгоцене. Оне представљају конкретне доказе о присуству те врсте добара турске материјалне културе у касносредњовековном Дубровнику, а ретроверзно и на територијама Србије и Босне пре но што ће их дефинитивно освојити Османлије и непосредно након тога. Оне, затим, служе као путоказ у утврђивању динамике културних позајмица, које су у току XVI века довеле до извесних значајних промена у структури владајућег модела одевања у Дубровнику и на његовој територији, нарочито у одећи мушкараца. Тако је, на пример, дубровачка

¹ T. Öz, *Turkish Textiles and Velvets, XIV—XV Centuries*, Ankara 1950; F. Cagman, *The Anatolian Civilisations III, Ottoman Art*, Istanbul 1983, 121 (E. 25, E. 26, E. 27), 141 (E. 54), 169 (E. 97), 170 (E. 98, E. 99), 171 (E. 100), (E. 102, E. 103).

влада у мају 1554. године дозволила да мушкарци носе турско одело с одговарајућим украсима.² И најзад, те вести су прилог упознавању начина облачења средњих и нижих категорија османског друштва током XV и почетком XVI века.

У дубровачким архивским књигама има приличан број записа о турским одевним предметима. Поред разноврсних тканина,³ забележени су: хламиде,⁴ весте⁵ (општи назив за горњу одећу), доламе,⁶ цупе,⁷ цупони, односно кавади,⁸ казааци,⁹ гуњеви,¹⁰ кабанице,¹¹ кепењци,¹² шубе,¹³ бунде,¹⁴ појасеви од вишеврсног материјала,¹⁵ мараме,¹⁶ космачи,¹⁷ капуљаче,¹⁸ скуфије,¹⁹ такије²⁰ и друге врсте покривала за главу,²¹ обућа, разне врсте кеса,²² које су биле саставни део одеће, као и марамике,²³ које су султан, великодостојници и чланови њихове уже породице обавезно носили у десној руци. На основу тих података, мада прилично штурих и лишених потребних објашњења, може се, уз помоћ других расположивих извора, створити приближна слика о турском костиму током XV и почетком XVI века. Међутим, пошто би таква реконструкција представљала студију великог обима, овог пута је акценат стављен само на турску обућу.

У малобројним радовима у којима се у лапидарној форми освртало на употребу турских предмета у касносредњовековном

² Consilium Rogatorum (=Cons. Rog.), 52, fol. 91.

³ В. Хан, *Архивске вести о турском текстилу XV века у Дубровнику*, Зборник Музеја примењене уметности 16—17, Београд 1972—1973, 95—98.

⁴ Lamenta de foris (=Lam. de foris) 11, fol. 222.

⁵ Diversa cancellariae (=Div. canc.) 50, fol. 181'.

⁶ Lam. de foris 3, fol. 124.

⁷ Div. canc. 76, fol. 23'.

⁸ Lam. de foris 17, fol. 250; Testamenta notariae (=Test.) 13, fol. 185'.

⁹ Div. canc. 76, fol. 139'.

¹⁰ Diversa notariae (=Div. not.) 37, fol. 140.

¹¹ Lam. de foris 14, fol. 162.

¹² Lam. de foris 14, fol. 162.

¹³ Lam. de foris 17, fol. 203'.

¹⁴ Div. canc. 92б, fol. 1.

¹⁵ Div. not. 26, fol. 23, scandar: uno cingulo turchesco dicto schandar (Div. canc. 97, fol. 230); П. Васић, *Српска ношња у средњем веку*, Гласник Етнографског музеја 43, Београд 1979, 37: погрешно преведен scandar као ханџар; Lam. de foris 17, fol. 250: centura.

¹⁶ Div. canc. 76, fol. 140.

¹⁷ Lam. de foris 7, fol. 194.

¹⁸ Test. 17, fol. 15'.

¹⁹ Lam. de foris 17, fol. 129.

²⁰ Div. not. 53, fol. 196.

²¹ Liber de maleficiis 6, fol. 312' (bireta); Test. 8, fol. 166' (capellinus), Lam. de foris 17, fol. 203' (capellus).

²² Test. 8, fol. 259 (scarsella); Div. canc. 49, fol. 48' (tascha); Lam. de foris 11, fol. 34 (bursa); Div. canc. 55, fol. 132 (tichariza); Liber de maleficiis 5, fol. 190' (marsupium).

²³ Lam. de foris 46, fol. 43.

Дубровнику ретко се наводи обућа.²⁴ На обућу, уопштено узето, мало се обрађала пажња и у студијама о костиму Србије и Босне из времена њихове независности или полузависности,²⁵ чиме је умањена могућност утврђивања разлика и сличности у периодима када су већ били уочљиви тешњи контакти између култура освајача и освојених. Полазећи од претпоставке да би сазнања о турској обући датог времена могла бити не само прилог турској костимографији²⁶ већ да би могла допринети будућим систематским и комплексним истраживањима обуће, односно начина одевања у Србији, Босни и Дубровнику у том бурном и историјски врло важном периоду, определила сам се за тај део одеће. У овом раду примењене су три врсте извора: дубровачка архивска грађа и подаци из турских писаних извора, белешке Европљана који су дуже или краће време боравили у земљи Османа, исламске минијатуре и прикази обуће у европским ликовним изворима.

I

Малобројни записи у дубровачким архивским књигама указују да су Дубровчани у XV и у првим деценијама XVI века поседовали две врсте турске обуће. То су биле чизме и ципеле.

У Дубровнику су турске чизме биле познате већ у првим деценијама XV века. Први расположиви податак је с краја јуна 1443. године: међу секвестрираним стварима Николе Богдановића, званог Брусих, налазио се и пар турских чизама.²⁷ Неоспорно је да је та врста турске обуће била у употреби и пре поменуто године.

Чизме уопште означаване су у дубровачким документима средњовековним латинским лексемом »stivalis«. Оне које су се обликом, начином израде или нечим другим разликовале

²⁴ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1952, 380; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 308; Ђ. Petrović — М. Prošić-Dvornič, *Narodna umetnost Jugoslavije*, Ljubljana 1983, 36, поменуте само чизме. У досад једином раду о турским, тј. оријенталним предметима у Дубровнику у XVI веку, који је написан на основу података из Дубровачког архива, намерно је изостављен костим: V. Nan, *Orientalni predmeti u renesansnom Dubrovniku*, Prilozi za oriјentalnu filologiju VI—VII, Sarajevo 1956, 115—135; П. Васић, *Српска ношња*, 29, наводи XVI век као период када су доњи слојеви дубровачког друштва усвојили турску обућу — јеменије.

²⁵ К. Јиречек, Ј. Радонић, нав. дело II, 242, 244; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 286—288; П. Васић, *Српска ношња*, 29, 35; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 314, 318.

²⁶ Остао ми је неприступачан рад: N. Atosoy, *Shoes in the Topkapi Palace Museum*, Journal of the Regional Cultural Institut 2, no. 1, Winter 1969, 5—31.

²⁷ Div. canc. 57, fol. 275.

од уобичајених добијале су посебне одреднице, као, на пример, „лар чизама из Србије“.²⁸ Оне, пак, које су доношене из османских области називане су „турске“.²⁹ Међутим, у последњим деценијама XV века, с одомаћивањем елемената турске културе у Дубровнику, почео је да се употребљава и турски назив за ту врсту дубоке обуће: „чизме — rızme“. Уз њега је каткада ишао и придев „турски“,³⁰ а јављао се и без тог етничког показатеља.³¹ На исти начин су означаване чизме и у првим деценијама XVI века.³²

У време када се у Дубровнику срећу турске чизме, у граду и на његовој територији носиле су се такође чизме, које су биле веома омиљене и у Западној Европи тога доба.³³ Према расположивим архивским подацима, њих су поседовале све категорије дубровачког становништва; помињу се: племићи,³⁴ пучани,³⁵ занатлије,³⁶ слуге,³⁷ становници Груза,³⁸ Лапада,³⁹ Жупе,⁴⁰ а имали су их и странци који су боравили у Дубровнику, ту навраћали или су на неки начин били повезани с Дубровником.⁴¹ По свему судећи, чизме су почеле да се носе тек почетком XV века — први помен је из 1422. године.⁴² У систематски прегледаним свим архивским серијама из XIV века нисам наишла на помен чизама у поседу Дубровчана.⁴³

У Дубровнику XV века била су три типа чизама: чизме стандардних димензија, које су биле најчешће, затим кратке, односно мале (pizule),⁴⁴ и високе, тј. велике (grande).⁴⁵ О њиховом изгледу нема података, једино је познато да је угледни и имућни Никша Журговић имао црвене чизме.⁴⁶ Чизме те боје,

²⁸ Исто; В. Radojković, *Zapadni uticaji na primenjeni umetnost Bosne*, у: Симпозијум »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Radovi III, Zenica 1973, 225.

²⁹ Div. canc. 57, fol. 275; Lam. de intus 10, fol. 19; Lam. de foris 21, fol. 292'.

³⁰ Div. canc. 89, fol. 31'.

³¹ Div. canc. 90, fol. 175.

³² Div. canc. 105, fol. 170; 110, fol. 31; 116, fol. l' a tergo.

³³ F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 185.

³⁴ Lam. de foris 5, fol. 35'; 9, fol. 155.

³⁵ Lam. de foris 7, fol. 30'; 10, fol. 43; 17, fol. 30'; 23, fol. 133.

³⁶ Lam. de foris 6, одвојен лист, 12. IX 1452; 39, fol. 269'; Div. canc. 57, fol. 232.

³⁷ Lam. de foris 5, fol. 41; 15, fol. 10; Div. canc. 69, fol. 108.

³⁸ Lam. de foris 14, fol. 156'.

³⁹ Lam. de foris 23, fol. 177'.

⁴⁰ Lam. de foris 19, fol. 16.

⁴¹ Lam. de foris 11, fol. 241'; 20, fol. 167; 21, fol. 9' (боравио у Крешеву); 23, fol. 243'.

⁴² Lam. de foris 5, fol. 35': отете чизме из куће ser Paulo de Resti (Рестић), кнеза Коначала.

⁴³ Први помен чизама у Дубровачком архиву је из 1284. године, али се односи на Влахе из дубровачког залеђа. — Г. Чremoшник, *Канцеларски и нотарски списи, 1278—1301*, Београд 1932, бр. 359.

⁴⁴ Lam. de foris 6, одвојен лист, 12. IX 1452.

⁴⁵ Исто, Lam. de foris 11, fol. 241'.

⁴⁶ Lam. de foris 23, fol. 133.

као и црне, највише су се носиле у Европи у касном средњем веку.⁴⁷ Црвене чизме је поседовало и високо племство у средњовековној Србији.⁴⁸ Оне су, вероватно, биле прихваћене из Византије, где су на двору ношене чизме персијског типа, меке, црвене и везене, а које су се звале *tzanga*, *tzaga*.⁴⁹ Црвена боја је сматрана за боју аристократије, као, уосталом, и у Италији у XIV и XV веку,⁵⁰ где је била и симбол милосрђа, љубави према ближњем, али и радости.⁵¹

Може се претпоставити да се та три типа дубровачких чизама у XV веку нису у бити разликовале од чизама које су се тада носиле у Европи, а где их је такође било три врсте.

1. Кратке, лаке чизме, врста дубоких ципела, везивале су се понекад врпцом на предњем делу и досезале су до испод листова. Нижи друштвени слојеви увлачили су у њих чарапе-ногавице (сл. 1). Преко њих су се обично облачиле чизме или хузе, козе.⁵² Звале су се *brodequin*, *brosequin*, *broseken* (термин нејасног порекла).⁵³ Биле су наследнице обуће сличног типа коју су носили Фригијци, од којих су је преузели Грци — котурне ловаца и виших друштвених слојева, и Римљани — кампагус, првобитно обућа војника, а затим царева, конзула и сенатора. Тај тип кратких чизмица био је познат и Германима и Готима.⁵⁴

2. *Heuze*, *housseau*, германског порекла,⁵⁵ а од IX века врста високих чизама с доста чврстим ђоном. Оне понекад нису покривале прсте, што пушта да се упореде с камашнама. Досезале су до половине листова или до половине бутина. Нестале су из употребе крајем XV века.⁵⁶

3. Од XIII века у употребу су ушле меке и лаке чизме које су сезале до половине листова и могле су се спајати са стране.⁵⁷ Звале су се *stivale*, *estivalia*, *aestivalis*⁵⁸ (сл. 2).

⁴⁷ M. Leloir, *Dictionnaire du costume*, Paris 1951, s. v. Botte; F. Boucher, нав. дело, 426, s. v. Botte.

⁴⁸ П. Васић, *Српска ношња*, 35.

⁴⁹ F. Boucher, нав. дело, 150, 440, s. v. Zangha; Ст. Новаковић, *Цегар-Цигар-Тзага-Местве*, Годишњица Николе Чушића XXX, Београд 1911, 203, 204.

⁵⁰ R. Levi-Pisetzky, *La couleur dans l'habillement italien*, Actes du 1er Congrès international d'histoire du costume, Venezia 1958, 158.

⁵¹ Исто, 154, 158.

⁵² F. Boucher, нав. дело, 427, s. v. Brodequin; 181.

⁵³ O. Bloch, W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1950, s. v. Brodequin.

⁵⁴ Ch. Vincent, *Histoire de la chaussure — Antiquité*, Paris 1880, 45, 52, 53, 121, 148, 302, 360.

⁵⁵ O. Bloch, W. von Wartburg, *Dictionnaire*, s. v. Housseau.

⁵⁶ F. Boucher, нав. дело, 434, s. v. Heuze.

⁵⁷ Исто, 210, сл. 399. сл. 406; 214, сл. 411.

⁵⁸ Исто, 426, s. v. Botte; O. Bloch, W. von Wartburg, *Dictionnaire, s. v. Estival*; J. Baxter, Ch. Johnson, *Medieval Latin World-List from British and Irish Sources*, Oxford, London 1934, s. v. Stivale.

Према томе, прихватајући од прве половине XV века турске чизме, Дубровчани се нису определили за њима дотад непознат предмет. Они су знали за чизме, иосили су их, али су те њихове чизме изгледале друкчије него турске. Управо у томе би требало тражити један од разлога што су турске чизме унете у Дубровник. Тежња за егзотиком, па и за истицањем личности, могла је при томе да буде важна.

Поставља се питање у чему је била разлика између западноевропских, какве су, највероватније, биле и дубровачке, и турских чизама. Према причању Беновљанина Бованија Антонија Менавина, у Турској су се крајем XV и почетком XVI века носиле две врсте чизама. Једне је Менавина назвао »borzachini« и навео да се много употребљавају. Други тип су биле чизме, означене као »stivale«, са заштиљеним врхом и са ђоном окованим гвожђем, тј. потковане, да би биле чвршће.⁵⁹

Термин »borzachini«, који је Менавина употребио да би објаснио одређену врсту полудубоке турске обуће, означава у италијанском језику чизмице до половине ноге, врсту дубоких ципела,⁶⁰ и у касном средњем веку је био идентичан са brodequin. Другим речима, тај тип турских чизама би требало схватити као краће чизмице. Кратак њихов опис дао је Венецијанац Теодоро Спандуњино, који је живео у Истанбулу крајем XV и почетком XVI века. У опису делија забележио је да носе некакве кратке чизмице, нешто изнад пете, и с дугим мамузама.⁶¹

У свечаној поворци еснафа пред султаном Муратом III, која је приказана на минијатурама у Сурнами из 1582. године, учествовали су и чизмари и обућари.⁶² У њиховим покретним радионицама изложене су управо те две врсте обуће: кратке и високе чизме (сл. 3, 4). Кратке чизме су биле начињене од меке коже, вероватно од сахтијана, и досезале су повише скочног зглоба (сл. 1). Оне су биле углавном без потпетица.

Оновремени европски хроничари турског начина живота нису забележили турски термин за »borzachini«. По свему судећи, то су могле бити месте, местве у нашем језику.⁶³ Наиме, местцијама су означени израђивачи поменуће полудубоке обуће

⁵⁹ G. A. Menavina Genovese da Vultri, *I cinque libri della legge, religione ed vita del Turchi et della corte et d'alcune querre del Gran Turcho*, Venetia 1548, 86.

⁶⁰ N. Tommaseo, G. Biagi, *Dizionario della lingua italiana* I, Torino 1917, s. v. Borzachino.

⁶¹ Th. Spanduginio, *Della casa regale de Cantacusini Patritio Constantinopolitano, delle historie, et origine de Principi de Turchi, ordine della corte, loro rito e costumi*. Opera nuovamente stampata, ne fin qui missa in luce, Venezia 1550, s. p. sub: Li Deli.

⁶² A. Inan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'empire Turc-Ottoman*, Istanbul 1941, pl. LV (Surname, p. 417).

⁶³ A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965, s. v. mestve.

у поворци еснафа у поменутој Сурнами. Сем тога, у попису ствари у султановом двору, који је начињен 1601. године, међу разноврсном обућом наведене су и мeste, које је С. Е. Арсевен превео као »bottine à col court«,⁶⁴ тј. кратке чизмице.

Месте су превасходно биле обућа везана за затворени простор, врсте кожних чарапа. Носила су их оба пола у свакодневном животу, у кући, радњи, месциду. Облачиле су се ујутру на голу ногу или на чарапе и скидале увече. Када се излазило на улицу, преко мести су се навлачиле неке од више врста ципела. Током времена постале су турско-муслиманска обућа свих друштвених слојева и задржавајући исти начин израде, а то значи да су горњи део, лице, и Ђон били од меке коже која се припија уз ногу⁶⁵ (сл. 3).

Други тип чизама — *stivale*, које помиње Менавина, такође су приказане на минијатури у Сурнами (сл. 4), која приказује радионицу чизмара и обућара. Оне су припадале врсти високих чизама и досезале су предњим делом до колена или су га прекривале.⁶⁶ Имале су полукружно обликовану горњу ивицу сара, која се косо спуштала према листовима ногу и обухватала их отприлике до половине. Напред су те чизме имале благо повијен шиљак, попут кљуна на нашим опанцима, и биле су углавном равне, без потпетица. До нас су допрле једне такве чизме што су припадале султану Селиму II (1566—1574), а које се налазе у Топкапи Сарај музеју у Истанбулу. Израђене су од fine коже боје цимета, а украшене аплицираним руми и палмета мотивима од тамноцрвене коже, пришивеним сребрним нитима на основу. Постављене су ружичастим свиленим сатеном. Недостају потпетице. Видљив је мали кљун. Сматра се да спадају међу најфиније примерке турске вештине украшавања коже⁶⁷ (сл. 5).

Чизме с профилисаним горњим делом сара биле су и раније познате на Блиском истоку; приказане су, на пример, на минијатури у рукопису о Варки и Гилшаху из XIII века, који се приписује анадолским Селџуцима.⁶⁸ Континуитет њиховог постојања може се пратити на персијским и турским минијатурама из XV и XVI века,⁶⁹ а вероватно је Бертрандон де ла Брокијер купио у Дамаску 1432. године такве чизме, за које је написао да су црвене, високе до колена, „као што се

⁶⁴ С. Е. Arseven, *Les arts décoratifs turcs*, Istanbul 1940, 308.

⁶⁵ R. E. Koçu, *Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü*, Ankara 1967, s. v. Mest.

⁶⁶ M. And, *Turkish Miniature Painting*, Istanbul 1982, 45 (1568/69).

⁶⁷ F. Çağman, *нав. дело*, 176, E-108.

⁶⁸ M. Ş. İpşiroğlu, S. Eyuboglu, *Türkei, Frühe Miniaturen*, Paris 1961, 18, Taf. i, II.

⁶⁹ F. Çağman, Z. Tanindi, *Islam minyatürleri*, Istanbul 1979, tab. 13 (1445/46), 18 (1476), 30 (XV век); M. And, *нав. дело*. (1434—1540); F. Çağman, *нав. дело*, 142, E-55 (1515).

носе у тој земљи“.⁷⁰ Исте такве чизме су се носиле и у XVII веку.⁷¹ Такав тип чизама, само с потпетицом, сачуван је у мађарској мушкој и женској народној ношњи.⁷²

Чизме су носили сви слојеви турског друштва. Због лошег стања путева и улица, као и блата, биле су врло омиљене, па су их зими носила и деца.⁷³ У зависности од друштвеног статуса варирале су боје коже од које су израђиване чизме, а зависно од економских могућности, прављене су од финије или простије коже, са украсима или без њих. Италијански путник Марко Аптоније Пигафета, који је боравио у Истанбулу 1567. године, забележио је да су чизме прављене од куване и тврде коже, као и ципеле, и да их је било црвених, жутих, сивкастих, а и у другим бојама; црне чизме нису носили.⁷⁴ Уколико су чизме носили припадници османских војних формација, пешаци и коњаници, и особе које су морале да буду у сталном покрету, на њон су стављане гвоздене поткове или ексери.⁷⁵ Представу о томе пружа једна минијатура из Албума Освајача из XV века, на којој је приказан логор номада.⁷⁶ Бат корака војника с поткованим чизама сликовито је описао Дурсун-бег говорећи о борбама за Смедерево 1458. године: „од лупе војничке обуће неверницима су уши заглухнули“.⁷⁷ Те чизме су имале повијен зашиљен врх.

Обућа с повијеним зашиљеним врхом била је старо културно добро житеља планинских области Предње Азије — у једном гробу у Азербејџану, који потиче из XIII—XII века пре н.е., нађен је модел обуће с кљуном (сл. 6). Селидбеним струјама она је допрла у иранско-индијску област и даље у јужну Европу и Италију.⁷⁸ Таква врста обуће постала је изгледа, популарна у Истанбулу тек крајем XV века и у првим деценијама XVI века. Поред саопштења Менавина, о њеној употреби сведочи и приказ чизама с повијеним шиљком на једној минијатури из 1515. године, „Мантик и Таир из Атара“, која се чува у библиотеци Топкапи Сарај музеја у Истанбулу.⁷⁹

Обућу с кљуном лансирале су у Истанбулу млађе занатлије, који су представљали конкуренцију старим мајсторима

⁷⁰ B. de la Brokijer, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 41.

⁷¹ C. E. Arseven, *нав. дело*, 315, Fig. 703.

⁷² A. Gáborján, *Magyar népviseletek (Ungarische Volkstrachten)*, Néprajzi Értésítő LVIII, Budapest 1976, 104—106, 110, 112, 115, 117, сл. 109, 111.

⁷³ R. E. Koçu, *нав. дело*, s. v. çizme.

⁷⁴ P. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad*, Starine IAZU XXII, Zagreb 1890, 128.

⁷⁵ G. A. Menavina, *нав. дело*, 86.

⁷⁶ M. Ş. İpşiroğlu, S. Eyuboglu, *нав. дело*, Taf. VII.

⁷⁷ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југославије*, Братство XXVI, Београд 1932, 103—104.

⁷⁸ F. Boucher, *нав. дело*, 57, сл. 15, 59, сл. 77, 63, сл. 82, 83, 116, 117.

⁷⁹ F. Çağman, *нав. дело*, 142, E-55.

исте струке. Опанчарски еснаф их је оптужио властима да народ воде путем качиперства и тражио да се тим чизмарима и ципеларима затворе радње.⁸⁰ Међутим, такви захтеви нису уродили плодом и модна обућа с кљуном се све више носила, мада је била врло скупа.

На основу садржаја расположивих релевантних дубровачких докумената дозвољено је претпоставити да су оба типа турских чизама била позната у Дубровнику током XV и почетком XVI века. У највећем броју архивских записа чизме су навођене без икаквих описа, само су набрајане међу украденим, секвестрираним, заложеним, пописаним стварима Дубровчана.⁸¹ Следујући дубровачку праксу да уз њима познате предмете нису давана детаљнија објашњења, могуће је да су се помени турских чизама без описа односили на кратке чизме, за које је Менавина написао да су се много носиле у Турској.⁸² До њих су, због тога, Дубровчани могли лако доћи приликом боравка на турској територији, а оне су их могле подсећати на њихове *stivalc pizule*, на које су били навикли. Управо међу стварима Милоша Драгомана, преводиоца за турски језик, које су пописане 1519. године, налазила су се три пара »*bolzachini turchesci*« и два нова пара »*bolzechene turcha*«.⁸³

Дубровчанима су биле познате и високе турске чизме. Из радње Мартина Бованија де Рика украден је био 1447. године „један пар чизама, црвених, турских, до бутина (*usque ad cossam*)“.⁸⁴ Тај засад једини расположиви помен у временском распону од скоро једног века сугерисао би да такве чизме нису одговарале укусу и потребама Дубровчана.

Поред чизама намењених мушкарцима, у последњим годинама XV века помињу се и турске женске чизме. Четири таква пара, уз крзно видре и 20 клупчади златне жице, заложено је био 1495. године извесни Никола Радоњић, морнар.⁸⁵ О изгледу тих чизама понешто се сазнаје из прича Европљана који су у то време боравили у Турској и записивали штошта и о обући жена.⁸⁶ Њихови прикази се могу наћи у исламским минијатурама из тог периода, а ликовна информација о њима налази се и у делу Феликса Петанчића *Historia Turcica*. На фолију 32^v тог кодекса приказан је султан Бајазит II у седећем положају, док му жене приносе јела. На ногама жене која се налази у другом плану виде се чизме које припадају типу

⁸⁰ X. Иналчик, *Османско царство — класично доба, 1300—1600*, Београд 1974, 225.

⁸¹ Div. canc. 57, fol. 275; 89, fol. 31'; 105, fol. 151', 170'; 110, fol. 31; 116, fol. 1' a tergo; Lam. de foris 21, fol. 292'.

⁸² G. A. Menavina, *нав. дело*, 86.

⁸³ Div. canc. 108, fol. 18', 19 a tergo.

⁸⁴ Lam. de intus 10, fol. 19.

⁸⁵ Div. canc. 90, fol. 175.

⁸⁶ M. Luigi Bassano da Zara, *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi*, 1545, 6, 7.

места, али су нешто више него мушке кратке чизме.⁸⁷ Такву обућу од меке коже, с врло танким њоном и без потпетица видео је Ханс Дерншвам 1553. године у Пловдиву на ногама ондашњих девојака.⁸⁸

Та једина вест о турским женским чизмама указивала би да таква врста стране обуће није наишла на одзив међу Дубровкињама. Оне уопште нису носиле чизме, па, према томе, нису прихватиле ни то унето турско културно добро.

Изнети осврти на типове турских чизама које су уношене у Дубровник у току XV и у првим деценијама XVI века указивали би да је при остваривању позајмица била заступљена селективност као прва фаза у даљим, тешњим контактима дубровачке с турском културом. Она се манифестовала на три начина:

а) прихватање: кратке мушке чизме су увршћене у инвентар одеће одређених слојева дубровачког друштва јер су одговарале навикама, начину живота и облачења одређеног круга људи, углавном трговаца;

б) индиферентност: високе мушке чизме су унете у Дубровник, поседовао их је странац, *speciarius*, настањен у овом граду. Илија Николић из Жупе имао је у часу смрти у својој кући чак 57 пари чизама.⁸⁹ Међутим, оне нису биле потпуно прихваћене, већ су се носиле само онда када су одговарале потребама Дубровчана. Ипак, нису сметале владајућем систему одевања, биле су форма ван система која је могла да буде и пожељна. Високе чизме су украдене из радње *speciarius*, јер је извесни појединац желео да их поседује;

в) одбијање: женске чизме су унете у град, али нису биле прихваћене. Сметале су јер нису одговарале владајућем кодексу стила живота и одевања Дубровкиња.

Турске чизме су доношене у Дубровник и тамо прихватање, уопште узето, у знатно мањој мери него што би се могло очекивати с обзиром на честе контакте с носиоцима турске културе, с једне стране, и на општу тежњу у европској моди тога времена да се поседују или подражавају делови турског костима, с друге стране.⁹⁰ Оне нису битно утицале на промене у правцу културних иновација у обући Дубровчана у XV и почетком XVI века. Другим речима, у Дубровнику је вредновање те врсте обуће још било ближе европским него турским критеријумима потребног и пожељног.

⁸⁷ F. Çağman, Z. Tanindi, *нав. дело*, сл. 15; D. Kniewald, *Feliks Petančić i njegova dela*, Београд 1961, сл. 5.

⁸⁸ М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама (1553—55. год.)*, Братство XXI, Београд 1927, 93: „...неке имају вунене чарапе, неке турске кожне чарапе...“ „Мест“ у савременом турском језику значи „кожна чарапа“.

⁸⁹ Div. sanc. 105, fol. 170'.

⁹⁰ F. Boucher, *нав. дело*, 212.

II

Насупрот турским чизмама, које се нису сасвим одомаћиле у дубровачкој средини, турске ципеле, које су такође забележене у дубровачким архивским књигама, биле су у знатно већој употреби. Оне се јављају од друге половине XV века, управо у време када су чешћи и помени о другим деловима турске одеће, а у интеракцији с оживљавањем заинтересованости Дубровчана за трговачко пословање с „турским крајевима“, како су означаване заузете балканске области.

Иако су расположиве вести о турским ципелама у поседу Дубровчана врло малобројне, има их само неколико, два податка сведоче о њиховом усвајању, односно о увршћивању у инвентар обуће коју су носили житељи града и његовог подручја.

Прва вест о турским ципелама је и прва таква вест. Она се налази у попису ствари најзначајнијег каталонског трговца и арагонског вицеkonzула у Дубровнику *Johannesa Sparteriusa*,⁹¹ који је састављен 1470. године: »1° paio di scarpì alla turche-scha«⁹² — пар ципела попут турских — а указује на то да су турске ципеле у то време већ биле познате у Дубровнику, чим се израђивала плитка обућа по моделу турских ципела.

Друга вест је још важнија. У одлуци Великог већа о пословању обућара и о ценама обуће, која је издата 1492. године, наведене су, поред других типова ципела, и »le pasmage magiore da homo«⁹³ — веће мушке пашмаге. Пашмаге су биле добро позната турска плитка обућа. Њих су носила оба пола и сви слојеви турског друштва, као и војници.⁹⁴ Према Пигафетију, израђиване су од куване тврде коже,⁹⁵ а нарочито су много прављене од сахијана, учињене и уређене козје коже. Према врсти делатности и друштвеном статусу власника пашмага, одређивана је боја њихове коже. Било их је жутих, црвених, црних. Горњи део пашмага, лице, био је доста дубоко отворен, имале су, затим, туп врх, њон је био прилично дебео и увек без потковица и ексера.⁹⁶

Пашмаге су често приказиване на турским и персијским минијатурама те се на основу тих извора сазнаје да је њихов отвор с лица могао бити у облику велике заграде или округлао.⁹⁷

⁹¹ М. Спремић, *Дубровник и Арагонци, 1442—1495*, Београд 1971, 71—73.

⁹² Div. not. 54, fol. 4.

⁹³ Cons. Maius 16, fol. 51; Исто, у: *Liber Croceus*, fol. 101: *Providimentum super laboreris et solutionibus caligariorum*.

⁹⁴ Р. Е. Коџи, *нав. дело*, s. v. Ваџмак.

⁹⁵ Р. Matković, *нав. дело*, 128.

⁹⁶ Р. Е. Коџи, *нав. дело*, s. v. Ваџмак.

⁹⁷ Упор. Ф. Çagman, Z. Tanindi, *нав. дело*, сл. 28, 29.

У Топкаши Сарај музеју у Истанбулу похрањено је више пари дворских пашмага из XVI и XVII века, које су мање или више раскошно украшене утиснутим или златним нитима извезеним мотивима из турског орнаменталног репертоара.⁹⁸ Насупрот гиздавости турских пашмага, оне рађене у Дубровнику биле су једноставне, без украса, од фино учињене коже, кордована, или од овчје. Зависно од врсте материјала, цена је варијала између 7 и 6 гроша по пару, а зависила је и од величине пашмага.⁹⁹

Вест да су се пашмаге правиле у Дубровнику значајна је из два разлога. Прво, у документу пашмаге нису означене као турска обућа, што се може протумачити тако да су оне већ биле сасвим прихваћене у Дубровнику и уврштене у владајући инвентар материјалне културе. Да би се то остварило, да позајмица из стране културе постане резиденцијално културно добро, потребно је да прође дужи временски период. Из тога би следило, као друго, да су Дубровчани још у другој половини XV века имали право да носе турску обућу, јер је ношење пашмага било забрањено немуслиманском живљу.¹⁰⁰ Сачувана дозвола дубровачке владе да мушкарци у граду и на његовом подручју могу носити турску одећу потиче тек из 1554. године, како је већ наведено,¹⁰¹ док је прво до сада познато такво турско званично одобрење тек из 1588. године,¹⁰² мада се у једном заштитном писму за дубровачког драгомана Винченца из 1628. године наводи да је право јахања коња и ношења муслиманског одела и оружја „давнашњи обичај“.¹⁰³

У релевантној одлуци Великог већа наведене су само мушке пашмаге, што би значило да Дубровкиње нису носиле такву врсту турске обуће. Женске пашмаге се помињу тек 1566. године, и то међу стварима *Biagio Bisio*, дубровачког трговца у Једрену.¹⁰⁴ Иначе, женске пашмаге су уместо сахтијана имале поставу од атласа, сјајне свилене тканине, и малу потпетицу.¹⁰⁵ Менавине је записао да су лепе, плитке и лаке женске ципеле биле од вишебојне коже, везене злагом »alla damaschina«, а имале су и „хиљаде других љупкости“.¹⁰⁶

⁹⁸ С. Е. Arseven, *нав. дело*, 313-fig. 703, 314-fig. 704, 315-fig. 705.

⁹⁹ Cons. Maius 16, fol. 51.

¹⁰⁰ R. Е. Коџи, *нав. дело*, s. v. Ваџмак.

¹⁰¹ Cons. Rog. 52, fol. 91.

¹⁰² D. Војанић, *Mustaj Ćelebija pisar Carskog divana i dubrovačke knjige divanskog arhiva*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXII—XXIII/1972—73, Sarajevo 1976, 69.

¹⁰³ Д. Војанић, *Султанска акта издата на захтев Дубровачке републике од 1627. до 1647. године (Дубровачки дефтер бр. 3)*, Miscellanea, Мешовита грађа X, Београд 1982, бр. 36.

¹⁰⁴ Div. canc. 153, fol. 19'.

¹⁰⁵ R. Е. Коџи, *нав. дело*, s. v. Ваџмак.

¹⁰⁶ G. А. Menavina, *нав. дело*, 86.

Према расположивим дубровачким документима произлази да су пашмаге у другој половини XV и у првим деценијама XVI века углавном поседовали Дубровчани који су били настањени у дубровачким колонијама на Балкану, или уопште особе које су имале ближе контакте с Турцима. Тако су, на пример, пашмаге имали дубровачки трговци у Новом Пазару,¹⁰⁷ Софији,¹⁰⁸ као и Милош драгоман.¹⁰⁹ На основу тога се може претпоставити да су их првенствено носили Дубровчани који су се кретали балканским просторима, а њих је био знатан број. Отуда је схватљиво што се у одредби из 1492. године наводе само мушке пашмаге, и што су оне биле уврштене у уобичајену дубровачку обућу, а то се морало заснивати на одобрењу турских власти, као што је већ наведено, да таква обућа постане и дубровачка.

Ова претпоставка повлачи за собом и другу претпоставку. Наиме, у пашмагама се није никада улазило у кућу. Оне су се лако облачиле и скидале,¹¹⁰ а то је било потребно с обзиром на то да су ентеријери турских кућа били застрти теписима и разнобојним асурема, како саопштава Антоан Жефроа,¹¹¹ а у складу с обичајем да се спава на земљи и обедује за ниским трпезама или са текстилија простртих по земљи. Пошто су Дубровчани који су живели у дубровачким колонијама на Балкану носили пашмаге, то би могло значити да су и они прихватили специфичан оријентални стил културе становања. Другим речима, може се претпоставити да је тзв. култура ниског хоризонта била већ присутна и у градовима Европске Турске крајем XV века. Томе у прилог говори податак који је оставио Дерншвам, да је у Пловдиву 1553. године виђао девојке у црвеним турским пашмагама.¹¹²

У тестаменту свештеника Антонија Вукчића, званог »Prazaz«, који је умро 1490. године у Скопљу, наведено је да је имао »... et doi para de scarpini turcheschi deperenti«¹¹³ — и два пара везених турских скапина. Под појмом escarpins у Француској, charpines у Шпанији, scarpini у Венецији подразумевале су се лаке ципеле без потпетица. Оне су биле познате још у XII веку и тада су рађене од скупоцених тканина. У наредним вековима прављене су и од коже, а горњи део је обично био с прорезима¹¹⁴ (сл. 7). Таква обућа је била позната и

¹⁰⁷ Div. canc. 105, fol. 151'.

¹⁰⁸ Test. 32, fol. 39'.

¹⁰⁹ Div. canc. 108, fol. 19 a tergo.

¹¹⁰ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век*, Београд 1961, 289.

¹¹¹ Исто, 535.

¹¹² М. Влајинац, *нав. дело*, 93.

¹¹³ Test. 26, fol. 135.

¹¹⁴ F. Boucher, *нав. дело*, s. v. Escarpins.

Дубровчанима,¹¹⁵ мада није била уврштена у уобичајени тип ципела у Дубровнику. Назире се на ногама св. Јурја на Лопудском триптиху обућара Бурђа Божидаревића, који је насликао Никола Божидаревић с помоћницима 1513. године.¹¹⁶

Турске ципеле које је поседовао дон Антоније Вукчић биле су везене,¹¹⁷ а пошто је за њих употребљен термин »scarpi«, а не »scarpe«, могле би се означити као пашмаге, односно јеменије. Крој пашмага и јеменија је био исти, али је горњи део јеменија био више деколтиран, тако да су се видели разреза међу прстима на ногама. Сем тога, јеменије нису имале тврд луб као пашмаге, већ мек, те су се могле по потреби потпети,¹¹⁸ тако да су се претварале у неку врсту наших напред затворених кућних папуча (сл. 7).

Поједини Дубровчани су поседовали и други тип турских ципела, које су у дубровачким документима означаване као »scarpe turchesche«¹¹⁹ — турске ципеле. Те ципеле, које је Антоан Жефроа означио као »raroich« — папуч, уз објашњење да их Турци носе у пољу и задржавају на ногама „као ми наше“,¹²⁰ биле су затворене дубоке ципеле које су штитиле ноге од прашине и камења, како је саопштио Менавина.¹²¹

У покретној радионици чизмара и обућара у свечаној поворци пред султаном Муратом III године 1582, а која је приказана на мнинјатури у Сурнами, види се тај тип ципела (сл. 4). Оне су досезале повише скочног зглоба и могле су имати посувраћен горњи део, тако да се видела постава друге боје. Биле су без потпетица или с потпетицом. У наредним столећима под појмом „папуч“ (тур. *pañuç*) обично се подразумевала обућа разних кројева и назива, као јеменије, коидуре, филаре, терлуке итд.¹²² У времену које нас интересује постојало је, међутим, мање типова обуће, како следи из приказа обуће на оновременим турским и персијским минијатурама. То потврђује и попис обуће у султановом двору, начињен 1601. године, где се од плитке обуће помињу: мушке пашмаге, папуч и папуч за слушкиње.¹²³

Тип ципеле папуч био је одомаћен и у европској Турској, како следи из турских пописних дефтера у којима је уписан

¹¹⁵ Test. 32, fol. 39'; Div. not. 114, fol. 10; Div. canc. 145, fol. 55' a tergo.

¹¹⁶ В. Бурђић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 61, 62.

¹¹⁷ Објашњење термина „везен — derenti“ дато је у: Б. Петровић, *Космач*, Зборник Музеја примењене уметности 16—17, Београд 1972—1973, 84.

¹¹⁸ R. E. Коџи, *нав. дело*, s. v. Ваџмак.

¹¹⁹ Div. canc. 116, fol. 1' a tergo.

¹²⁰ Р. Самарџић, *нав. дело*, 535.

¹²¹ G. A. Менавина, *нав. дело*, 86.

¹²² R. E. Коџи, *нав. дело*, s. v. Раџуџ.

¹²³ С. Е. Arseven, *нав. дело*, 308.

велики број папучија у градовима Србије, Босне, Македоније. Али, тај тип обуће, изгледа, нису потпуно прихватили Дубровчани. Сувише је мало помена да би се могло супротно утврдити. Вероватно, такве ципеле им нису одговарале. Тек крајем XVI века, међу стварима покојног Ивана Драгишића налазила су се и »dua paro di raruscie«¹²⁴ — два пара папуч.

У време када су поједини Дубровчани имали турске ципеле, већина становника је, ипак, носила своје уобичајене типове обуће, који се у бити нису разликовали од европских из позног средњег века. У одредби Великог већа о делатности обућара из 1492. година наведене су поред пашмага и следеће врсте обуће:

- calze, на које су обућари стављали ђон и потпетице;
- pianelle мушке
- мушке ципеле (scarpe)
- лаке женске ципеле
- zoccole или pianelle женске
- ципеле сељанки и служавки.¹²⁵

Calze, калце, биле су врста чарапа-ногавица, па су понекад изједначаване с беневрецима¹²⁶, посебном врстом чакшира. Обично су биле од сукна, црног, белог, плавог, црвеног зеленог.¹²⁷ На калце се стављао ђон, а могле су бити са потпетицама или без њих.¹²⁸ То су били calcei solati,¹²⁹ calce solade.¹³⁰ Словенски термин за тај ђон био је „потплата“.¹³¹

Калцама су биле сродне calige, калиге, те су понекад и изједначаване.¹³² Оне су, такође, израђиване од простијих вунених тканина, ређе финијих, а било их је црних, белих, црвених, плавих, зелених, мрких.¹³³ На калиге се такође стављао ђон; то су биле calige solate.¹³⁴ Сем дугачких калига, постојале су и краће, које су досезале до колена.¹³⁵

Калце и калиге су израђивали кројачи,¹³⁶ а обућари су стављали ђон од јареће или овчје коже.¹³⁷ Ђон се могао приве-

¹²⁴ Div. canc. 187, fol. 216.

¹²⁵ Cons. Maius 16, fol. 50'-51.

¹²⁶ Div. not. 114, fol. 1' a tergo.

¹²⁷ О овој врсти обуће има веома много података у дубровачким архивским књигама. У поређењу с осталим подацима о обући, следи да су калце биле најраспрострањенија врста обуће.

¹²⁸ Cons. Maius 16, fol. 50'.

¹²⁹ Упор. Div. canc. 45, fol. 134'; 63, fol. 213'.

¹³⁰ Test. 21, fol. 66'.

¹³¹ Lam. de foris 5, fol. 35.

¹³² Lam. de foris 6, fol. 144'.

¹³³ И о калигама има веома много помена у дубровачким документима, изгледа и више него о калцама.

¹³⁴ Lam. de foris 7, fol. 156'; 11, fol. 241'; 14, fol. 190.

¹³⁵ Div. canc. 76, fol. 140'.

¹³⁶ Cons. Minus 28, fol. 154'.

¹³⁷ Cons. Maius 16, fol. 50'.

зати преко риса, наине, он је израђиван у пару¹³⁸ као посебан део.

Почетком XVI века ушле су у моду шарене калиге, направљене у виду шаховског поља. Дубровачка влада је на то реаговала забраном да се оне и даље употребљавају, а одлука је издата у априлу 1505. године.¹³⁹ Међутим, мода гиздавих чарапа-ногавица се одржавала, па је у априлу 1510. године издата нова уредба против ношења „извештачених“ калца с ресама, изрезаним украсима, шаховским пољима и којекаквим другим украсима. Влада је прописала да калце смеју да буду само у једној боји или црне и да не смеју да буду израђиване с било каквом свилом.¹⁴⁰ И поред те забране, и даље су прављене калце од свилених тканина или су постављане свилом, затим везене, украшаване ресама, исеченим коадима текстила у виду шаховског поља. У јуну 1515. године Веће умољених је поново издало уредбу којом се забрањује таква раскош.¹⁴¹

Pianelle су биле врста лаке обуће која није имала део који покрива пету,¹⁴² па је често означавана као кућне папуче.¹⁴³ То је била изразита обућа Италије, мада се носила и у Француској.¹⁴⁴ F. Boucher наводи да су пианеле биле обућа XVI века, међутим, помињана одлука Великог већа сведочи да су оне биле познате и да су се носиле и у XV веку, а вероватно и у XIV столећу. Наине, у жалби Пола Рестића да су му људи Бранка, кнеза тврђаве Сокол у Конавлима, отели ствари наводе се и пианеле. А то је било 1422. године.¹⁴⁵

Пианеле су биле пореклом турско културно добро, које је прихватила Венеција, одакле се раширило и у друге талијанске градове.¹⁴⁶ Оне су најсличније биле јеменијама и пашмагама.

На основу релевантне одлуке Великог већа сазнаје се да су постојале две врсте мушких пианела. Једна врста је била с плутом,¹⁴⁷ а друга је била без плуте, имала је троструки њон и била је скупља.¹⁴⁸

¹³⁸ Lam. de foris 5, fol. 35'; 39, fol. 269'.

¹³⁹ Cons. Minus 28, fol. 154'.

¹⁴⁰ Cons. Rog. 31, fol. 202; С. Jireček, *Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte, Archiv für slavische Philologie XXI*, Berlin 1899, 422, 423; Д. Динић-Кнежевић, *Ограничење луксуза у Дубровнику крајем XV и почетком XVI века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XVIII/1, Нови Сад 1975, 83.

¹⁴¹ Cons. Rog. 33, fol. 176; С. Jireček, *нав. дело*, 424: погрешно је штампано »samise« уместо »calze«.

¹⁴² N. Tommaseo, G. Biagi, *Dizionario*, s. v. Pianella.

¹⁴³ F. Boucher, *нав. дело*, s. v. Pianella.

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ Lam. de foris 5, fol. 35.

¹⁴⁶ F. Boucher, *нав. дело*, 240.

¹⁴⁷ У документу је назначено „...cum sovro“. Претпостављам да је то искварени облик староталијанске речи »sovero, suvro«, што значи плута (P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika III*, Zagreb 1973, s. v. súvar).

¹⁴⁸ Cons. Maius 16, fol. 50'.

Женске пианеле, које су изједначене са *zochole*,¹⁴⁹ врстом обуће која је била слична пианелама, али је имала дрвени ђон расечен у средини,¹⁵⁰ јављале су се такође у две варијанте. Први тип је представљао комбинацију с црним побоњеним ципелама, а други с белим ципелама без ђона. Њихова висина је износила једну четвртину лакта, односно у варијанти с белим ципелама једну трећину лакта,¹⁵¹ тј. 12,75 и 17 cm.

Мушке и женске пианеле с плутом звале су се у Дубровнику „охшубре“.¹⁵² Под тим називом срећу се и у *Plakiri* Марина Држића, а као „ошубра“ у речницима Микаља и Стулића. Називане су и „чревље од плута“.¹⁵³ Такве пианеле, као и друге врсте обуће, могле су имати горњи део, лице, с утиснутим шарамима или су их сликари осликали. У децембру 1499. године Мало веће је устало против таквог обичаја, забранивши обућарима и сликарима да на тај начин украшавају охшубре.¹⁵⁴

Почетком XVI века почеле су да се израђују пианеле с плутом или без ње »ad fogiam novam«. Мало веће се успротивило тој новотарији и у априлу 1505. године забранило даљу израду пианела „на нов начин“. Штавише, такве пианеле су одузете обућарима и исечене на релевантној седници Малог већа.¹⁵⁵

Трећа врста обуће која се носила у Дубровнику на прелазу из средњег у нови век биле су *scarpe* — ципеле. Међу њима су постојале разлике зависно од тога да ли је реч о ципелама за мушкарце, жене или сељанке и служавке.¹⁵⁶ Дозвољено је претпоставити да су дубровачке мушке ципеле биле исте као западноевропске или сличне њима, а то значи равне, затворене, са затупастим врхом, који се називао „нога медведа“¹⁵⁷ (сл. 8). Такве ципеле има на ногама Арханђел Михаило на Цаватском полиптиху, који је насликао Вице Ловро 1509—1510. године.¹⁵⁸

Други тип ципела који је био врло тражен у Западној Европи, нарочито између 1460. и 1470. године, а који се појавио у XIV веку, био је напред зашиљен. Врх је понекад био дуг и до 24 педља, па је морао да буде придржаван китовом кости¹⁵⁹ (сл. 9). Да су ципеле са шиљатим врхом носили и

¹⁴⁹ *Исцо*, fol. 51.

¹⁵⁰ N. Tommaseo, G. Biagi, *Dizionario*, s. v. Zoccolo.

¹⁵¹ Cons. Maius 16, fol. 51.

¹⁵² Cons. Minus 26, fol. 237.

¹⁵³ P. Skok, *нав. дело*, s. v. *súvar*; упор. С. Fisković, *Likovna umjetnost u djelima i vremenu Marina Držića*, Zbornik radova o Marinu Držiću, Zagreb 1969, 51.

¹⁵⁴ Cons. Minus 26, fol. 237.

¹⁵⁵ Cons. Minus 28, fol. 154'.

¹⁵⁶ Cons. Maius 16, fol. 51.

¹⁵⁷ F. Boucher, *нав. дело*, 198.

¹⁵⁸ В. Бурић, *нав. дело*, и сл. 51, 52.

¹⁵⁹ F. Boucher, *нав. дело*, 198; s. v. Soulier à la Poulaine.

Дубровчани, јасно произлази из одлуке Малог већа из 1458. године да се казне три обућара зато што су правили ципеле са шиљком, што није било дозвољено.¹⁶⁰

Лаке женске ципеле су такође биле двојаке. Једна врста је имала горњи и доњи део од исте коже и још кожни ђон. Друга врста, која се звала „беле ципеле“, није имала кожни ђон, већ само од коже горњи и доњи део. Тај горњи део ципеле означен је у одлуци Великог већа словенским термином „наплата“.¹⁶¹

Постојале су још ципеле за служавке и сељанке, о којима нема детаљнијих вести; оне су биле најјефтиније од свих врста обуће израђиване у Дубровнику.¹⁶²

Поред већ помињаних мушких пашмага и наведених типова плитке обуће, носили су се и опанци, које су правили опанчари. То је била главна обућа малог света, ситних занатлија, шегрта, као и становника села, сељака и пастира.¹⁶³

Преглед изнетих врста и типова плитке обуће која се носила у Дубровнику током XV века недвосмислено показује да је у погледу ове врсте турске обуће, као и код дубоке, постојала код Дубровчана јасна оријентација на западноевропске типове ципела. Изузетак представљају опанци, као део баштињеног културног добра, и мушке пашмаге, које су стицајем околности биле прихваћене из турске културе. Остале врсте турске плитке обуће, јеменије и папуч, представљале су неку врсту епизоде у култури одевања у Дубровнику у добу о којем је реч.

И у погледу плитке обуће жене су остајале ван утицаја започетих акултурацијских процеса на релацији Турска—Дубровник. Начин њиховог живота и навике разликовали су се од стила живота у турском културном кругу, а на који су се привикли њихови очеви, синови, мужеви.

У целини узето, однос према понуђеним турским ципелама почивао је и овога пута на селективности. Она се и тада манифестовала на већ наведена три начина:

- а) прихватање: мушке пашмаге;
- б) индиферентност: однос према јеменијама и ципелама;
- в) одбијање: женске пашмаге.

Дубровчани су у већини, а посебно Дубровкиње, остајали доследни у бирању шта ће обући, у праћењу главних модних токова у суседној Италији, као и ношењу обуће на коју су већ деценијама били навикли.

¹⁶⁰ Cons. Minus 14, fol. 211.

¹⁶¹ Cons. Maius 16, fol. 51.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ К. Лиречек, Ј. Радонић, *нав. дело*, и низ података у дубровачким архивским књигама.

III

У начелу, предмети турске материјалне културе пристизали су у Дубровник на више начина, међу којима се три могу сматрати за општа места.

1. Посредством поклона које су поједини цивилни и војни високи службеници Османског Царства давали дубровачкој влади и појединцима, изражавајући на тај начин поштовање, наклоност и уважавање. О тој врсти поклона има много података у одлукама Већа умољених и Малог већа. Систематско њихово бележење је започело 1475. године,¹⁶⁴ мада је то даривање постојало и раније. Тако је у одлуци Малог већа забележено 14. марта 1457. године да се као милосрђе дарује братовштина Светога крижа из Груза једном од две камоке, које је Општини поконио Касум-бег.¹⁶⁵ Поклони су били у стоци, коју су слали по рангу нижи турски службеници, као, на пример, војвода¹⁶⁶, вицекадија Фоче¹⁶⁷, емини¹⁶⁸ итд.; затим теписи,¹⁶⁹ узде,¹⁷⁰ сребрне чаше,¹⁷¹ тканине разне врсте,¹⁷² седла,¹⁷³ торбе,¹⁷⁴ капе,¹⁷⁵ појасеви,¹⁷⁶ софе.¹⁷⁷ Дубровачка влада је узвраћала поклоне било у новцу или тканинама, и то се звало „уударје“.

На тај начин добијени поклони припадали су дубровачкој влади и они су били депоновани у општинској комори,¹⁷⁸ стока је била смештена на другом месту. Општини су припадали и поклони које су добијали дубровачки посланици, преговарачи и уопште званични представници Дубровника на Порти или од неког османског великодостојника.¹⁷⁹ Свим тим поклонима Општина је слободно располагала и могла их је продати,¹⁸⁰ поклонити,¹⁸¹ дати на јавну дражбу.

2. Посредством Дубровчана који су боравили у дубровачким колонијама на Балкану и у Турској, као трговци, занатлије, пословни људи и који су се уклопили у начин живота ондаш-

¹⁶⁴ Cons. Rog. 22, fol. 165'.

¹⁶⁵ Cons. Minus 14, fol. 143.

¹⁶⁶ Cons. Rog. 22, fol. 182'.

¹⁶⁷ Исто, fol. 310.

¹⁶⁸ Cons. Rog. 23, fol. 278'.

¹⁶⁹ Cons. Rog. 24, fol. 257: први помен 1484.

¹⁷⁰ Cons. Rog. 23, fol. 47: први помен 1476.

¹⁷¹ Cons. Rog. 17, fol. 129: први помен 1461.

¹⁷² Cons. Minus 12, fol. 59: први помен 1449.

¹⁷³ Cons. Rog. 27, fol. 63: први помен 1493.

¹⁷⁴ Cons. Minus 25, fol. 290: први помен 1496.

¹⁷⁵ Cons. Rog. 17, fol. 129: први помен 1461.

¹⁷⁶ Cons. Rog. 25, fol. 269': први помен 1493.

¹⁷⁷ Cons. Rog. 27, fol. 47: први помен 1493.

¹⁷⁸ Cons. Minus 12, fol. 59.

¹⁷⁹ Cons. Minus 17, fol. 130.

¹⁸⁰ Cons. Minus 21, fol. 70.

¹⁸¹ Cons. Minus 17, fol. 130; 28, fol. 55.

њих градова и паланки. У пописима ствари које су поседовали, а који су састављени приликом њихове смрти или из других разлога, увек се среће и понеки предмет са ознаком да је турски или је забележен турским називом. Тако се, на пример, у попису имовине Радована Бурђевића, дубровачког трговца у Крушевцу, а који је састављен почетком 1519. године, наводе „турске тестере“, бакарни „мастрапи“, бакарни „ибрици“, гвоздени „наџаци“, велики „чирак“ итд.¹⁸² На вест о смрти неког од Дубровчана у „турским крајевима“, Мало веће је бирало особу или особе које ће отићи у место становања и пописати имовину, вратити је у Дубровник и предати чуварима његових добара, који ће је на крају предати наследницима.¹⁸³ На тај су начин Дубровчани у највећем броју случајева долазили до турских предмета.

3. Посредством појединаца који су путовали по земљама Османског Царства и одатле доносили у свој завичај „успомене“ с путовања. Тако су у Дубровник донете и женске турске чизме, како је већ наведено.

Уколико су ти турски предмети донети у Дубровник на било који начин одговарали Дубровчанима, они су их усвајали и даље репродуковали. У том погледу је карактеристична понуда магистра Бартоломеја Франческа из Вероне, специјалисте за радове од коситра, који је 1504. године желео да ступи у општинску службу, а у којој је навео да ће израђивати и коситрене врчеве „по облику турских врчева“.¹⁸⁴

Као преносиоци турске плитке и дубоке обуће у Дубровник, у обзир би дошле две последње категорије контактних посредника. У одлукама сва три већа из XV и XVI века нашла сам само један податак да је обућа званично поклоњена. То је учинио нови диздар Херцег-Новог који је приликом ступања на нову дужност поконио дубровачкој влади тепих, кафтан и чизме.¹⁸⁵

Турска обућа је добрим делом потпадала под прописе засноване на шеријату о начинима облачења муслиманског и немуслиманског становништва. Папуч или чизме од жутог сафијана смели су да носе само муслимани и они припадници других вероисповести којима је то било бератом дозвољено. Грци, Јевреји и Јермени иосили су црну, љубичасту и плаву обућу.¹⁸⁶ Пашмаге су биле изричито обућа муслимана. Сем тога, чизме одређене боје су имале и значење власти. Константин

¹⁸² Div. canc. 108, fol. 133.

¹⁸³ Упор. Cons. Minus 33, fol. 111'.

¹⁸⁴ Cons. Minus 28, fol. 46.

¹⁸⁵ Cons. Rog. 24, fol. 236'.

¹⁸⁶ М. Филиповић, *Утицај власти на народну ношњу*, Рад Војвођанских музеја 10, Нови Сад 1966, 62; G. Schubert, *Kleidung als Zeichen während und nach der Osmanenherrschaft auf dem Balkan*, Zeitschrift für Balkanologie XXII/, 1986, 133.

Михаиловић из Островице прича у својим Успоменама како је у Србији био обичај „да ниједан човек осим цара, краља и кнежева није носио црвене чизме, а цар Урош је дао овој браћи црвене чизме; видећи они ове ствари и традицију бугарске земље, успротивише се цару, а када је поручио да к њему дођу, овако му одговорише: „Дао си нам чизме из којих нас нећеш брзо и лако извући“.¹⁸⁷

Дубровчани су и пре но што су добили право да могу носити турско одело, пасати сабљу и јахати коња, а поготово после те дозволе, могли на врло једноставан начин да дођу до турске обуће. Непосредно после освајања, у градовима Србије, Босне, Македоније налазили су се обућари муслимани који су израђивали чизме, пашмаге, папуч и друге врсте обуће. У зависности од стратешког или политичког значаја града варирао је број обућара. У Битољу је, на пример, било 1467/68. године 7 чизмара, 13 папуџија и један пашмагџија.¹⁸⁸ У исто време се у Скопљу налазило 7 чизмара и двојица папуџија.¹⁸⁹ У Новом Пазару је радило 1489. године 15 чизмара, папуџија и пашмагџија,¹⁹⁰ а у Митровици 6 чизмара.¹⁹¹ У Нишу су 1498. године била 2 чизмара, 4 папуџије и 4 трговца обућом, а 1528. године број папуџија се попео на осморицу.¹⁹² У Београду су 1536. године пописана 3 чизмара, двојица нануџија и један папуџија.¹⁹³ Крајем XV века израђивача турских типова обуће било је и у Сарајеву,¹⁹⁴ Сребреници,¹⁹⁵ Фојници¹⁹⁶ итд.

Захваљујући склопу околности који је довео до тога да Дубровчани XV и с почетка XVI века поседују турску обућу, могло се понешто сазнати о том делу турског костима из периода који није био најбоље познат, као и о преференцији

¹⁸⁷ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничареве успомене или турска хроника*, Споменик СКА CVII, Одељење друштвених наука, Н. С. 9, Београд 1939, 18.

¹⁸⁸ *Турски документи за историју на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер од XV век II*, Скопје 1973, 141—143.

¹⁸⁹ *Турски документи за историју на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер* но. 4 (1467—1468), I. Скопје 1971, 414—449.

¹⁹⁰ Н. Крешевлјковић, *Џизмеџијски обрт и стара грађанска обућа у Босни и Херцеговини (1489—1946)*, *Радови научног друштва NR БиН III*, Одјелjenje историско-филолошких наука 2, Сарајево 1955, 83; О. Зиројевић, *Нови Пазар у турским изворима до краја XVI века*, Новопазарски зборник I, Нови Пазар 1977, 115.

¹⁹¹ Н. Крешевлјковић, *нав. дело*, 83.

¹⁹² Д. Бојанић, *Ниш до Великог рата (1683)*, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 158.

¹⁹³ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I/1. Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566*, Београд 1964, 269, 270, 272.

¹⁹⁴ Н. Крешевлјковић, *нав. дело*, 83; исти, *Zanati i obrti u BiH (1463—1878)*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXX/1, Zagreb 1935, 135.

¹⁹⁵ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans II*, Paris 1964, 211.

¹⁹⁶ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачки, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Monumenta turcica I, Сарајево 1957, 17, 18.

Дубровчана у погледу избора своје обуће. Време које је овде узето као оквир за разматрање било је још карактеристично по превази европских узора у Дубровнику. Међутим, типови турске обуће који су у то време прихваћени и усвојени и унети у инвентар владајуће културе зато што су одговарали потребама Дубровчана очували су се кроз векове. Као ехо усвајања пашмага, у свечаној ношњи мушкараца из Конавала се до првог светског рата сретао тип ципела идентичан пашмагама, само под другим именом: „папуче или кондурице“.¹⁹⁷ Такву обућу су носили и Жупљани.¹⁹⁸ Према томе, у контактима тих двеју култура, дубровачке и турске, који су се двосмерно одвијали кроз време, обе стране су усвајале оно што им је одговарало: Турци европске тканине и нова достигнућа европског високо-развијеног занатства и технике, а Дубровчани између осталог и поједине типове турске обуће.

LES RAGUSAINS ET LA CHAUSSURE TURQUE AU XVe ET AU COMMENCEMENT DU XVIe SIÈCLE

R é s u m é

Dans les livres d'Archives de Dubrovnik, datant du XVe et du commencement du XVIe siècle il y a un nombre assez considérable des notes sur les objets de la culture matérielle turque, qui ont été apportés à Dubrovnik de différentes façons. Particulièrement important est le nombre des notes concernant les parties du costume turc. En vertu de ces données, assez maigres, et sans explications nécessaires, il est possible de former, à l'aide des autres sources disponibles, une idée approximative de la chaussure turque de la période en question. Dans le présent travail ont été utilisées, outre les nouvelles d'archives de Dubrovnik, aussi les données provenant des sources écrites turques, des récits des Européens ayant séjourné dans l'Empire Ottoman, des représentations figurées dans les miniatures islamiques, ainsi que des travaux et des sources figurées sur la chaussure européenne de cette époque.

Dans le contexte de l'espèce de source on a essayé de suivre l'adoption, le comportement neutre ou le rejet des types de chaussures turques à Dubrovnik. Afin d'arriver aux résultats des processus d'acculturation sur la relation Dubrovnik—Turquie ont été effectuées des identifications typologiques, l'établissement des analogies et des différences à trois niveaux géographiques, à savoir: chaussure turque

¹⁹⁷ K. Benc-Bošković, *Konavle. Tekstilno rukotvorstvo i narodna nošnja*, Etnološka istraživanja 2, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb 1983, 56 i sl. 4—7.

¹⁹⁸ *Истро*, сл. 7.

portée, chaussure portée à Dubrovnik, chaussure portée dans l'Europe de l'Ouest.

Les notes ragusaines peu nombreuses indiquent que les Ragusains possédaient dans la période en question deux espèces de chaussure turque: bottes-courtes et hautes, et trois types de souliers.

Les bottes turques étaient connues à Dubrovnik dans les premières décennies du XVe siècle déjà. Dans les documents, on les mentionnait sous le nom de «bottes turques», et à partir des dernières décennies du XVe siècle, s'étant familiarisés avec les éléments de la culture matérielle turque à Dubrovnik, les habitants de cette ville n'utilisaient plus que l'appellation turque pour cette espèce de chaussure. En même temps, les Ragusains possédaient aussi deux types de bottes qu'ils présumaient être correspondantes aux types de bottes qu'on portait en Europe à cette époque.

Une fois introduites à Dubrovnik, les bottes turques étaient reçues de différentes façons. Les bottines qui atteignaient la cheville, nommées par les Européens qui séjournèrent dans l'Empire Ottoman «borzechini» et par les Turcs «mest», étaient insérées dans l'inventaire de chaussures des Ragusains. Il s'agissait des personnes qui s'occupaient du commerce avec les territoires plus ou moins proches de la Turquie. Ces bottes correspondaient aux coutumes, à la manière de vivre et de s'habiller de ce cercle de gens. Les bottes hautes, dont la partie de devant atteignait les genoux ou bien les recouvraient et qui avaient en avant une pointe doucement courbée en haut — bien culturel ancien de l'Asie Antérieure, n'étaient pas entièrement acceptées à Dubrovnik, excepté lorsqu'elles convenaient aux besoins des Ragusains. Aux dernières années du XVe siècle ont été importées, aussi les bottes de femme, mais elles n'ont jamais été adoptées, car elles ne correspondaient pas au style dominant de vie et d'habillement des femmes à Dubrovnik. Les bottes importées à Dubrovnik n'ont pas exercé une influence essentielle sur les changements au sens d'innovations culturelles dans la chaussure des Ragusains au XVe et au commencement du XVIe siècle. La valorisation de cette espèce de chaussure était à Dubrovnik encore plus proche de critères du nécessaire et du désirable européens que turcs.

Contrairement aux bottes turques, qui ne se sont pas entièrement familiarisées dans le milieu ragusain, les souliers turcs ont eu une application considérablement plus grande. Elles y apparaissent à partir de la seconde moitié du XVe siècle, précisément au temps où les mentions des autres parties du costume turc deviennent plus fréquentes dans les livres d'archives de Dubrovnik et en interactions avec le réveil de l'intérêt des Ragusains au commerce avec les Turcs. Il y avait trois types de souliers: 1. «pašmage», chaussure turque basse bien connue, qu'il n'était permis qu'aux musulmans de porter; dans les documents ragusains elle était notée sous son nom original. 2. yemëniyé, aussi souliers bas sans contrefort solide, que les documents ragusains indiquaient par leur nom italien «scapini» (fr. chapines) et 3. véritables souliers, connus en Turquie de cette époque sous le nom de «pâpbûç» (fr. babouche) et dans les documents notées comme «scarpe turchesche».

Le choix des souliers turcs, offerts aux Ragusains, cette fois-ci reposait de nouveau sur la sélectivité. Les pašmage d'homme étaient entièrement acceptés. Dans une décision du Grand conseil par laquelle étaient réglés le travail des cordonniers et les prix des chaussures,

portée en 1542, ont été mentionnées, outre les autres types de souliers, aussi «le pasmage magiore de homo», ce qui témoigne qu'elles étaient tout à fait en vogue à Dubrovnik, c. à d. que les Ragusains dans la seconde moitié du XVe siècle avaient déjà le droit de porter ce type de souliers turcs. Elles étaient portées un peu plus tard avec le costume turc, qui était officiellement permis aux Ragusains vers le milieu du XVIe siècle. Contrairement à ce que faisaient les Ragusains, leurs femmes n'ont pas accepté les pašmage de femme qu'on leur avait offertes. L'attitude envers les yemeniyès et les souliers (papouch) était, pourtant, indifférente. Certains Ragusains les avaient acceptés, particulièrement ceux qui séjournèrent dans les provinces des Balkans sous la domination turque.

En ce qui concerne les souliers turcs, les Ragusains et surtout les femmes de Dubrovnik, s'étaient décidés, cette fois-ci aussi, à suivre les principaux courants de la mode dans l'Italie voisine, ou bien continuaient à porter la chaussure à laquelle ils s'étaient habitués au cours de plusieurs générations. Ces chaussures étaient les «calze» et les «calige», espèce de bas-jambe de pantalon sur lesquels les cordonniers appliquaient des semelles, les «pianelle» d'homme, les souliers d'homme, les souliers légers de femme, les «zoccole» ou «pianelle» de femme, les souliers des paysannes et des servantes et les opanques. Dans cette étude sont données des explications sur tous ces types de chaussures.

Les chaussures turques étaient apportées à Dubrovnik par les Ragusains qui avaient séjourné dans les colonies ragusaines dans les Balkans et en Turquie comme commerçants, artisans, hommes d'affaires et qui s'étaient adaptés à la manière de vivre de ces régions, ainsi que les particuliers qui voyageaient à travers les pays de l'Empire Ottoman et apportaient de là dans leur pays natal les «souvenirs» des voyages. Même avant d'obtenir le droit de porter le costume turc, de ceindre le sabre et de monter à cheval, ce qui était prohibé aux non-musulmans, et surtout après avoir obtenu ce privilège, les Ragusains ont pu se procurer la chaussure turque d'une manière fort simple. Immédiatement après la conquête turque, dans les villes de Serbie, de Macédoine et de Bosnie se trouvaient les cordonniers musulmans qui fabriquaient les bottes, les pašmage, les babouches et autres types de chaussures turques.

Grâce au concours des circonstances qui a amené les Ragusains à posséder la chaussure turque au XVe et au commencement du XVIe siècle on a pu apprendre quelque chose sur cette partie du costume turc d'une période qui n'était pas fort bien connue, ainsi que sur la préférence que les Ragusains donnaient à ce type de chaussure. Le temps qui a été pris ici en considération pour l'étude, était à Dubrovnik encore caractéristique par la prédominance des modèles de chaussure européens.

Сл. 1. Кратке чизме, детаљ са ликовног дела: Jean Fouquet, Heures d'Etienne Chevalier (1450), u: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 195, сл. 351.

Fig. 1 Bottines, détail d'une œuvre figurée, peinte par Jean Fouquet, Heures d'Etienne Chevalier (1450), voir: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 195, fig. 351.

Сл. 2. Чизме, према: Ralph Neville, *Compte de Wesmoreland et ses enfants* (1410—1430), у: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 214, сн. 411.

Fig. 2 Bottes, d'après Ralph Neville, *Compte de Wesmoreland et ses enfants* (1410—1430), voir: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 214, fig. 411.

Сл. 3. Изработвачи „места“, Сурнаме 1582. г: А. Инан, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'empire Turc-Ottoman*, Istanbul 1941, pl. XXX.

Fig. 3 Confectionneurs des bottines «mest», Surname 1582, voir: A. Inan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman*, Istanbul 1941, pl. XXX.

Сл. 4. Чизмари и обућари, Сурнаме 1582, у: А. Инан, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'empire Turc-Ottoman*, Istanbul 1941, pl. LV.

Fig. 4 Bottiers et cordonniers, Surname 1582, voir: A. Inan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman*, Istanbul 1941, pl. LV.

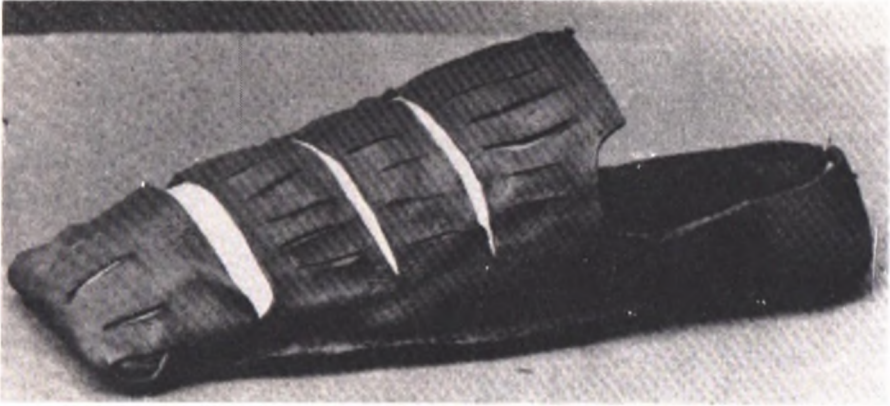
Сл. 5. Чизме султана Селима II (1566—74), у: Çagman, *The Anatolian Civilisations III*, Istanbul 1983, 176-E. 108.

Fig. 5 Bottes du sultan Selim II (1566—74), voir: F. Çagman, *The Anatolian Civilisations III*, Istanbul 1983, 176-E. 108.

Сл. 6. Модел обуће с повијеним врхом нађен у једном гробу у Азербејдану (XIII—XII век пре н.е.), у: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 63,сл. 83.

Fig. 6 Modèle des chaussures avec le bout pointu plié, trouvé dans une tombe à Azerbaïdjan (XIIIe—XIIe avant n. e.), voir: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 63, fig. 83.

Сл. 7. Скапини, XV век, Викторија и Алберт музеј у Лондону, у:
F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 217, сл. 419.

Fig. 7 Chapines, XV siècle, Musée de Victoria et Albert, Londres,
voir: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 217, fig. 419.

Сл. 9. Ципеле са шиљком, Викторија и Алберт музеј у Лондону, у:
F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 203, сл. 375.

Fig. 9 Souliers avec le bout pointu allongé, Musée de Victoria et
Albert, Londres, voir: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965,
203, fig. 375.

Сл. 8. Ципела „поре медведа“, крај XV века, детаљ на манускрипту „Посланица Овидија“, у: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 216, сл. 418.

Fig. 8 Le soulier nommé «patte de l'ours», fin du XVe siècle, détail sur une illustration dans le manuscrit «Épître d'Ovide», voir: F. Boucher, *Histoire du costume*, Paris 1965, 216, fig. 418.

Josip LUETIĆ

MOREPLOVCI, TRGOVAČKA MORNARICA I LUČKA
DJELATNOST VALONE, DRAČA I LJEŠA I NAUTIČKO-
KOMERCIJALNE VEZE ALBANACA S DUBROVČANIMA
1566—1586. GODINE

Koliko nam je poznato, dosad još nemamo tiskanih posebnih radova o trgovačkoj mornarici i o moreplovcima iz Valone, Drača i Lješa, kao ni o lučkoj djelatnosti albanskih luka. Isto tako nemamo publiciranih posebnih radova koji nam izričito pričaju o nautičko-komercijalnim vezama između Albanaca i Dubrovčana u drugoj polovici XVI stoljeća.

O pomorsko-trgovačkim vezama i odnosima između Dubrovačke Republike i albanskih luka usputno je i samo ponešto tek spomenuo Jorjo Tadić kada je pisao o Židovima u Dubrovniku, kao i u svome radu u kojem je pisao o organizaciji pomorskog života Dubrovačke Republike u XVI stoljeću. Međutim, u tome pisanju najopširniji je Vuk Vinaver. Ali ni on nije posvetio pažnju onoj najznačajnijoj komponenti u tim odnosima — nautičko-brodarskoj. Bez moreplovaca, bez brodova i navigacije nije niti moglo biti tih veza. Za albansko-dubrovačke odnose Vinaver nije uopće koristio dubrovačke arhivske izvore iz »Nola«!¹

Bogumil Hrabak je objavio opširan rad o izvozu žitarica iz Albanije u XIII—XV stoljeću, a Vinko Ivančević svoj rad o izvozu albanskog drva za potrebe dubrovačkih brodogradilišta tokom XVIII i početkom XIX stoljeća,² dok je Branislava Tenenti

¹ Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 361, spominje dubrovačkog konzula u Valoni; isti, *Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku*, *Istorijski časopis Istoriskog instituta SANU*, god. I, sv. 1—2, Beograd 1949, i u tabelama na str. 36, 40; Vuk Vinaver, *Dubrovačko-albanski odnosi krajem XVI veka*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, I, 1952, 207—231.

² Bogumil Hrabak, *Eksportimi i dritherove uga Shqiperia ne shekujt XIII, XIV dhe XV*, *Gjurmene albanologjihe*, 1970, 1—2, f. 28—90; Vinko Ivančević, *Eksportimi i druit uga Shqiperia ne Raguse dhe udertnesit ragusiane te anijeve ne Shqiperi ne shek. XVIII e XIX*, *Gjurmene albanologjike*, Serie e shkencave historike, II, 1972, f. 103, 113; Branislava Tenenti,

u svojem radu o postocima — taksama u pomorskom osiguranju na Jadranu u prvoj polovici XVI stoljeća samo spomenula jedan ili dva slučaja pomorskog osiguranja za Valonu i Drač. Na četvrtom međunarodnom kongresu o odnosima između dviju obala Jadrana (Lanciano—L'Aquila, 13—17. IV 1980), Peter Bartl je održao referat o Albaniji u ekonomskim odnosima između Balkanskog poluotoka i Italije.³ Ali svi ti radovi nisu nam mogli pomoći u radu na ovoj temi.

U svome dugogodišnjem povijesno-arhivskom istraživanju i proučavanju izvorne arhivske građe u našem najbogatijem arhivskom fondu (Fond Dubrovačke Republike u Historijskom arhivu u Dubrovniku), u kojem su sačuvani dragocjeni izvori za povijest jadranskog i mediteranskog (u prošlosti je to značilo svjetsko pomorstvo) pomorskog života, za dopunu historije njihovih trgovačkih mornarica, dragocjene vijesti o mediteranskim moreplovcima itd., često smo nailazili na spomen o moreplovcima iz Valone, Drača i Lješa itd., a isto tako i o lučkoj djelatnosti albanskih luka. Na osnovi tih naših proučavanja već odavno se moglo zaključiti da su Albanci u prošlosti imali svoju trgovačku mornaricu i vrlo razvijenu lučku djelatnost, a nadasve u lukama Vlore, Durresa, Laezha i Shengjina. U ovome radu mi ćemo tek sada te naše davnašnje zaključke na ovom mjestu konkretizirati i dokumentirati donijeti najsigurnije vijesti o ovoj temi. Ali, prije nego prijedemo na naš zadatak, potrebno je u najkraćim crtama opisati stanje brodarstva Dubrovačke Republike u tome razdoblju.

Od 1570. do 1585. dubrovačka država je imala oko 200 trgovačkih brodova duge plovidbe s nosivošću oko 66.000 tona, na kojima je plovilo oko 5.000 pomoraca. U isto vrijeme trgovačka flota Mletačke Republike upola je manja, a još manje su trgovačke flote Genove i nekih drugih mediteranskih regija. Dubrovčani (trgovci i moreplovci) svojim su brodovima u XVI stoljeću obavljali vrlo žive nautičko-komercijalne poslove u lukama Albanije, Grčke, Crnog mora, Apeninskog poluotoka, Sjeverne Afrike, Španjolske pa tamo do Lisabona, Portsmoutha, Margetea, Londona i Hamburga itd. Dubrovačke trgovačke veze s Azijom dopriniješe osnutku dubrovačke kolonije u Goi. U XVI stoljeću je Dubrovačka Republika imala zaista vrlo snažnu, značajnu i veliku trgovačku mornaricu. U isto vrijeme mnogi su Dubrovčani (a posebno braća i rođaci Ohmučević, Tasovčići, Mrnare, Dolistovići-

---

Note sul tasse Adriatici d'assicurazioni nella prima meta del cinquecento, Studi Veneziani, N. S. III (1979), Pisa 1980, 193, 196 i 198. Postotak pomorskog osiguranja za putovanje Dubrovnik—Valona iznosio je tada 6% i 10%, a za Drač 3% i 5%.

³ Peter Bartl, *L'Albania nei rapporti economici fra la Penisola balcanica e l'Italia*, IV Congresso internazionale sulle relazioni fra le due sponde Adriatiche. I rapporti economici e commerciali. Sotto l'Alto Patronato del Presidente della Repubblica, Lanciano—Chieti—Atri—Aquila, 13—17. aprile 1980.

-Dolisti, Ivanovići, Ogrizići, Martolosići, Mažibradići i mnogi drugi) imali svoje velike brodove pod tuđom zastavom. Dubrovčani su sa svojim velikim brodovima (i preko 2.000 tona nosivosti — koji su plovili pod državnom zastavom Dubrovačke Republike i oni koji su plovili pod stranom zastavom) tada bili treći u svijetu. Ali su tada imali primat u Sredozemnom moru (logično, i na Jadranu) sa svojim velikim i čvrstim trgovačkim jedrenjacima tipa nava i galijuna koje su Englezi prozvali *argosy*!⁴

Eto, u takvom brodarskom i pomorsko-trgovačkom okviru odvijale su se nautičko-komercijalne veze između Albanaca i Dubrovčana, kao i djelatnost moreplovaca, trgovačke mornarice i lučki poslovi Vlore, Durresa i Laezha. U nastavku našeg izlaganja donosimo samo dio toga (iskoristili smo jedan arhivski izvor, i to knjige-sveske dubrovačkih pomorskih osiguranja).

U službenu notarsku knjigu unajmljivanja brodova ili pomorskog osiguranja dana 11. veljače 1566. godine zabilježen je podatak da je Stefan Sulković osigurao iznos od 1.000 škuda koje je predao Ahmetu Pazmaziću iz Herceg-Novog, koji će taj novac odnijeti u Albaniju i tamo nabaviti žitarice te ih dopremiti u Dubrovnik (uz osiguranje od 3%).⁵ Dvije godine nakon toga Apostolo d'Antonio iz Valone, patrolnik i zapovjednik broda (sa još deset mornara), s boravkom u dubrovačkoj luci, daje taj svoj brod u najam Luki Radovanu Martinovu. On će tim brodom otputovati u Lješ i natrag u Dubrovnik ili u Veneciju. To osiguranje je obavljeno uz 3% i 6%. U tome poslu osiguranja sudjelovali su Lucijan Bunić, Stjepa Mihajlović, Stjepan Sorkočević, Gjuno Kaboga, Niko Gučetić, Ivo Nalješković, Trojan Kalošević.⁶ Skoro istoga dana zabilježeno je i ovo: dubrovačka nava imenom «Santa Maria delle Gratie», koja je bila pod zapovjedništvom kap. Mihajla Dragova (iz Zatona), na svom putovanju iz Carigrada za Veneciju pristala je u luci Valone.⁷ Dana 19. svibnja 1568. godine kap. Rado

⁴ Bartolomeo Crescentio, *Nautica Mediterranea*, Roma 1604; Pantero Pantera, *L'Armata navale*, Roma 1614; Jorjo Tadić, *Organizacija dubrovačkog pomorstva...*, nav. djelo; Josip Luetić, *Pomorac i diplomat Vice Bune*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik 1952; isti, *Dubrovački galijun druge polovice XVI stoljeća*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik 1959; *Dubrovnik's Relations with England*. Department of English, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Zagreb 1977; Vilma Borghesi, *Il Mediterraneo tra le due rivoluzioni nautiche (XIV—XVII secoli)*, Firenze 1967.

⁵ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljnjem tekstu HAD). *Noli-Noleggiamenti delle navi e Sicurtà marittima* (u daljnjem tekstu Noli) — 56—1, svezak Noli, sv. 2, f. 212 v. Achmat Pamasich i Stefano Sulcovich, I, f. 215v.

⁶ HAD Noli, sv. 5, f. 28v. U originalu stoji »...dentro fiumara d'Alessio...« i «piombi fini e terre glette». Naziv «terra gletta» odnosi se, prema tumačenju B. Hrabaka, na olovni oksid — olovnu gleđ, vidi: Пословање помораца и трговаца из Боке Которске у Албанији до 1600. године, Споменик, СХХVII, Одељење историјских наука 5. Српска академија наука и уметности, Београд 1986, 32, 33.

⁷ HAD Noli, sv. 5, f. 31.

Allegretov (iz Slanoga), zapovjednik galijuna nosivosti 180 tona, daje brod u najam Agostinu Puciću i njegovoj braći. Taj galijun će otploviti u Skadar i Lješ po teret 500 vreća vune, 150 miljara (glete — olovnog oksida, i olova »terra gletta et piombi«) itd. Teret je bio određen za Dubrovnik i Veneciju. U poslu tog pomorskog osiguranja sudjelovali su Lucijan i Petar Bunić, Frano Menčetić, Gjuno Ranjina i dr.⁸ Nekako u isto vrijeme u Valoni se usidrila nava imenom »Bella vita« koja je iz Aleksandrije plovila u Veneciju.⁹ Tada je u Dubrovniku Marin Vojvodić osigurao teret olova i glete (»piombi e terra gletta«) i druge trgovačke robe; taj teret se krcao u Lješ, a trebalo ga je prevesti u dubrovačku luku uz 4%.¹⁰ Osiguratelji su bili: Lucijan Bunić, Stjepan Mihajlović, Tomo Sorkočević, Niko Gučetić, Marinko Cerva-Crijević i dr. Tada je iz Aleksandrije plovila u Veneciju nava »San Giovanni Battista« kap. Jera Cerve-Crijevića, ali nismo saznali da li se taj dubrovački brod zaustavio u Valoni.¹¹ Malo poslije toga Marin Mihov Vojvodić iz Lješa prevozio je teret u Lanciano.¹² Iste godine, 1568, dubrovački brodovi su na putu u Izmir, Carigrad i Messinu plovili mimo Valone.¹³ Sredinom veljače 1569. godine nasljednici Mihajla Pucića osiguravaju teret vune, glete i olova (»terra gletta et piombi«) koji su ukrcali u albanski brigantin u luci Lješa. Teret je bio određen za Dubrovnik. Osiguratelji su bili: Lucijan Bunić, Pavao Gučetić, Vlaho Kaboga, Tomo Sorkočević, Nikola Mažibradić, Ivan Nalješković, Stjepan Mihajlović, Martin Sumičić i dr., a osiguranje je obavljeno uz 3%.¹⁴ Malo poslije toga patrun Manojlo Moro (iz Zante), zapovjednik broda tipa skirac, daje brod u najam Nikoli Dragovu. Tim će se brodom prevoziti drvena građa iz albanskih luka u Gruž (za potrebe tamošnjih brodogradilišta).¹⁵ Isto tako je i patrun Tomosa Janacopolo (iz Lepanta), zapovjednik broda tipa skirac (koji je brojio još 6 članova brodske posade), dao u najam taj svoj brod Nikoli di Drago Grande iz Rodonija — također za prijevoz drvene građe za potrebe dubrovačkih brodogradilišta u Gružu.¹⁶ Tada je jedna dubrovačka nava plovila iz Varne mimo Valone za Dubrovnik — vjerojatno je u Valoni uzela svježu pitku vodu i ostale potrepštine.¹⁷ Dana 4. srpnja 1570. godine Ivan Đor-

⁸ HAD Noli, sv. 5, f. 35. Taj brod iz Slanoga, nosivosti 180 tona, brojio je 12 članova brodske momčadi. Taj će brod tamo ukrcati teret, »ako ne bi mogao ući u 'fiumaru'-rijeku, onda će poći u luku Lješ«. Vrijeme krcanja bilo je ugovoreno (16 dana).

⁹ HAD, Noli, sv. 5, f. 39.

¹⁰ HAD, Noli, sv. 5, f. 50v.

¹¹ HAD, Noli, sv. 5, f. 71 i f. 88—89 (8. XII 1568 — to je, sigurno, bilo drugo putovanje).

¹² HAD, Noli, sv. 5, f. 60.

¹³ HAD, Noli, sv. 5, f. 15 i 17.

¹⁴ HAD, Noli, sv. 6, f. 18v—19.

¹⁵ HAD, Noli, sv. 6, f. 26 (i f. 17).

¹⁶ HAD, Noli, sv. 6, f. 35.

¹⁷ HAD, Noli, sv. 6, f. 96v.

đev Lugenić, za račun Marka Stjepanova, trgovca iz Prištine, osigurava dio tereta koža koji je bio ukrcao u dubrovačkoj luci u brod tipa grip kap. Pava Ivanova Orebića. Osiguranje je obavljeno za putovanje u Veneciju. Osiguratelji su: Martin Sumičić, Stjepan Mihajlović, Petar Gion, Martin Stuba, Ago Vlajko i dr.¹⁸ U isto je vrijeme Miho Gjuriša osigurao brod patruna Ivana Cvjetkova za putovanje iz Dubrovnika u Valonu, gdje će ukrcati teret za Dubrovnik. Osiguranje su obavili (uz 6%) Niko i Pavo Gučetić, Marin Gradić, Fran Zamanja.¹⁹ Krajem 1570. kap. Ivan Antov Martini, zapovjednik nave »S. Gio. Batt.«, osigurao je taj svoj brod za putovanje Dubrovnik—Valona—Dubrovnik uz 6%. Brod su osigurali Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike jer je prevezio teret žitarica za potrebe dubrovačke države.²⁰ Na početku 1571. godine Jagni di Chondro Thodoro iz Valone osigurao je iskre (butarghe), koje je ukrcao u dubrovačkoj luci u brigantini patruna Nikole i njime otplovio u Anconu.²¹ Iste godine, 11. siječnja, Michailo Catelano iz Valone (dalla Vallona) osigurao je isti teret kao Jagni i za isto putovanje, ali u brigantinu patruna Nikole iz Omble (Rijeka dubrovačka). Nismo mogli sigurno doznati da li su se galijun kap. Iva Gučetića, koji je plovio iz Carigrada u Dubrovnik, i nava kap. Ivana Malkovije iz Carigrada, koja je također plovila iz Carigrada, ali u Veneciju, zaustavili u luci Valone.²²

Nismo mogli točno utvrditi koliko je u 1572. godini dubrovačkih brodova pristajalo u Valoni na plovidbama u mediteranske luke i natrag, a tih je tada bilo mnogo. Kao primjer navodimo samo neke: nava »S. Nicolo« zapovjednika kap. Stijepa Petrova (»Rageo«) plovila je u Siriju, kao i nava »S. Maria di Bissone« kap. Miha Cyprianija (plovila je u Kretu i Tripoli), isto tako i nava kap. Nikole Ivanovića, pa nava »S. Maria delle Gratie« kap. Miha Alligrettija iz Cavtata, nosivosti 470 tona (nosivost jedne druge dubrovačke nave koja je plovila u Aleksandriju bila je 700 tona). U Aleksandriju su iz Dubrovnika otplovile u toj godini nava »S. Maria della Croce« nosivosti 280 tona, koja je bila pod zapovjedništvom kap. Iva Cvjetkovića, isto tako kao i nava kap. Nikole Dolistovića.²³ Takav intenzitet plovidbe dubrovačkih trgovačkih jedrenjaka bilježi se i u slijedećoj, 1573. godini. Najviše je putovanja obavljeno u Aleksandriju, Siriju, Izmir, Carigrad, Kretu, Messinu — Siciliju, pa općenito za Levant. To su bile uglavnom dubrovačke nave kapetana Đura Ivelje, Vice Pavova Buskaina, Iva Vickova, Pera Bune, Bernarda Jelića, Anta Alligrettija, Pera Do-

¹⁸ HAD, Noli, sv. 6, f. 178.

¹⁹ HAD, Noli, sv. 6, f. 192v.

²⁰ HAD, Noli, sv. 7, f. 31.

²¹ HAD, Noli, sv. 7, f. 35 i 36, 42v. U originalu: Jagni Chondro Thodoro de Vallona. Ovo je osiguranje bilo obavljeno uz 5%.

²² HAD, Noli, sv. 7, f. 80v (8. VII), a na f. 104: 29. IX.

²³ HAD, Noli, sv. 8, f. 19v, 26v, 30, 33v, 98, 102v, 222, 194, 131, 169v.

brividovića, Pera Letjele, Roka Kromičića.²⁴ Slično je bilo i 1574. godine. U toj se godini pojavljuju neki novi pomorski kapetani, kao, na primjer, kap. Ivo Cerva-Crijević, Marko Ivanov iz Trstenoga, pa Marin Bradašić, Cvijeto Ivanović, Niko Radov Kuljevan (nosivost nave kap. Nike Kuljevana bila je 1.400 tona, a te je godine plovila do Carigrada i natrag).²⁵

Dana 6. prosinca 1573. godine kap. Ivan Tomov, zapovjednik galijuna imenom »S. Maria delle Gratie et S. Antonio« (tada usidrenog u Gružu), daje taj svoj brod u najam Sekondu M. Puciću i braći mu za putovanje u Shengjin po teret od 3.000 kantara »terre glette«.²⁶ Godinu dana poslije toga, Pavao Gradić, Giani di Todoro Greco i Manojlo Ivanov iz Milosa osiguravaju novac koji su u dubrovačkoj luci ukrkali u brod (navilio) patruna »Nic.^o Focciali dalla Valona«. Novac se osigurava od dana ukrcaja u Dubrovniku do dana sigurnog iskrcaja u Valoni ili u nekom obližnjem mjestu, ali ne više od 30 milja udaljenom od Valone. Tamo će se ukrcati teret i tim brodom prevesti u dubrovačku luku. U poslu toga osiguranja sudjelovao je jedan od najčuvenijih dubrovačkih pomoraca, veletrgovac i u svijetu Mediterana poznati bankar Miho Pracat-Pracatović, pa Lucijan Bunić, Pavo Gučetić, Marin Menčetić, Pero Lukarević, Ivo Đorđić.²⁷ Slijedećih dana Jero Cerva i Martolica Dragov Cerva osiguravaju teret raznih koža i voska ukrčan u vodama Lješa (»nelle aque di Alexio«) u brigantin patruna Tripa Vinkova iz Perasta. Tada se taj peraški brigantin nalazio u Lopudu, a iz Lopuda je u međuvremenu obavio i jedno putovanje u Anconu.²⁸

Početkom 1575. godine Dubrovčanin patrun Nikola Mihov, zapovjednik »barke« nosivosti 400 stara, s posadom od 4 mornara, daje taj svoj brod u najam Benediktu Gunduliću. U taj će se dubrovački brod ukrcati u dubrovačkoj luci 250 »moggia« soli, 3 sanduka sapuna, i sve to iskrcati »zdravo i čitavo« u Valoni.²⁹ Ujedno je tada i kap. Piero di Andrea iz Venecije, zapovjednik nave imenom »Santa Maria delle Grazie et bona ventura«, nosivosti 200 tona, s posadom od 14 mornara (u to je vrijeme bila usidrena pod Lokrumom, otočićem pred Dubrovnikom), dao u

²⁴ HAD, Noli, sv. 9, f. 13, 14, 17, 26, 37v, 27v, 50v, 93, 161, 174v, 208, 213, 216, 223, 233v. — Noli, sv. 10, f. 6v, 10v. itd.

²⁵ HAD, Noli, sv. 10, f. 34, 37v, 54, 77, 79v (to je bila nava od 600 tona), f. 93v (to je bila nava 400 tona nosivosti), f. 101, 105v, 107, 112, 120v, 132 itd.

²⁶ HAD, Noli, sv. 9, f. 197v—198. Osim toga, ukrčan je i teret vune, voska, kože, kožica; sve će se to dopremiti pod Lokrum ispred dubrovačke luke ili u jednu od luka triju dubrovačkih otoka, Koločepa, Lopuda ili Šipana, ili pak u Zaton, po izboru kapetana broda. Odatle će dio tereta biti prevezen u Veneciju. I u ovom arhivskom izvoru stoji: »... spiaggia o porto della scala di Lesse...«

²⁷ HAD, Noli, sv. 10, f. 102v.

²⁸ HAD, Noli, sv. 10, f. 104. Osiguratelji su bili: Lucijan Bunić, Lucijan Kaboga, Marin Bincio.

²⁹ HAD, Noli, sv. 10, f. 133v.

najam taj svoj brod Andrei Jorgi iz Skadra. Brod je prevezio teret soli u Valonu, a u Valoni je ukrcao 150 »amphora« vina »con suo battami« i neku drugu trgovačku robu i sve to iskrcao u Veneciji. U ugovoru stoji da će se kap. Piero zadržati samo u Budvi, i to ciglo 3 dana.³⁰ Mjesec dana nakon toga Ambroz Ivanov »Banchiere« osigurava teret koji je bio ukrcao u mali grip patruna Vassilla Busalija »de Valona«. Teret se sastojao uglavnom od »valoneae«, a bio je određen za Ferraru. U poslu toga osiguranja sudjelovali su Pero Gučetić, Bikola Boglini, Rafo Gučetić, Marin Tudizić i dr.³¹

U to su vrijeme mnogi dubrovački trgovački jedrenjaci plovili iz dubrovačkih luka u razne mediteranske, crnomorske i atlantske luke i pristaništa. Na tim putovanjima, pri polasku i u dolasku, ti su se dubrovački brodovi zacijelo zaustavljali u Valoni. Među tim brodovima na kojima se vijala zastava Dubrovačke Republike bile su nava »Santa Maria delle Grazie« kap. Marka Ivanova iz Trstenoga, koja je plovila u Aleksandriju, kao i nava kap. Petra Dobrovidija i još neke. U Varnu su putovale dvije dubrovačke nave (nosivost je iznosila 260 tona korisnog tereta). Te su nave obavljale nautičko-komercijalne i lučke operacije u Carigradu, kao na primjer nava kap. Marka Ivanova 520 tona nosivosti. Neki drugi dubrovački brodovi plovili su u Krf, Napoli, Messinu itd. To su uglavnom bili veći brodovi, kao nava »San Giovanni Eremita« nosivosti 540 tona.³²

Dana 5. siječnja 1576. godine Ambrozij Ivanov osigurao je teret ukrcao u dubrovačkoj luci u griic (gripetto) patruna Mastafe Choggija Turco za putovanje u Valonu. Tamo će novi teret ukrcati Jagni Thodoro Greco i taj će se teret prevesti u Dubrovnik. Frano Gundulić, Luko Zamagna, Marin Menčetić, Marija Dragičević, Marin Nenko bili su osiguratelji.³³ Dana 30. travnja 1576. isti Ambrozij osigurava za se i za račun Vassiglija Buscalija i Mehmeta Turco iz Valone brod patruna Vassilija Buscalija. Također se osigurava teret koji će se u taj brod ukrcati u Valoni; teret se sastojao od »valonea, cordovani, schetti da cavallo« i drugog. Taj je teret bio prevezen u Dubrovnik uz osiguranje od 4%.³⁴ Tada je i Giorgio Cusi Grego iz Valone, patron-zapovjednik svoje nave imenom »Santa Maria et Evangelista«, osigurao taj svoj brod, s time da ide krcati određeni teret u Lješ u Valoni koji će se sigurno i neoštećen iskrcati u Anconi.³⁵

³⁰ HAD, Noli, sv. 10, f. 134.

³¹ HAD, Noli, sv. 10, f. 161v. Pojmom »Valonea« označene su šišarke za štavljenje kože.

³² HAD, Noli, sv. 10, f. 113v, 274, 156v, 158, 173, 180v, 185, 188, 200v, 207, 211, 233v, 238v, 243, 254v, 256, 266 itd.

³³ HAD, Noli, sv. 10, f. 214.

³⁴ HAD, Noli, sv. 10, f. 240v—241.

³⁵ HAD, Noli, sv. 10, f. 245. Osiguranje je obavljeno protiv: »... galere fuste et altri legni armati di Christiani Ponentini, intendendo per Ponentini Calabresi, Siciliani, Napolitani, Maltes et Bughesi et altri quali sono

U 1577. godini mnogi su dubrovački brodovi vjerojatno pristajali u Valoni kada su putovali prema lukama Sirije, Palerma, Napolija, Varne, Carigrada, Aleksandrije, Malte, Mesine, Genove, Kipra, Castel di mare itd., ili kad su se otud vraćali. To su bili ovi brodovi i njihovi kapetani: nava »Santa Nuntiata« (100 tona) kap. Pera Dobrovidija, nava »Santa Maria delle Grazie« kap. Stjepana Lovre, galijun kap. Iva Krcelja s Lopuda (doživio je brodolom), galijun kap. Iva Malkovica, pa nava »San Michele Arcangelo«, te Sagrijeva nava, nava »Santa Maria di Bissone« kap. Vice Bernadova, nava »Santa Croce«, nava »San Giovanni Battista« kap. Ivana Cvjetkovića itd.³⁶

Dana 15. ožujka 1577. godine kap. Frano Ivov Batakovina, zapovjednik nave »Santa Annuntiata«, osigurava (uz 5%) taj svoj brod za jedno putovanje iz dubrovačke luke u Valonu, boravak u toj luci i za putovanje natrag u Dubrovnik; i Orsat Cerva-Crijević, Gjunjo Bunić, Šimun Bunić, Ivan Bartoli i Trojan Cerva osigurali su taj brod.³⁷ Sedam dana kasnije, Izak Sasso hebreo osigurao je teret koža (»800 cuoi bovini«), koji je Salamon Oef »console« ukrcao za račun Izaka Namisa iz Sofije u brod patruna Budaca Raisa. Taj je teret trebalo predati u Anconi Abramumu Raubenu i Samuelu Surialu.³⁸ Skoro u isto vrijeme Niko Miniati za račun kap. Jaka Bule osigurava (uz 3% i 3/4%) četiri brončane pedrijere (vrst brodskog topa) na galijunu »Santo Jacomo di Galitia«, kao i zajam koji je kap. Bula dao svojim mornarima za ovo putovanje Dubrovnik—Lješ—Ancona.³⁹ Desetog svibnja 1577. Nicolo Colonsa iz Lješa osigurao je teret vune koji je za njegov račun ukrcao u dubrovačkoj luci u navu »Spirito Santo« kapetana Jakova Vlahova. Teret je bio prevezen u Anconu. U osiguranju su sudjelovali Augusti i Damjan Pucić i Sekondo Brugnoli.⁴⁰ Zanimljivo je osiguranje koje je obavio kap. Jako Bula. Naime, on je osigurao 3 brončane pedrijere koje je u Dubrovniku unajmio za svoj galijun imenom »San Giovanni di Galitia«, a za putovanje

---

sotto al Dominio di Sua Maesta Catholica«, itd. Razumljivo, i pored drugog osiguranja, i ovo je unešeno u ovaj ugovor. Osiguratelji tog pomorskog osiguranja su bili: Lucijan Bunić, Pavo Gučetić, Todor Sassi, Gjunjo Sorgo, Marin Sumičić, Julije Držić, Vlaho Kaboga, Marin Tudžić i dr.

³⁶ HAD, Noli, sv. 11, 14v, 26, 20v, 43v, 44v, 71v, 98, 100, 103, 105, 115, 136, 153, 160, 164, 172, 195, 206v (osiguranje je obavljeno uz 7 i 1/2%, a obavio ga je brod-nava kap. Rada Aligretija iz Slanoga), f. 221 (iz Varne su dubrovački brodovi prevozili ponajviše razne vrsti kože i kožica ne samo u Dubrovnik već i u Anconu i Senigualiju), f. 229, 248 itd.

³⁷ HAD, Noli, sv. 11, f. 80.

³⁸ HAD, Noli, sv. 11, f. 89. Kao i druga osiguranja, tako je i ovo započinjalo odlaskom osiguranog broda iz dubrovačke luke ispred otočica Lokruma i trajalo do sigurnog dolaska i pristajanja u luku Ancone. U tome poslu osiguranja sudjelovali su Ago Pucić, Niko Boglini, Marko Franov, Pier Gioni i dr.

³⁹ HAD, Noli, sv. 11, 96v.

⁴⁰ HAD, Noli, sv. 11, f. 163.

u Lješ i potom u Anconu. U tome osiguranju sudjeluju Augustin Pucić i Nikola Miniati.⁴¹

Dana 18. kolovoza 1578. Samuel Ergas Hebreo je za račun Salomona Baruchiela, »Hebreo di Scopie«, osigurao 300 komada »cori bovini di alcuni Grechi«, a ukrcao ih je Abram Caduto u brod patruna »Pervana Rais Turco di Durazzo«. Osiguratelji su bili Trojan Cerva, Augustin Pucić, Marin Nenko, Valerio Giganti, Rafo Naldino. Taj je teret bio određen za Anconu.⁴² U isto vrijeme a za isti brod (i isto putovanje u Anconu) zabilježeno je dodatno osiguranje za dio naknadno ukrcanih koža, ali su drugi osiguratelji: Nikola Miniati, Vincenzo Grassi i Piero Gioni.⁴³ Nadalje, Samuel Ergas za račun Davida Fricha iz Valone osigurava uz 2% dio tereta nekog tekstila, ukrcan u Dubrovniku u galijun »Santa Maria della Pace« kapetana Jaka Bule, a za putovanje u Lješ (odnosno u pristanište Lješa). Osiguratelji su Augustin Pucić, Piero Gioni, Nikola Boglini, Rinaldo di Fiorio.⁴⁴ Tada je i Fran-Manfrei osigurao (uz 3 i 1/2%) teret žitarica, kao i druge vrste tereta, koji je ukrcan u luci Rodoni u galijun »Santa Maria della Pace« kap. Jaka Bule. Taj teret žitarica bio je određen za Dubrovnik. Za nabavku tih žitarica iz Dubrovnika se tim brodom nosio gotov novac u iznosu od 800 dukata »di valuta di Regno«. To osiguranje obavljaju Tomo Sagri-Sagroević, Mateo Caramunda, Božo Nalješković, Vice Grasso, Anto Gučetić, Jozo Gjorgjić, Pavo Gučetić i dr.⁴⁵ S druge strane imamo i ovakvo osiguranje: Samuel Ergas za račun Izaka Covesa, »hebreo di Alesso«, osigurava brod patruna Raisa Turco i Cola Jansija za putovanje iz luke Lješa u Anconu ili Veneciju i natrag. U tome osiguranju sudjeluju Augustin Pucić, Vice Grasso, Vicko Tomov, Piero Gjoni, Božo Nalješković i dr.⁴⁶ U dubrovačkog notara službeno je zabilježeno 29. X 1578. godine da je Niko Gučetić (kreditor kap. Iva Gramatica) osigurao vozarinu (noli) i navu »Santa Trinita«, koja je bila pod zapovjedništvom kap. Iva Gramatica, za putovanje iz Valone u Carigrad pa sve do dolaska u dubrovačku luku. Uz dobit od 12%, to su osiguranje obavili Augustin Pucić, Božo Nalješković, Mateo Caramunda, Ivo Mažibradić, Marin Nenko, Vice Lukšić, Lucijan Bunić i dr.⁴⁷ S druge strane, imamo i ovakav ugovor o osiguranju koji je zabilježen u notarsku knjigu osiguranja Dubrovačke Republike: Lovro Franov za račun Alojza Gigliattija osigurava teret glete (»terra gleta«) od trenutka ukrcaja u bilo koji brod (a ukrcao ga je Abram Cadutto) pa sve do iskrcaja u dubrovačkoj luci. U tome poslu sudjeluju: Vice Brzica, Božo Nalješković, Marin Nenko,

⁴¹ HAD, Noli, sv. 11, f. 227.

⁴² HAD, Noli, sv. 12, f. 23.

⁴³ HAD, Noli, sv. 12, f. 27v i 28.

⁴⁴ HAD, Noli, sv. 12, f. 29.

⁴⁵ HAD, Noli, sv. 31, 33, 37v.

⁴⁶ HAD, Noli, sv. 12, f. 41v — od 4. rujna 1578. godine.

⁴⁷ HAD, Noli, sv. 12, f. 79.

Brnje Jelić i dr.⁴⁸ Kapetan Tripo Petrov Smechia iz Perasta osigurava svoj brod tipa grip koji treba da otplovi iz Boke Kotorske u luku Rodoni da tamo preuzme teret žitarica i drugu robu i to preveze u Dubrovnik. Osiguratelji su: Marin Nenko, Ivo Mažibradić, Stjepan Držić i dr.⁴⁹ I posljednji slučaj u 1578. godini: Stijepo Božina (Slano) osigurava navu »Santa Maria di Loreto e Nostra Donna di Rosario«, pod zapovjedništvom kap. Pava Stjepova, koja će otputovati iz Dubrovnika u Drač ili neku drugu obližnju albansku luku, gdje će ukrcati određeni teret i prevesti ga u Dubrovnik. Osiguranje je obavljeno uz 4 i 1/2%, a sudjelovali su osiguratelji: Piero Gioni, Miho Miosa, Stijepo Gradić, Vlaho Sorkočević, Niko Bobaljević i dr.⁵⁰

Pored tih putovanja dubrovačkih brodova, u albanske luke su svraćali i drugi brodovi Dubrovačke Republike od 1578. do 1580. godine, a to su bili oni koji su iz Jadrana plovili u Mediteran i obratno. Kolovoza 1577. kap. Luko Nikolin Bukles iz Koločepa, zapovjednik nave »Santa Croce«, otputovao je u Carigrad uz osiguranje od 5 i 1/2%. U isto je vrijeme kap. Marin Ranjina svojom navom odjedrio u Palermo. U Lopudu se krcao neki teret u navu kap. Iva Buštre koji je bio određen za Carigrad. Nava »San Francesco e San Antonio« kap. Frana Brnjice i još nekoliko nava tada su odjedrile u Carigrad i Varnu. Godine 1578. je nava »Santa Maria delle Grazie« kap. Jaka Novkovića otputovala iz Dubrovnika u Napoli, a nava »Santo Andrea« kap. Bartula Baldija bila je osigurana uz 6% za putovanje iz Dubrovnika u Napoli, Genovu i Valenciju.⁵¹ Nava kap. Stijepa Lovrova je plovila u Messinu, a iz Messine u Aleksandriju. Na kraju 1578. dvije su nave Dubrovačke Republike otplovile iz dubrovačke luke u Varnu, a iz Varne su odjedrile u Dubrovnik, Anconu i u Senigalliju, pa potom u Napoli. U 1579. godini kap. Pero Bendeviš, zapovjednik galijuna »Santa Annuntiata« nosivosti 180 tona, otplovio je u Aleksandriju, a nava »Santo Francesco« kap. Iva Markova u Španjolsku.⁵² Nave kapetana Iva Bogete, Nika Radova, Iva Brnjice, kap. Gramatica, Luka Nikolina (iz Koločepa) obavile su u 1579. godini nautičko-komercijalno putovanje i lučko poslovanje u Carigradu i Varni, a terete raznih koža i voska prevozile uglavnom u Dubrovnik, Anconu i Senegalliju. Slična putovanja su i 1580. godine obavljali ovi brodovi: nava »Santa Maria delle Danze«, sajeta (tip broda) kap. Marina Ivova iz Lopuda, nava »Santa Catharina« kap. Ivana Marije Sagri-Sagroevića. Isto tako su u 1580.

⁴⁸ HAD, Noli, sv. 12, f. 99v.

⁴⁹ HAD, Noli, sv. 12, f. 104.

⁵⁰ HAD, Noli, sv. 12, f. 133.

⁵¹ HAD, Noli, sv. 11, f. 249 (5 i 1/2%), f. 251; Noli, sv. 12, f. 11, 21v, 30, 34v, 39, 46, 48v, 68 (putovanje u Valenciju osigurano uz 6%).

⁵² HAD, Noli, sv. 12, f. 70v, 96, 139, 143v, 151v, 153, 160v, 164, 170, 171, 229v, 243 itd.

godini dubrovački brodovi nekoliko puta plovili u Messinu, Napoli itd.⁵³

U 1579. godini obavljena su pomorska osiguranja brodova koji su putovali u albanske luke: broda tipa skirac imenom »Santo Nicolo« kap. Iva Ruska (u Drač),⁵⁴ nave kap. Pava Stjepova iz Slanoga,⁵⁵ nave »San Gio. Batt.« kap. Marka Chioza (otputovala iz Gruža u Valonu),⁵⁶ nave »Santa Croce« kap. Nika Novkovića (u Valonu),⁵⁷ nave kap. Marka Ivanova, koja je iz Koločepa otplovila po žitarice (u Drač).⁵⁸ Osim tih dubrovačkih brodova, koji su tada održavali žive veze i nautičko-komercijalne odnose s Albancima, bilo je i drugih brodova što su održavali veze s albanskim lukama: Venecijanac Alberto Trombini osigurao je teret tekstila koji je bio ukrcan u dubrovačkoj luci u brod patruna Antuna Bartulova iz Korčule;⁵⁹ Alberto Trombini Veneziano, za račun Nadalina Teste, osigurava teret žitarica za Veneciju, koji je bio ukrcan u albanskim lukama u galijun kap. Cristofora Radallija;⁶⁰ on je također osigurao, ali za račun i u ime Francesca Trusardijsa, teret glete (»terra gletta«) i kože što je bio ukrcan u luci Lješa, ali u brod iz Perasta.⁶¹

⁵³ HAD, Noli, sv. 13 (od 22. siječnja 1579. godine), f. 32, 70v, f. 34, 36, 55v, 82v, 85v, 149v, 152, 157, 158, 167v, 196 itd.

⁵⁴ HAD, Noli, sv. 12, f. 190v. Nikola Petrov i Niko Boglino osiguratelji.

⁵⁵ HAD, Noli, sv. 12, f. 194v. Osiguranje je obavljeno na inicijativu Kneza i Malog vijeća Dubrovačke Republike (oni daju i upućuju svoj novac za nabavu žitarica), a u poslu osiguranja, kao i u svim osiguranjima koja inicira Knez i vlada dubrovačke države, najviše je osiguratelj iz dubrovačkih patricijskih obitelji, pa tako i u ovom slučaju: Pero Lukarević, Marin Menčetić, Rafo Gučetić, Gjunjo Bunić, Orsat Gundulić, Mato Beneša, Andro Bonda, Vlaho Sorgo, Trojan Cerva, Marin i Mato Bunić, Serafin Kaboga itd.

⁵⁶ HAD, Noli, sv. 12, f. 205v od 3. travnja 1579. godine. Lucijan Buniš i Sabo Palmotić osigurali su (uz 4 i 1/2%) dodatak naoružanja broda, dvije baterije brodskih topova. Inače, Knez i Malo vijeće poduzeli su to putovanje, osiguranje itd.

⁵⁷ HAD, Noli, sv. 13, f. 57. I ovo poslovanje poduzimaju Knez i Malo vijeće dubrovačke države. U poslu osiguranja sudjeluju (uz 4 i 1/2%) Pero Lukarević, Lucijan Bunić, Stijepo Gradić, Trojan Cerva, Gjunjo Resti, Mato Beneša, Ivo Gjorgjić, Tomo Sorgo itd. Na f. 63 od 28. rujna 1579. godine zabilježeno je da Anto Krstov Medo u ime kap. Novkovića osigurava brod za to putovanje i teret žitarica.

⁵⁸ HAD, Noli, sv. 13, f. 60, 28. rujna 1579. godine. Knez poduzima i to poslovanje, a novac se šalje Ivanu Gionomiju u Drač. Osiguratelji su uglavnom isti kao u prijašnjim osiguranjima.

⁵⁹ HAD, Noli, sv. 13, f. 21.

⁶⁰ HAD, Noli, sv. 12, f. 233 od 11. svibnja 1579. Na margini tog arhivskog izvora stoji zabilježeno da je taj brod na putovanju doživio 8. siječnja 1580. brodolom u vodama Istre, od kada se obavljaju poslovi likvidacije havarije i isplate osigurnine. Među osigurateljima koji su isplaćivali osigurninu bili su i ovi: Frano Gundulić, Marin Menčetić, Gjunjo Gradić, Nikola i Sigismund Gučetić.

⁶¹ HAD, Noli, sv. 13, f. 77 od 16. studenog iste godine. Osim toga, na f. 101v zabilježen je 22. studenog ugovor o osiguranju novca i »diversi panni« koje je A. Trombini uputio iz Dubrovnika u Lješ. Osiguranje samo

U 1580. godini ovi su dubrovački i drugi kapetani i njihovi brodovi obavili slijedeća putovanja: Alberto Trombini za račun Fran. Trusardija osigurava teret glete ukrčan u Lješ u a upućen u Dubrovnik,⁶² nava »San Giovanni Battista« kap. Pera Ivanova polazi iz Slanoga u Drač po žitarice za Dubrovnik,⁶³ fregata patrolna Mihajla kreće iz Herceg-Novog u Valonu po teret za Dubrovnik,⁶⁴ nava kap. Frana Letjele plovi iz Gruža za Valonu i natrag,⁶⁵ barka iz Budve ide u pristaništa na Bojani po žitarice za Dubrovnik, a u tom poslu sudjeluje Verchasan Arman, Albanac koji živi u Budvi,⁶⁶ u barku patrolna Antonija Sabazija u Dubrovniku se krca teret »ciambelotti et qualsiasivoglia altra sorte di robbe intendendo di quelle robbe che fussero obligate al Francesco Trusandi« za Lješ,⁶⁷ galijun kap. Martina kreće iz Perasta u Lješ,⁶⁸ nava »Santa Maria delle Danze« kap. Nika Radova plovi po žitarice u Drač i natrag u Dubrovnik,⁶⁹ barka patrolna Antonija Greca iz Valone ukrcala je pošiljku tkanina i prevezla je u Lješ (osiguranje uz 2%),⁷⁰ brod patrolna Tripa Petrova Peraštanina

---

za jedan smjer, uz 2 i 1/2%, obavljaju Ivo Mažibradić, Ago Vlajković, Julije Držić, Nikola Popović, Anto Medo, Stijepo Mojšić i dr. Isti Trombini u Dubrovniku osigurava uz 2% teret »terre glette«, ukrčan u luci Lješa a određen za Dubrovnik.

⁶² HAD, Noli, sv. 13, od 1. veljače 1580.

⁶³ HAD, Noli, sv. 13, f. 165. Knez i Malo vijeće dubrovačke države organiziraju taj prijevoz. Novac šalju Ivanu Giononu u Drač. Osiguratelji su: Gjunjo Bobaljević, Ivan Gundulić, Rafo i Pero Gučetić, Trojan Cerva, Andro Bonda, Mato Beneša, Vale Sorgo i mnogi drugi. Taj brod je na povratku iz Drača u Dubrovnik obavio i putovanje u Valonu, pa je to zabilježeno u istu arhivsku knjigu, f. 229v od 21. IV 1580.

⁶⁴ HAD, Noli, sv. 13, f. 192 od 15. ožujka 1580. Miho Bogeta osigurava novac i trgovačku robu. Na f. 213—214, od 7. travnja iste godine, stoji zabilježeno da je Andrija Nikolin iz Herceg-Novog osigurao teret koji je bio ukrčan u Valoni i upućen u Dubrovnik.

⁶⁵ HAD, Noli, sv. 13, f. 208 od 7. IV 1580. Bila je to nava »Santa Trinita«, a osiguranje je obavljeno uz 4 i 1/2%. Na f. 209v stoji da su taj teret žitarica osigurali Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike uz mnogobrojne potpisnike osiguratelje, uglavnom članove dubrovačkih patrićijskih obitelji. Još jedno osiguranje toga broda zabilježeno je na f. 216v.

⁶⁶ HAD, Noli, sv. 13, f. 224 od 15. travnja 1580.

⁶⁷ HAD, Noli, sv. 13, f. 230v od 18. travnja 1580. Drugo osiguranje je obavio Zannetto Testa u ime Nadalina i Pera Teste (braća), f. 241 od 28. IV 1580.

⁶⁸ HAD, Noli, sv. 14, f. 30v od 30. srpnja 1580. Osiguranje je obavljeno za putovanje samo u jednom smjeru, a u tome sudjeluju Anto Gučetić, Marin Nenko, Ivo Mažibradić, Gabrijel Cerva.

⁶⁹ HAD, Noli, sv. 14, f. 54 od 30. kolovoza iste godine. Osiguratelji: Pavo Gučetić, Ivan Gundulić, Bunići, Gradić, Sorkočevići (Sorgo), Pucići, Gjorgjići i dr. Istoga dana je, ali na f. 57, zabilježeno da je kap. Niko osigurao pojačanje naoružanja (na brod je postavio novo), koje je unajmio od dubrovačke države (kao i svi ostali u takvim slučajevima). Osiguratelji toga naoružanja su bili Miho Miosa, Nikola Popović, Niko Vučetić, Bernard Jelić, Todor Sassi.

⁷⁰ HAD, Noli, sv. 14, f. 60v od 7. rujna 1580 (osiguranje uz 2%).

ukrcao je u Lješ u teret za Veneciju (osiguranje uz 3 i 1/2%),⁷¹ budvanski brod patruna Paskvalina Orlića iz Budve ukrcao je vunu («alla Spiaggia d'Alessio») i taj teret odvezao u Veneciju,⁷² nava kap. Stijepa Nasacchija, zapovjednika nave »Santa Maria delle Grazie«, obavila je putovanje Dubrovnik—Valona i natrag,⁷³ barka patruna Menca Sarbija iz Lješa preuzela je u dubrovačkoj luci pošiljku tkanina i prevezla je u Lješ,⁷⁴ fregata patruna Menga Surbija Albanca preuzela je u dubrovačkoj luci pošiljku kariseja za Lješ.⁷⁵

A sada evo samo nekoliko dubrovačkih trgovačkih jedrenjaka što su obavljali putovanja izvan Jadranskog mora, a koji su pristajali zasigurno u Valoni: nava kap. Navkovića s teretom glete («terre glette») za Napoli, nava kap. Bartula Markova za Messinu, nava kap. Toma Franova Sagri-Sagroevića za Aleksandriju, a zatim u Napoli, nava »Santa Trinita« kap. M. Letjele u Carigrad, kao i galijun »San Nicolo« kap. Andra Šetića itd.⁷⁶

Knez i vlada Dubrovačke Republike osiguravaju novac koji je upućen navom kap. Iva Bartolija. Tim novcem će se nabaviti žitarice u Draču i dopremiti u Dubrovnik. U tome poslu kao osiguratelji su učestvovali: Ivan Orsat Gundulić, Rafo, Niko, Marin, Pero, Sigismund, Đuro, Pavo, Jero i Sabo Gučetić, pa Palmotići, Lukarevići, Gjorgjići, Bunići itd. (svi članovi dubrovačkih patrićijskih obitelji).⁷⁷ Kapetan Ivo Bartoli osigurava svoju navu »Santa Maria delle Grazie« za putovanje u Drač uz 4 i 1/2%. To osiguranje asistiraju: Božo Bunić, Andro Resti itd. (u ukupnom iznosu od 1.450 dukata).⁷⁸ Dana 18. ožujka 1581. godine Ivan Grigis osigurava pošiljku tekstilne robe koja je bila ukrcana u dubrovačkoj luci u galijun kap. Nikole Beglavo, sve dok »saranno alla spiaggia

⁷¹ HAD, Noli, sv. 14, f. 103 od 14. X 1580, a na f. 110 (24. X 1580): u Lješ u teret bio krcatelj bio Kristo Gioni. Taj se brod zvao »San Nicolo«, a zapovjednik mu je bio Tripo Petrov Possi iz Perasta.

⁷² HAD, Noli, sv. 14, f. 67v od 16. IX 1580 (osiguranje uz 3 i 1/2%).

⁷³ HAD, Noli, sv. 14, f. 106 od 21. X 1580. Osiguranje je obavljeno uz 4 i 1/2%. Taj je brod pošao po žito na inicijativu i uz organizaciju Kneza i Malog vijeća Dubrovačke Republike, uz mnogobrojne osiguratelje; spominjemo samo ove: Vlaho Luchej, Valerio Gigante, Rafo Naldini, Stijepo Cerva.

⁷⁴ HAD, Noli, sv. 14, f. 111v—112 od 26. X 1580. Albert Trombino je za račun Fran. Trusarda osigurao teret uz asistenciju Anta, Pava i Sigismunda Gučetića, Vale Sordo-Sorkočevića, Nika Popovića i dr.

⁷⁵ HAD, Noli, sv. 14, f. 147v od 16. prosinca 1580. Lovro Bula je osigurao teret uz 2 1/2%, a Albert Trombino je obavio drugo osiguranje istog broda-fregate patruna Menga Surbija Albanca (Noli, sv. 14, f. 151v).

⁷⁶ HAD, Noli, sv. 13, f. 213v od 7. IV 1580, f. 220v; Noli, sv. 14, f. 17v (osiguranje teret engleskih kariseja koji iz Londona Niko Gučetić upućuje u Hamburg itd.), f. 35, 44v, 51, 64v, 96v, 104v, 108v, 126v itd.

⁷⁷ HAD, Noli, sv. 14, f. 184v od 31. siječnja 1581, i f. 190 od 23. veljače 1581. Pod prvom signaturom Albert Trombino je osigurao pošiljku tkanina koju je uputio iz Dubrovnika u Lješ.

⁷⁸ HAD, Noli, sv. 14, f. 193 od 27. II 1581. Na f. 180 je zabilježeno da kap. Bartoli osigurava sebe.

d'Alessio«. Osiguratelji su: Ago Pucić, Gabriel Cerva, Đuro, Sigmund, Niko, Gjunjo, Pavo i Anto Gučetić, Ivo Dračevica, Frano Gundulić, Ivo Mažibradić, Niko Popović, Jero Držić, Anto Medo.⁷⁹ Isti taj Grigis osigurava u ime Gio. Maffija teret vune koji će se ukrcati u Lješ u (krcatelj Fran. Turusando) u »barku« (to nije čamac) čiji je patrun Stijepo Bobigio iz Budve, i u brod tipa brigantin »del castellano da Pastrovicchio« pod zapovjedništvom kap. Stijepa Meda (uz 3 i 1/2%). Teret je bio određen za Veneciju.⁸⁰ Aleksandar Grigis iz Venecije osigurao je 10. IV 1581. godine teret vune (327 vreća) ukrčan u Lješ u (na žalu-pristaništu Lješa) u brod patruna Luke Broze iz Perasta (koji se tada nalazio u Boki Kotorskoj). I taj je teret bio određen za Veneciju. Osiguratelji su: Pavo i Niko Gučetić, Lovro Sorkočević, Niko Bunić, Ago Pucić, Bernard Jelić, Niko Grego, Ivo Mažibradić, Andro Resti itd.⁸¹ Ponovo će (14. IV 1581) Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike osigurati novac koji su uputili navom »Santo Michele Arcangelo« kap. Iva Bogete u Drač da se nabave žitarice za potrebe stanovništva dubrovačke države. Osiguratelji su Ivo Resti, Pavo Saraka, Sabo Palmotić, Miho Menčetić, Orsat Gundulić, Mato Beneša, Marin Gradić, Domenik Cerva, Pavo Gučetić, Gjunjo Bobaljević, Vito Getaldić, Vlaho Luchej itd. (uz 4 i 1/2%). Oni također osiguravaju (uz 5 i 1/2%) artiljeriju — posebno naoružanje za tu navu, ali za putovanje Dubrovnik—Barletta—Drač i natrag u Dubrovnik.⁸² Fran. Trusardo osigurava (2. VI 1581) teret koža koji je ukrčan u barku nekog patruna iz Lješa.⁸³ Kasnije Niko Miniati za račun Claudija della Penna osigurava teret od sedam miljara glete koji je u vodama Lješa ukrčan u navu kap. Bernarda Bule; s tim će teretom otploviti u Anconu i tamo ga sigurno i u cijelosti iskrcati. Osiguratelji su Cosmo Ferrini, Gaspero Bazzo i Guidibaldo Clarini.⁸⁴ Već poznati nam Aleksandar Grigis osigurava 1. VII 1581 (uz 2%) pošiljku tkanina ukrčanu u dubrovačkoj luci u albansku »barku« pod zapovjedništvom patruna Fran. Elija iz Lješa. Osiguratelji: Ivo Sorkočević, Stijepo Gradić, Niko i Đuro Gučetić, Marin Nenko, Ivo Mažibradić, Jero Držić, Brnje Jelić i drugi.⁸⁵ Jedan drugi albanski brodar, Anto Scuri iz Lješa, ukrcao je u Lješ u teret glete, a iskrcao ga u Veneciji uz 3 i 1/2%.⁸⁶ Poznati dubrovački pomorski privrednik, pomorac, brodovlasnik i nadareni nautičar-teoretičar i pomorski arhitekt Ivan Sagri-Sagroević (izradio je nacrt nove luke Napoli) osigurao je svoju navu »San Francesco di Paula« za putovanje iz Dubrovnika u Valonu i natrag

⁷⁹ HAD, Noli, sv. 14, f. 208.

⁸⁰ HAD, Noli, sv. 14, f. 215v.

⁸¹ HAD, Noli, sv. 14, f. 241v.

⁸² HAD, Noli, sv. 14, f. 250v.

⁸³ HAD, Noli, sv. 15, f. 15v.

⁸⁴ HAD, Noli, sv. 15, f. 26v.

⁸⁵ HAD, Noli, sv. 15, f. 32v.

⁸⁶ HAD, Noli, sv. 15, f. 37v—38 od 8. kolovoza 1581. Andro Mojšić

u Dubrovnik.⁸⁷ Jedan albanski brodar krca pošiljku tkanina i iz Dubrovnika je prevozi u Lješ; zapovjednik toga broda bio je Memi Bogda iz Lješa.⁸⁸ Isto tako je i Niko Miniati osigurao dvije peče kariseja (»due pezze carisee«) koje su bile ukrcane u dubrovačkoj luci u albansku barku patruna Anta Graca iz Lješa i njom otplovio u pristanište Lješa. Osiguratelji su bili: Marin Nenko, Vice Grassi, Cosmo Ferrini, Gasparo Bazzo.⁸⁹ U isto vrijeme osigurava teret žitarica i druge robe koji će se ukrcati u pristaništu Lješa (krcatelj Giacomo Berla) u grip kap. Liondija »da Scio«, ali tada stanovnik Valone. Taj teret će dopremiti u dubrovačku luku i tu ga sigurno iskrcati.⁹⁰ Jozo Gjurov, Dubrovčanin, patrun svoje »barke«, u Dubrovniku će primiti pošiljku tekstila i prevesti je u pristanište Lješa.⁹¹ Dana 18. prosinca 1581. Stijepo Gradić je osigurao novac i pošiljku tkanina koji su bili ukrcani u dubrovačkoj luci u »barku« patruna Jurka iz Omble (Sustjepana — di Santo Stephano), pa je taj teret prevezao u pristanište Lješa. Teret su osigurali: Ago Pucić, Luko Sorkočević, Bartul Nalješković, Jero Brzica, Ivo Mažibradić.⁹² I na kraju 1581. godine (29. prosinca), Knez i vlada Dubrovačke Republike osigurali su novac koji su u dubrovačkoj luci predali kap. Vici Buskainu, zapovjedniku nave, da odjedri u Valonu i tamo nabavi žitarice te ih dopremi u Dubrovnik za potrebe stanovništva dubrovačke države. Kapetan Vice je ujedno osigurao dodatak svoga brodske naoružanja, dva komada specijalne brodske artiljerije, uz 4 i 1/2%. Isti taj kapetan je kasnije osigurao tu svoju navu (»Santa Maria di Bissone et San Gio. Batt.«) na šest mjeseci, uz 6 i 1/2%, i zasigurno je i na tom drugom putovanju (s obzirom na osiguranje uz 6 i 1/2% — znači da je putovao za Levant) pristao u Valoni.⁹³ Isto tako su zacijelo tamo pristajali i ovi dubrovački trgovački jedrenjaci: nava kap. Marina Prodanelija, kap. I. Letjele, Iva Maljkovice, pa Andra Šetića, kap. Vice Cjepidlake, Ilije Bunića, Pava Stjepova, kap. Anta Bunića, Anta Andrijina, Frana Vranića, kap. Stjepka Ruska, kap. Iva Palikuće itd., koji su plovili iz Dubrovnika u Aleksandriju, Carigrad, Varnu, općenito u luke Levanta, pa u Lisabon, Napoli, Messinu itd.⁹⁴

osigurava uz asistenciju osiguratelja: Rafa Gučetića, Stijepa Gradića, Valerija Gigantija i dr.

⁸⁷ HAD, Noli, sv. 15, f. 55 od 19. kolovoza 1581.

⁸⁸ HAD, Noli, sv. 15, f. 66 od 1. rujna 1581.

⁸⁹ HAD, Noli, sv. 15, f. 85v od 5. X 1581.

⁹⁰ HAD, Noli, sv. 15, f. 111v.

⁹¹ HAD, Noli, sv. 15, f. 146v od 4. prosinca 1581. Nikola Miniati, Angelo Ricio iz Genove i dr. bili su osiguratelji.

⁹² HAD, Noli, sv. 15, f. 151.

⁹³ HAD, Noli, sv. 15, f. 132v, f. 136 (osigurao brončane pedrijere), f. 137 (osigurava se brod uz 6 i 1/2% na 6 mjeseci) i f. 138.

⁹⁴ HAD, Noli, sv. 14, f. 158, 171, 183, 194v, 205 (sve 1580); Noli, sv. 15, f. 76 (kap. Ilija Bunić plovio za Messinu), f. 99, 210, 221, 222v, 224, 236, 244, 258v, 262, 140 156v, 160v, 201, 243, 249, 299, 303 itd.

Godine 1582 (13. siječnja), u notarsku knjigu dubrovačke administracije upisan je ugovor (polica pomorskog osiguranja) u kojem je zabilježeno da je Kristo Tripov Smechia iz Perasta osigurao teret žita ukrčan u pristaništu Rodoni (Rodoni d'Albania) u brod pod zapovjedništvom patruna Krista Lučina, te da taj teret treba prevesti u Dubrovnik.⁹⁵ Istoga dana isti čin je obavio i Stjepo Gradić, ali je on osigurao teret glete (»le terre glette« — 15 ducati d'oro migliaro) što je bio ukrčan u pristaništu Lješa u navu »Santa Maria«, koja je bila pod zapovjedništvom kap. Pava Stjepova — te je taj teret dopremio u Dubrovnik.⁹⁶ Nekoliko dana poslije toga registrirani su i ovi ugovori o pomorskim osiguranjima: u brod patruna Martina Ivanova iz Perasta ukrčan je teret žitarica određen da se iskrca u Veneciji,⁹⁷ brod »Santa Maria« patruna Marka iz Korčule putuje u Albaniju uz 2%,⁹⁸ u dubrovačkoj luci ukrčan je novac i »cavezzi di panni di lana« u navu »San Gio. Batt.«, pod zapovjedništvom kap. Ivana Orsatova Cerve, koja treba da otplovi u Valonu i tamo preuzme teret žitarica za Dubrovnik (uz 4 i 1/2%),⁹⁹ patrolun Luka je ukrcao teret pakljine (katrana, bitumena), žita i druge robe i to prevezao u Dubrovnik.¹⁰⁰ Dana 3. ožujka 1582. Niko Miniati »per Giorgio Monte suo giovine« osigurao je teret ukrčan u pristaništu Lješa a određen za Dubrovnik.¹⁰¹ Mjesec dana kasnije, Ivo Radov Gjuraš osigurava teret žitarica i druge robe ukrčan u luci Rodoni (d'Albania) ili u nekom obližnjem pristaništvu u brod patruna Krista Lučina iz Perasta, te je taj teret dopremljen u dubrovačku luku (uz 2 i 1/2%).¹⁰² U isto vrijeme Samuel Ergas za račun Besalela Trincha iz Valone osigurava 2 »kola« svile ukrčane u Koločepu

⁹⁵ HAD, Noli, sv. 15, f. 179v.

⁹⁶ HAD, Noli, sv. 15, f. 181. Sudjelovali su i ovi osiguratelji: Pero Lukarević, Gjunjo Sorgo, Ago Pucić, Marin Nenko, Ivo Mažibradić, Jero Držić, Brnje Jelić, Anto Medo i dr.

⁹⁷ HAD, Noli, sv. 15, f. 185v. Osiguratelji slično kao u bilješci 96.

⁹⁸ HAD, Noli, sv. 15, f. 196 od 26. siječnja 1582. godine. Nikola Miniati osigurava, a osiguratelji su: Marin Bucignolo, Kuzma Ferini, Anto Medo i dr. (uz 2%). Na f. 197 stoji da je osiguranje obavljeno uz 9% za teret koji je otpremljen iz Londona.

⁹⁹ HAD, Noli, sv. 15, f. 205 od 9. veljače 1582. S obzirom na to da su to osiguranje prijavili Knez i Malo vijeće, bilo je mnogo osiguratelja, i to uglavnom dubrovačke vlastele, a među njima su bili i ovi: po nekoliko članova porodica Menčetić, Bunić, Gučetić, Gradić, Gundulić, Pucić, Sorgo-Sorkočević, Cerva-Crijević, Bobaljević itd. Nekako u isto vrijeme Bartul Bergamasco osigurava teret žitarica i druge robe ukrčan u Lješu za Dubrovnik (Noli, sv. 15, f. 188v), dok Rafo Naldini osigurava navu kap. Iva Orsatova Cerve za putovanje u Valonu (sv. 15, f. 211—212 od 9. veljače 1582). On će u Valoni ukrcati u svoju navu teret katrana i druge robe i to dopremiti u Dubrovnik (sv. 15, f. 266v—267 od 6. IV 1582).

¹⁰⁰ HAD, Noli, sv. 15, f. 281v od 2. travnja 1582. Osiguratelji su bili: Julije Držić, Marin Nenko, Frano Sagri-Sagroević. Niko Vučetić, Anto Medo, Ivo Mažibradić, Vlaho Luhei i dr. (I, f. 263v—264).

¹⁰¹ HAD, Noli, sv. 15, f. 232v.

¹⁰² HAD, Noli, sv. 15, f. 258v—260.

u galijun »San Nicolo« kap. Martina iz Perasta pa s tim teretom plovi u Veneciju.¹⁰³ Niko Miniati je (16. IV 1582) osigurao novac ukrcan u dubrovačkoj luci u »barku« patruna Anta Mihovića (iz Slanoga) i odjedrio u pristanište Lješa; dio novca se određuje za nabavu robe koju će kap. Pasqualin d'Angiolo ukrcati u svoj galijun i dopremiti u Dubrovnik.¹⁰⁴ Tada je Jero Getaldić osigurao teret vune ukrcan u Valoni u brod »Santa Annuntiata« kap. Luka Nikolina (»Ragugeo«), prevezao ga u Veneciju i tu iskrcao.¹⁰⁵ Dana 10. svibnja 1582. godine Mark Antun Vilović, u svoje ime i u ime svoga brata Ivana Vilovića kao suvlasnika, osigurava vozačinu i skirac imenom »Santa Maria« pod zapovjedništvom kap. Marka Kapora iz Korčule za putovanje u Valonu, a iz Valone u Veneciju.¹⁰⁶ U pristaništima Bojane i Lješa ukrcan je teret (koji se osigurava) u dva gripa, koji su bili pod zapovjedništvom patruna Stjepa Grurova i Ivana Radova; teret su ta dva brata dopremila u Dubrovnik. Osiguranje uz 2 i 1/4% obavili su Dubrovčani Anto Gučetić, Niko Grego, Marko Radov i dr.¹⁰⁷ Dana 17. svibnja 1582. bio je osiguran teret papira i stakla (»17 balle et 6 risme di Carta, et due cassoni di vetri«), koji je u Dubrovniku ukrcan u navu »Santa Maria di Loreto e San Chiriaco« za luku odredišta Carigrad; ta se nava, međutim, zaustavila u Valoni da ukrca još neki teret.¹⁰⁸ Pri kraju svibnja te godine Gjunjo Cerva osigurao je 300 stara žitarica (u vrijednosti od 600 talira); teret je ukrcan u Lješ »nel porto di San Giovanni di Medua«, u brod patruna Marka Radova iz Perasta, a bio je određen za Veneciju. Osiguranje uz 4% obavili su Ivo Sorkočević, Ivo Resti, Ivo Lupi, Ivo Mažibradić i dr.¹⁰⁹ Ulcinjani Nikola Jakova i Gjuro Jakova krcaju žitarice u pristaništima Bojane i prevoze ih u Dubrovnik.¹¹⁰ Dubrovčanin kap. Vlaho Cvjetkov, zapovjednik svoje fregate, plovi u Lješ, a osigurava je vremenski, na 4 mjeseca.¹¹¹ Dana 6. lipnja 1582. Gjunjo Cerva za račun Aleksandra Grbice osigurava teret koža i druge trgovačke robe, koji je ukrcan u luci Lješa (»di San Giovanni di Medau«) u brod imenom »Santa Croce« patruna Tripa Petrova Smeccija iz Perasta; teret je bio određen za Veneciju. Osiguravaju ga uz 3 i 1/2% Ago Pucić, Trojo Cerva, Andro Resti, Jero Sorkočević, Stijepo Gradić i dr.¹¹² Sredinom te godine Knez

¹⁰³ HAD, Noli, sv. 15, f. 265v—266.

¹⁰⁴ HAD, Noli, sv. 15, f. 273 i 283v.

¹⁰⁵ HAD, Noli, sv. 15, f. 284v od 4. svibnja 1582. Na f. 288 je zabilježeno da je taj brod osiguran za putovanje u trajanju od 6 mjeseci.

¹⁰⁶ HAD, Noli, sv. 15, f. 292.

¹⁰⁷ HAD, Noli, sv. 15, f. 291 od 11. svibnja 1582. godine.

¹⁰⁸ HAD, Noli, sv. 15, f. 298v.

¹⁰⁹ HAD, Noli, sv. 15, f. 304.

¹¹⁰ HAD, Noli, sv. 15, f. 301v—302.

¹¹¹ HAD, Noli, sv. 15, f. 305v—306 od 6. lipnja 1582. godine. Osiguratelji su bili: Ago Pucić, Stijepo Gradić, Lovro Sorgo-Sorkočević, Božo Nalješ-ković.

¹¹² HAD, Noli, sv. 15, f. 307.

i Malo vijeće Dubrovačke Republike osiguravaju novac i tekstilnu robu (»cavezzi di panno di lana e di seta«) ukrcane u dubrovačkoj luci u navu kap. Iva Maljkovice, koja treba da otplovi u Drač, tamo iskrca teret i nabavi nov teret žitarica za Dubrovnik.¹¹³

Dana 28. lipnja 1582. godine Niko Gučetić kao kreditor Gjura Antunova, trgovca iz Prištine, osigurava (za račun tog trgovca iz Prištine) teret koji će se u luci Lješa ukrcati u jedan ili više brodova, pa će se taj teret prevesti u Dubrovnik ili u Veneciju. Osiguranje uz 4% obavili su Vale Giganti, Jero Držić, Ivo Mažibradić i Niko Caramunda.¹¹⁴ Nekako u isto vrijeme, Anto Radov osigurava u Dubrovniku teret razne robe što je ukrcan u luci Lješa u brod patruna Ilije Londina iz Lješa; taj teret je trebalo prevesti u Dubrovnik.¹¹⁵ Dana 7. kolovoza 1582. Francesco di Biagio di Lanciano i Stantiano di Antonio d'Agnone osiguravaju grip »San Andrea« patruna Iva Vlahova, »habitante di Ragusa«, za putovanje u Drač.¹¹⁶ Poslije dvadeset dana Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike osiguravaju novac koji su predali kap. Ivu Vickovu, zapovjedniku nave, koji će otploviti u Drač da nabavi žitarice. Oko stotinjak osiguratelja sudjeluje u tom pomorskom osiguranju.¹¹⁷ Mjesec dana kasnije, Rafo Naldini, za račun Aleksandra Jubica (»Jubiza, habitante in Cattharo«), osigurava teret žitarica ukrcan u Albaniji u galijun Nikole Giansija i Purnana Turco, a pod zapovjedništvom Marina Grega iz Lješa. Te su žitarice bile određene za Dubrovnik. Posao tog pomorskog osiguranja obavilo je 16 Dubrovčana uz 2 i 1/2% na iznos od 1.300 dukata.¹¹⁸ Taj isti Rafo osigurava novac ukrcan u Dubrovniku u »barchettu« patruna Frana Ivanova iz Budve. Taj će se novac prevesti u Budvu i tamo predati u drugu barku, koja će iz Budve odjedriti u Rodoni ili neko drugo pristanište u Albaniji da se tamo nabave žitarice i grahorice i ukrcaju u dvije barke (u jednoj je patrun Frano Ivanov, a u drugoj Đorđi Mihaljica iz Budve); s tim teretom će barke odjedriti u Dubrovnik.¹¹⁹ Nadalje, dana 23. listopada 1582. godine, »stantiano di Antonio de Agnon« osigurava brod (i vozarinu) imenom »Santo Andrea«, koji je bio pod zapovjedništvom kap. Ivana Greca iz Drača. U polici osiguranja posebno se naglašava da je osigurana i brodska artiljerija, koja je (kao dopuna) bila ukrcana u dubrovač-

¹¹³ HAD, Noli, sv. 16, f. 1 i 7v—8. U poslu ovog pomorskog osiguranja sudjelovali su: Pero Lukarević, Marin Menčetić, Ivo i Jero Bunić, Rafo i Damjan Gučetić, Domenik Cerva, Simo Beneša, Orsat Gundulić itd. — osigurano na iznos od 4.900 dukata.

¹¹⁴ HAD, Noli, sv. 16, f. 9v.

¹¹⁵ HAD, Noli, sv. 16, f. 12.

¹¹⁶ HAD, Noli, sv. 16, f. 20v. Kapetan Ivo je osigurao i brodsku artiljeriju (posebnim pomorskim osiguranjem). Matijaš A. »capo di Rivieri« za račun Orlandina Cetei iz Krka sudjeluje u osiguranju gripa.

¹¹⁷ HAD, Noli, sv. 16, f. 34v—35 (osiguranje obavljeno uz stotinjak osiguratelja!).

¹¹⁸ HAD, Noli, sv. 16, f. 58v—59.

¹¹⁹ HAD, Noli, sv. 16, f. 60v—61 od 1. listopada 1582, i f. 85v od 12. studenog iste godine.

koj luci, a sve skupa uz 3%. Osiguranje je obavljeno za jedno putovanje iz Dubrovnika u Drač i natrag.¹²⁰ Već poznati nam Niko Miniati osigurava (24. XI 1582) teret riže (»sacca di risi«), 16 »pečica« (zamotuljaka) kariseje i »panno scarlattino Raguseo« itd., što je sve bilo ukrcano u dubrovačkoj luci u »barku« patruna-zapovjednika toga broda Tossa Bianca iz Lješa. Taj se teret prevozi u Lješ. Osiguranje su obavila 22 osiguratelja za iznos od 900 dukata.¹²¹ Krajem mjeseca studenog te godine zabilježena su dva pomorska osiguranja: za navu »Santo Gio. Batt.« kap. Iva Vitova, koji je iz Dubrovnika otplovio u Valonu (8 osiguratelja za 1.000 dukata), dok je Jero Kaboga najavio osiguranje tereta žitarica koji će biti ukrcan u pristaništvu Drača u bilo koji brod, »Turco o Christiano« i otpremljen u dubrovačku luku. Među osigurateljima ovih nautičko-komercijalnih zadataka bili su Vice Tomov Stjepović, Ivo Marija Sagri i Frano Sagri-Sagroević — najpoznatiji među dubrovačkim moreplovcima, brodovlasnicima, pomorskim privrednicima i bankarima vrlo cijenjenim u ondašnjem pomorskom svijetu.¹²² Krajem 1582. godine Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike osiguravaju 600 cekina koje su predali Luki Radovu iz Prištine da ih odnese u Bar, te da tamo taj novac preda Nikoli Boljoeviću koji će za potrebe dubrovačke države nabaviti maslinovo ulje.¹²³

Osim pomenutih, najvjerojatnije su još neki dubrovački trgovački jedrenjaci izvan jadranske plovidbe na svojim plovidbama mimo Valone u tu luku pristajali, tamo se snabdjevali svježom hranom i vodom i opskrbljivali se drugim brodskim potrepštinama, koje su u Valoni bile zasigurno jeftinije nego u mediteranskim lukama. Evo nekih od tih dubrovačkih brodova zabilježenih 1582. godine: dubrovačka nava plovi za Trapani i Gaetu, a neki drugi brod u Messinu, pa za Aleksandriju, a već poznata nam nava »San Gio. Batt.« plovi u Carigrad; sajeta kap. Letjele ide u Varnu, nava kap. Bogete putuje u Messinu i na Zapad, a nave kap. Anta Druska i kap. Bendeviša (iz Slanoga) plove u Varnu itd.¹²⁴ Slično je bilo i u 1583. godini. Tako je nava kap. Marka Ivanovića otplovila u Napoli, kao i nava kap. Buskaina ili Gučetićeva nava. Nava kap. Letjele opet plovi u Varnu, kao i nava kap. Bendeviša, Bunićeva nava je u plovidbi za Trapani, a brod kap. A. Druska u Carigrad; galijun kap. Cepidlake odjedrio je put Sirije, a lopudska nava je u Napoliju. Kapetan Stijepo Božina (iz Slanoga) svojim je brodom plovio prema španjolskim lukama itd.¹²⁵

¹²⁰ HAD, Noli, sv. 16, f. 65v—66.

¹²¹ HAD, Noli, sv. 16, f. 100v—101. Dvadeset dva osiguratelja za iznos od 900 dukata.

¹²² HAD, Noli, sv. 16, f. 109 i f. 106.

¹²³ HAD, Noli, sv. 16, f. 134v.

¹²⁴ HAD, Noli, sv. 16, f. 14, 53, 64, 69, 74, 76, 79, 114v, 157v, itd.

¹²⁵ HAD, Noli, sv. 17, f. 70, 81, 89, 205v, 216, 219, 235v, 237; Noli, sv. 16, f. 183, 238v, 234.

Peti dan u 1583. godini u dubrovačkoj luci ukrcava se pošiljka kariseja i drugih tkanina u »barku« patruna Nikole Alegreta i taj se teret prevozi u Lješ. Krajem siječnja 1583. u dubrovačkom notarijatu sklopljen je ugovor: Ivan Ivanov Braja (Braia), patrun sajete »Santa Maria delle Grazie«, daje svoj brod u najam Simu Petrovu za putovanje u Lješ i u pristaništa Bojane da tamo nabavi žitarice i dopremi ih u Dubrovnik.¹²⁶ Dva mjeseca nakon toga Rafo Naldini je osigurao novac koji je bio ukrcan u Budvi posredstvom Frana Ivanovića, koji će brodom otploviti u Rodoni ili u neko pristanište na Bojani i tamo u taj brod ukrcati žitarice pa teret prevesti u Dubrovnik.¹²⁷ Dana 28. ožujka 1583. Jagni Theodoro Greco osigurao je pošiljku skurina (»scoranze« — sušena dimljena riba) koju je u pristaništu Lješa ukrcao Anton Chaliciopoli u »barku« Jagni Greca i dopremio u Dubrovnik.¹²⁸ Tada je u Dubrovniku Niko Miniati osigurao teret katrana koji se iz Lješa prevezio u Dubrovnik.¹²⁹ Dva dana poslije toga Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike osiguravaju (sigurno državni) novac koji je bio ukrcan u Pracatovu navu pod zapovjedništvom kap. Iva Vito-va (»Ragugeo«). Ta dubrovačka nava je odjedrila u Valonu da tamo nabavi i ukrci teret žitarica za potrebe dubrovačke države.¹³⁰ Iste godine, 16. svibnja, Gabriel Cerva za račun kap. Tripa Petrova Smechija osigurava teret žitarica i druge trgovačke robe koji će se u luci Rodoni i u drugim pristaništima ukrcati u dva broda. Drugi je patrun-zapovjednik broda bio Marko Andrijin Polo iz Perasta. I taj je teret žitarica bio prevezen u Dubrovnik.¹³¹ Braća Gregor Kolenda i Vicko Kolenda, patruni-zapovjednici brodova, odlaze s osiguranim novcem u pristaništa Lješa i obližnje luke po žitarice, koje dopremaju u Dubrovnik. U tome osiguranju sudjeluju: Jero Kladurević, Stijepo Mojšić, Nikola Buica, Frano Sagri-Sagroević i dr., ukupno njih dvadeset dvojica.¹³² Ti patruni su slična putovanja radi nabavke žitarica obavili u toj godini još dva puta.¹³³ Kapetan Marin Petrov, zapovjednik galijuna »Santa Maria della Misericordia«, osigurao je (kao dopunu svog redovnog brodskog naoružanja) četiri brodska topa za putovanje u Valonu

¹²⁶ HAD, Noli, sv. 16, f. 10v—161 i f. 139v—140.

¹²⁷ HAD, Noli, sv. 16, f. 178.

¹²⁸ HAD, Noli, sv. 16, f. 189. Osiguranje je obavljeno uz 3%.

¹²⁹ HAD, Noli, sv. 16, f. 190v—191.

¹³⁰ HAD, Noli, sv. 16, f. 191v—192. Osiguranje je obavljeno uz 4%, na iznos od 12.900 dukata.

¹³¹ HAD, Noli, sv. 16, f. 221v—222. Dio osiguranja je bio na iznos od 300 dukata uz 3%, ali je obavljeno još jedno osiguranje, zabilježeno na f. 223.

¹³² HAD, Noli, sv. 16, f. 24v—248. To je bilo prvo osiguranje, a slijedeća su od 17. travnja i 14. svibnja 1584. godine (sv. 17, f. 211, 238v); plovilo se u pristaništa Bojane, Lješa, Rodonija, a osiguranja su objavljena uz 4 i 1/2%.

¹³³ HAD, Noli, sv. 17, f. 27v—28, 61, 95, 135v (29. XII 1583), f. 193 (20. III 1584). Osiguratelji: Ago Pucić, Stijepo Mojšić, Vale Giganti, Ilija Sturani, Božo Nalješćević, Pavo Radov itd.

i povratak u Dubrovnik. A. Gučetić i Tomo Sorkočević su osiguratelji.¹³⁴ Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike osigurali su 6. II 1584. novac koji je u dubrovačkoj luci ukrcao u malu navu »Santa Maria delle Gratie« pod zapovjedništvom kap. Iva Franova, s time da otplovi u luku Drač te tamo prihvati žitarice za potrebe dubrovačkog stanovništva. Osiguranje je obavljeno uz 4 i 1/2%, a u tom osiguranju sudjelovalo je 40 osiguratelja.¹³⁵ Dvadeset dana nakon toga sklopljen je nov ugovor o pomorskom osiguranju. Brod patruna Viceka Gregorova otplovio je u pristaništa Bojane, Lješa, Rodonija i u Valonu da tamo ukrca teret žitarica i preveze ga u Dubrovnik.¹³⁶ Dana 20. ožujka 1584. godine Knez i njegovo Malo vijeće osiguravaju novac ukrcao u poznatu Pracatovu navu, pod zapovjedništvom kap. Iva Vitova, koja će otploviti u Valonu i tamo ukrcati teret žitarica za potrebe Dubrovnika. U poslu tog osiguranja sudjelovalo je stotinu osiguratelja; to su uglavnom bili članovi dubrovačkih vlasteoskih obitelji.¹³⁷ Zanimljivo je i ovo pomorsko osiguranje: Ivo Dračevica osigurava za račun patruna Marka Stijepova, zapovjednika broda tipa skirac iz Perasta, novac koji je patron Marko primio, s time da se taj novac »per investire« u trgovinu žitarica, uz osiguranje vozarine i broda. Osiguranje počinje od dana odlaska broda iz Boke Kotorske u Drač, odakle treba da otplovi u Dubrovnik.¹³⁸ S druge strane, Ago Pucić po nalogu Nikole Colonea iz Lješa osigurava novac ukrcao u Dubrovniku u »barku« patruna Ivana Suculija koji putuje u luku Lješa (osiguranje samo za putovanje u jednom smjeru).¹³⁹ Dana 13. svibnja 1584. godine Albanac Giorgi Ermani osigurao je pošiljku novca koju je predao patru Marku Jakova iz Omble (Rijeka dubrovačka), zapovjedniku »barke«, koji će tom barkom otploviti u pristaništa Bojane po teret žitarica i prevesti ga u dubrovačku luku. Taj je brod na putovanju iz albanskih luka prema Dubrovniku doživio tešku havariju. Međutim, s obzirom na to da su brod i teret bili osigurani, šteta koju je havarija prouzrokovala bila je na vrijeme i u cijelosti isplaćena. Zbog olujnog mora i vjetrova, a radi spasa brodske momčadi i samog broda, zapovjednik je morao baciti u more 40 stara žitarica. Od svih dosad pomenutih putovanja, bio je to jedini slučaj da je jedan brod doživio havariju.¹⁴⁰ Šezdeset osiguratelja, na čelu s Knezom i Malim vijećem, osigurava novac koji je po kap. Antu Testa (zapovjedniku nave

¹³⁴ HAD, Noli, sv. 17, f. 90v od 20. listopada 1583. godine. To su bili brodski topovi zvani »smirigli«.

¹³⁵ HAD, Noli, sv. 17, f. 160v—161.

¹³⁶ HAD, Noli, sv. 17, f. 175.

¹³⁷ HAD, Noli, sv. 17, f. 196v—197. Na f. 175v je zabilježeno da je jedan od osiguratelja bio veliki Miho Pracat.

¹³⁸ HAD, Noli, sv. 17, f. 180v od 15. ožujka 1584. godine. Osiguratelji su bili Vice Tomov Stjepović (jedan od najvećih pomorskih privrednika, velcrtgovac, bankar itd.), Frano Sagri, Ago Pucić, Rafo Naldini itd.

¹³⁹ HAD, Noli, sv. 17, f. 225 od 2. svibnja 1584.

¹⁴⁰ HAD, Noli, sv. 17, f. 249.

»Santo Gio. Battista«) upućen iz dubrovačke luke u Valonu da se tamo preuzme teret žitarica za potrebe stanovništva dubrovačke države.¹⁴¹ Nešto malo kasnije, također po žitarice, otići će i patrun Vice Gregorov svojim brodom u pristaništa Bojane ili u Rodoni ili u Lješ.¹⁴² Mjesec dana poslije toga, u Dubrovniku obavlja pomorsko osiguranje Fridrih Ogerio za račun Benedetta di Giovannija di Venezia za teret koji je ukrcan u pristaništu Lješa u albansku »barku«, čiji je zapovjednik bio patrun Carlo Bianco Albanese. Taj teret je prevezen u dubrovačku luku.¹⁴³ Taj isti Ogerio je istoga dana osigurao za račun Giovannija di Alessio teret koji je bio ukrcan u brod patruna Marka Matkova iz Perasta, ali je taj peraški brod otplovio za Veneciju (uz 4% osiguranja).¹⁴⁴ Također istoga dana registrirano je još jedno pomorsko osiguranje: dubrovački vlastelin Ago Pucić je za račun i po nalogu Nikole Colonse iz Lješa osigurao teret vune i druge vrste trgovačke robe ukrcan u Lješ (krcatelj je bio Nikola Colonsa) u brod patruna Anta Sgurra iz Lješa. Taj albanski zapovjednik svog broda dopremio je taj teret u luku Ancone i tu ga iskrcao.¹⁴⁵ Ujedno je Nikola Colonsa osigurao drugi teret vune, koji je ukrcan isto u Lješ, ali u brod kap. Marka Pola Dubrovčanina, a bio je određen za Anconu.¹⁴⁶ Dana 5. rujna 1584. godine Simo Lovrov u ime svoje vjerenice Marije, kćeri Ivana postolara, osigurava novac ukrcan u dubrovačkoj luci u »barku« patruna Pera Cvjetkovića iz Herceg-Novog, s nalogom da odjedri u pristaništa Bojane, tamo preuzme teret i preveze ga u dubrovačku luku (osiguranje je obavljeno uz 4 i 1/2%).¹⁴⁷ Brodovlasnik Kolenda Gregorov ukrcao je u dvije svoje fregate novac koji će se investirati u nabavu tereta u pristaništima Bojane. Teret će se dopremiti u Dubrovnik (zapovjednik velike fregate bio je Sebastijan Franov, a druge, manje, Vice Gregorov).¹⁴⁸ Tada je ujedno Vice Petrov za račun Pjera Stringhiera osigurao novac koji je bio ukrcan u tu veliku fregatu — ali su bili drugi osiguravatelji (Ivo Dračevica i Jako Martolosić — čuveni svjetski moreplovac, brodovlasnik i dubrovački pomorski privrednik).¹⁴⁹ Krajem 1584. godine Marin Marinov je osigurao teret glete ukrcan u Lješ u brod patruna Sima Petrova Nikolina; teret je bio određen za Dubrovnik.¹⁵⁰

Dana 29. siječnja 1585. godine Frederik Ogiero je za račun Jovana (Giovan!) Todoro Greca osigurao teret usoljene ribe koji

¹⁴¹ HAD, Noli, sv. 18, f. 18 i 31v. Upisano je 60 osiguratelja.

¹⁴² HAD, Noli, sv. 18, f. 51 od 26. lipnja 1584.

¹⁴³ HAD, Noli, sv. 18, f. 88 i 89v.

¹⁴⁴ HAD, Noli, sv. 18, f. 91.

¹⁴⁵ HAD, Noli, sv. 18, f. 92v. Osiguratelji su bili Ago Pucić, Miho Bunić, Gjunjo Sorgo itd.

¹⁴⁶ HAD, Noli, sv. 18, f. 102v.

¹⁴⁷ HAD, Noli, sv. 18, f. 149v.

¹⁴⁸ HAD, Noli, sv. 18, f. 161v.

¹⁴⁹ HAD, Noli, sv. 18, f. 160.

¹⁵⁰ HAD, Noli, sv. 18, f. 230. Osiguratelji: Rafo Naldini, Jero Držić i dr.

će se ukrcati u luci Valone (krcatelj je bio Jovan) u bilo koji brod; taj teret će se prevesti u Dubrovnik (osiguranje je obavljeno uz 3%).¹⁵¹ Mjesec dana kasnije, Ivo Tripov je predao osigurani novac svome bratu, patru u »barke«, i dio novca patru Franu iz Cavtata, također zapovjedniku barke, s nalogom da otplove u luke Lješa ili Rodonija i tamo nabave žitarice za Dubrovnik.¹⁵² Dana 16. veljače patru i vlasnik broda Kolenda Gregorov osigurao je novac i s tim novcem otplovio svojim brodom u Rodoni ili Lješ da tamo nabavi žitarice i preveze teret u Dubrovnik (osiguranje je obavljeno uz 4%).¹⁵³ Poslije toga je »barka« patru Curte Tabakovića Turco iz Herceg-Novoga prevozila žitarice iz albanskih luka u Dubrovnik. Već poznati nam patru svoje »barke« Simo Petrov obavlja nautičko-komercijalno putovanje u Valonu i natrag u Dubrovnik,¹⁵⁴ a slično putovanje, ali u Lješ, obavio je patru Matija Tripov, zapovjednik fregate (23. V 1585).¹⁵⁵ Samo dan nakon toga, Pero Stijepov osigurava novac i trgovačku robu ukršanu u dubrovačkoj luci u »barku« patru Sebastijana Franova koji treba da obavi pomorsko-trgovačko putovanje u Lješ i natrag u Dubrovnik (osiguranje je obavljeno uz 3 i 1/2%).¹⁵⁶ Dana 25. VI 1585. godine Pavo Antov Bonić je za račun Giorgi Androva Giorgija osigurao teret ukršan u Budvi u galijun kap. Pava Molonta pa otplovio u Lješ, a iz Lješa je odjedrio u Veneciju (osiguranje tih putovanja i robe — broskog tereta obavila su trideset trojica osiguratelja — Dubrovčana uz 4%).¹⁵⁷ Ti isti Bonić i Giorgi osiguraju pošiljku tkanina ukršanu u dubrovačkoj luci u fregatu kap. Marka Gjurova Dubrovčanina za putovanje u Lješ (osiguranje su obavila, samo za jedan smjer, 32 osiguratelja uz 2 i 1/2%).¹⁵⁸ Zatim patru Sabo Franov, zapovjednik fregate, odlazi s novcem tim brodom po teret u Lješ,¹⁵⁹ dočim je patru Petar Gjurov iz Perasta, zapovjednik (vjerojatno svoje) sajete, nakon ukrcaja tereta vune, odjedrio u Veneciju (Ago Pucić po nalogu Nikole Colonsa osigurava taj teret, a u tom poslu pomorskog osiguranja sudjeluju Frano Sagri-Sagroević, Jero Držić i dr.).¹⁶⁰ Nadalje, nekoliko turskih trgovaca iz Albasana (»Chasan figliolo di Chussein Turco di Albanan et di Ali Tacagi Turco di Albanan et comp. et Mustafa di Chussian e Ramadan figlio di Chussain di Albanan e di Muscio di Albanan«) unajmljuje brod patru Pera Molonte koji će otploviti u luku Lješ, ukrcati teret

¹⁵¹ HAD, Noli, sv. 19, f. 12v.

¹⁵² HAD, Noli, sv. 19, f. 28.

¹⁵³ HAD, Noli, sv. 19, od 16. veljače 1585.

¹⁵⁴ HAD, Noli, sv. 19, f. 69 od 16. travnja 1585. i f. 86.

¹⁵⁵ HAD, Noli, sv. 19, f. 93v. Ago Pucić, Jero Držić i dr. bili su osiguratelji.

¹⁵⁶ HAD, Noli, sv. 19, f. 99.

¹⁵⁷ HAD, Noli, sv. 19, f. 126.

¹⁵⁸ HAD, Noli, sv. 19, f. 142.

¹⁵⁹ HAD, Noli, sv. 19, f. 153v od 18. srpnja 1585.

¹⁶⁰ HAD, Noli, sv. 19, f. 171v od 30. srpnja 1585.

vune i druge trgovačke robe i s tim teretom (573 vreće vune, 13 »bala« kože, 3 »kola« voska itd.) odjedriti u Veneciju. Međutim, na tom putovanju, a u navigaciji kroz Mljetski i Korčulanski kanal, brod je uslijed nevremena doživio havariju, pa se zapovjednik Molonta morao usidriti i zadržati u pelješkoj luci Viganj. S obzirom na težu havariju, taj teret se morao prekrcati u drugi brod, koji ga je prevezao u Veneciju. Te poslove uglavnom je obavljao brodski pisar kap. Molonte Ivo Sanković.¹⁶¹ Dana 30. kolovoza 1585. Ivan Tomov, trgovac iz Peći, osigurao je teret vune koji je ukrcao u Lješū (krcatelj Ivo Goni) u galijun »Santa Maria e San Stephano« pod zapovjedništvom kap. Lovra Ilijina Dubrovčanina. Taj je teret upućen u Veneciju, gdje je i iskrcao.¹⁶² U ovim nautičko-komercijalnim poslovima Albanije i Dubrovnika, koji su podrazumijevali i poslove oko ukrcaja i iskrcaja i pomorskog osiguranja, bilo je angažirano više Albanaca i Dubrovčana (a ponajviše dubrovačkih pomoraca i dubrovačke vlastele pomorskih trgovaca), ali i drugih, na primjer onih iz Herceg-Novog. Tako je Kolenda Gregorov osigurao u Dubrovniku novac za brata Vicka, koji je novac bio ukrcao u njegovu »barku«, pa je otplovio u pristaništa Bojane, tamo ukrcao teret razne trgovačke robe i dopremio ga u Dubrovnik.¹⁶³ Taj isti Kolenda je i 15. rujna iste godine obavio nekoliko osiguranja sličnih prijašnjim za nabavu žitarica u pristaništima Bojane, u Lješū, Rodoniju ili Valoni za potrebe Dubrovnika. Pomorska osiguranja su obavljena za pristaništa na Bojani uz 3%, za pristanište Lješā uz 3 i 1/2%, a za Rodoni uz 4%.¹⁶⁴

Osim tih i takvih, posebno utvrđenih plovidbenih zadataka albanskih, dubrovačkih, bodeljskih i drugih trgovačkih jedrenjaka koji su, tako, skoro redovno održavali česte pomorsko-trgovačke veze između Dubrovnika i albanskih luka, zasigurno je bilo mnogo i usputnih pristajanja dubrovačkih trgovačkih jedrenjaka izvan jadranske plovidbe na njihovim plovidbama iz Jadrana ili na povratku sa dugih putovanja po Mediteranu i Atlantiku. Evo primjera nekih takvih putovanja: dubrovačka nava »San Gio. Batt.« je pod zapovjedništvom kap. Iva Orsatova Cerve otplovila 5. I 1585. prema Genovi, a 30. I je nava kap. Pera Dobrovidija s teretom voska i druge robe odjedrila prema Messini, kao i nava kap. Draga Ivanova; nava kap. Iva Franova iz Gruža i galijun »San Gio. Batt.« B. Bule otplovili su prema Levantu. Sredinom 1585. nava kap. Iva Dračevice odjedrila je u Carigrad, kao i nava kap. Vice Bazilija (to je bila Letjelina nava). U to je vrijeme kap. Stijepo Božina, zapovjednik nave, odjedrio u Patras, pa u Levant i natrag u Dubrovnik, dok su nave kap. Iva Bogete, kap. Iva Cvjet-

¹⁶¹ HAD, Noli, sv. 19, f. 203v i 265 od 28. kolovoza 1585.

¹⁶² HAD, Noli, sv. 19, f. 209v.

¹⁶³ HAD; Noli, sv. 19, f. 218—219 i 241. Osiguratelji su bili: Ago Pučić, Jero Držić, Valerio Giganti, Rafo Naldini i dr.

¹⁶⁴ HAD, Noli, sv. 19, f. 241, 242—244.

kova, kap. Frana Mihova i drugi dubrovački brodovi plovili iz Dubrovnika (i natrag) u Messinu, Napoli, Genovu, Carigrad itd.¹⁶⁵

Dana 5. studenog 1585. Rafo Naldini osigurava novac koji je bio ukrcan u Budvi u brod patruna Iva, s time da se tim novcem nabave žitarice u albanskim lukama i teret dopremi u Dubrovnik.¹⁶⁶ Na kraju tog mjeseca isti taj Naldini osigurava ponovo novac koji je također bio ukrcan u Budvi (krcatelj je Andro Ducagini), pa otpremljen u Albaniju da se njime nabavi žito za Dubrovnik. Brod koji je prevezio taj novac doživio je havariju, pa su dubrovački osiguratelji (njih jedanaestorica, među njima i Ago Pucić, Jero Držić, Lovro Sorgo, Rafo Gučetić) uredno i na vrijeme isplatili osiguranje.¹⁶⁷

Godine 1586, na samom početku mjeseca veljače, u dubrovačkom notarijatu sklapa se ugovor o pomorskom osiguranju: Frano Gabrieli osigurao je tekstil, kožice (»cariseie demaschi, foldre agneline«) i novac — što je sve bilo ukrcano u dubrovačkoj luci u »barku« patruna Sebastiana Franova — za putovanje u pristanište Lješa, odakle će se dopremiti žitarice za potrebe stanovništva dubrovačke države. U poslovima tog pomorskog osiguranja sudjeluju i Jero Držić, Ivo Mažibradić, Stijepo Mojšić među ukupno 10 osiguratelja (na svotu od 800 dukata).¹⁶⁸ Poslije mjesec dana Gašpar Bazzo osigurao je teret žitarica i druge trgovačke robe, koji je ukrcan u pristaništu Lješa u »barku« patruna Bartula Franova Dubrovčanina (»Ragugeo«), a iskrcan u Dubrovniku.¹⁶⁹ Sličan posao je obavio i Kolenda Gregorov (22. III 1586), a njegov novac nosi »suo cognato« Ivo Ivanov, patron broda.¹⁷⁰ Zabilježeno je i ovakvo pomorsko osiguranje: Kristo J. Beneša u ime kap. Stijepa Nikole Božine, zapovjednika nave »Santa Maria delle Gratie«, osigurava taj brod (koji je u vrijeme osiguranja bio na sidrištu u velikoj luci u Slanome) za putovanje u Valonu, gdje treba da preuzme teret katrana — pakline. Taj je teret katrana bio određen za Carigrad, a primalac katrana je bio Ivan Marinov Gundulić. Iz Carigrada je brod odjedrio po novi teret u Varnu i u luku Rodosto — i sve to dopremio u dubrovačku luku.¹⁷¹

¹⁶⁵ HAD, Noli, sv. 19, f. 1 od 5. siječnja 1585. godine, f. 5, 20, 25, 22v, 61v, 135, 155, 175, 184v, 198; Noli, sv. 20, f. 49, 101, 106 itd., itd.

¹⁶⁶ HAD, Noli, sv. 20, f. 18.

¹⁶⁷ HAD, Noli, sv. 20, f. 47.

¹⁶⁸ HAD, Noli, sv. 20, f. 102v.

¹⁶⁹ HAD, Noli, sv. 20, f. 117v.

¹⁷⁰ HAD, Noli, sv. 20, f. 132v.

¹⁷¹ HAD, Noli, sv. 20, f. 174 od 6. svibnja 1586. godine. U to vrijeme Rodosto je prostrana i vrlo važna luka za izvoz raznih vrsta kože, kožica, krzna, voska itd., a evo kako ga opisuje M. N. Bouillet u svome *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Paris 1914: »Rodosto en turc Tek Four Dagh, anc. Rhaedestur et Bisantk v. maritime de la Turquie d'Europe à 112 kil. S.-S. d'Andrinople sur la mer de Marmara; 23500 hab., archêveché grec (métropole), églises arméniennes. Port vast et commode«. Iz te su luke dubrovački trgovački jedrenjaci u to vrijeme dopremali u Dubrovnik i u Anconu goleme količine razne robe.

Dana 16. srpnja te 1585. godine Ago Pucić osigurava novac koji je predao kap. Niku Rusko, zapovjedniku gripa, da otplovi u Lješ i tamo nabavi žitarice za Dubrovnik (23 osiguratelja, a među njima i nekoliko članova porodica Držić, Sorkočević, Gučetić, Bunić itd.).¹⁷² Već poznati nam Kolenda Gregorov osigurava novac koji je predao Matiji Tripovu iz Herceg-Novoga, s time da taj novac preda u Herceg-Novom Vicku Gregorovu, patru »barke«, koji će odjedriti u pristaništa Bojane po žitarice za Dubrovnik.¹⁷³ I te godine su Knez i Malo vijeće Dubrovačke Republike osigurali novac koji je navom »Santa Maria delle Grazie« (zapovjednik kap. Pavo Bupić) bio upućen u Valonu da se tamo nabavi teret žitarica za potrebe dubrovačke države.¹⁷⁴ Dana 19. studenog Luko Ivov Orebić, zapovjednik broda »Santa Trinita«, i Giorgi Markov, zapovjednik broda »Santo Nicolo«, otputovali su iz Dubrovnika u Lješ da tamo ukrcaju teret vune (124 vreće Iva Restija, 102 vreće Frana Gundulića, 79 vreća Andra Bobaljevića, 238 vreća Boža Nalješkovića, 120 vreća Miha Sorga, 100 vreća vune nasljednika Boža Sarake, 183 vreće Luke Pavlova, 178 vreća Nika Petrova). Taj teret vune su dubrovački brodovi prevezli do Venecije i tu ga iskrkali.¹⁷⁵ Dana 23. prosinca 1586. Alojz Gigliatti je u ime i za račun Andra M. Mojšića osigurao teret vune ukrčan u Shengjinu (»San Giovanni di Medua«) u brod tipa karamusali kap. Iva Franova iz Cavtata, pa je taj teret dopremljen u Veneciju. Dvadeset dva osiguratelja su to osigurala na iznos od 1.568 dukata uz 4 i 1/2%.¹⁷⁶

Na kraju ovog priloga napominjemo da smo se držali kronološkog reda, pa smo od 1566. do 1586. godine išli iz godine u godinu opisujući sve ono što smo mogli saznati o našoj temi iz samo jedne dubrovačke arhivske serije (Noli-Nolleggiamenti delle navi e Sicurtà marittima). Uistinu jedne, ali za ovu temu zaista najvrijednije arhivske serije. U toj su seriji zabilježeni (pored drugih, mnogobrojnih i svestranijih ugovora), i ugovori o pomorskom osiguranju osoba, trgovačke robe i trgovačkih jedrenjaka koji su obavljali nautičko-komercijalne poslove i plovidbene zadatke između albanskih luka i pristaništa dubrovačke države. U prvom redu, ovim su se radom otkrile u arhivskim fondovima dosad nepoznate činjenice o trgovačkoj mornarici albanskih luka Lješa, Drača i Valone. U isto vrijeme, rad baca novo svjetlo na vrlo živu pomorsko-trgovačku djelatnost albanskih

¹⁷² HAD, Noli, sv. 19, f. 147v.

¹⁷³ HAD, Noli, sv. 21, f. 13 i f. 101 od 13. listopada 1586. godine. Ovaj je brod doživio havariju, ali su dubrovački osiguratelji isplatili svu štetu.

¹⁷⁴ HAD, Noli, sv. 21, f. 47 od 13. od 13. listopada 1586. Potpisano je 120 osiguratelja, među njima i ovi: Rafo Naldini, Vlaho Luchei, Miho Pracat, Marin Držić, Marin Nenko, Vlaho Gjuraš, Ivo Mažibradić, Domo Facenda, Anto Medo itd.

¹⁷⁵ HAD, Noli, sv. 21, f. 107.

¹⁷⁶ HAD, Noli, sv. 21, f. 133v.

luka. Zbog tako dinamičnog lučkog poslovanja, sada je još jasnije i razumljivije zašto je u XVI stoljeću Dubrovačka Republika imala svoj konzulat u Valoni. Nadalje, ovdje prikazan impozantan broj dubrovačkih brodara, trgovaca, pomorskih privrednika i velik broj dubrovačkih osiguratelja (ponajviše dubrovačke vlastele) najbolje nam ilustrira značaj i obim pomorsko-trgovačkih odnosa i brodarsko-komercijalnih veza između Albanaca i Dubrovčana u tome razdoblju. Zatim, ono mnoštvo trgovačke robe (prevožene u oba pravca) — kako smo to u ovom radu iznijeli — a pogotovo levantske trgovačke robe, i mnogobrojni tereti žitarica koji su stizali iz albanskih luka u dubrovačka pristaništa nisu prevoženi samo dubrovačkim trgovačkim jedrenjacima i albanskom trgovačkom flotom, već su dubrovački i albanski trgovci i brodari morali za te poslove unajmljivati i druge brodove. To su bili trgovački jedrenjaci iz Perasta, Kotora, Budve, Risna, Herceg-Novog, Korčule itd. Isto tako, u tim nautičko-komercijalnim poslovima Albanije i Dubrovnika sudjelovali su i mnogi grčki i venecijanski pomorci, trgovci, brodari i njihovi brodovi. Naime, baš u to vrijeme su dubrovački trgovački brodovi duge plovidbe bili i previše angažirani (za vrijeme najjače svjetske konjunktore unajmljivanja brodskog prostora) u vrlo unosnim prijevozima trgovačke robe iz pristaništa Crnog mora, Mediterana, kao i iz luka na zapadnoj obali Evrope i Engleske (mali dio tih putovanja ovdje smo prvi put objavili). Osim toga, u ovom radu smo prikazali nove vijesti i o nekim albanskim pomorsko-trgovačkim i brodarskim vezama i odnosima s Anconom i Venecijom.

U tim vezama i odnosima, pored dubrovačkih trgovaca te brodare i vlade Dubrovačke Republike, vrlo značajnu ulogu su odigrali mnogi dubrovački židovski trgovci i oni židovski privrednici koji su komercijalno i novčano trgovački djelovali u Valoni i Lješju.

Ovim radom je faktografski rasvijetljeno djelovanje albanskih luka i nautičko-komercijalna djelatnost trgovačke mornarice Valone, Drača i Lješja i, što je značajnije, njime se konačno otkriva ko su bili ljudi — pomorci, privrednici i pomorski trgovci — koji su u tim nautičko-komercijalnim odnosima i brodarskim vezama između Albanije i Dubrovnika bili najznačajniji, najvrijedniji i najdjelotvorniji faktori.

NAVIGATEURS, MARINE MARCHANDE ET ACTIVITÉ DES PORTS
DE VALONA, DE DURAZZO ET D'ALESSIO ET LES RELATIONS
NAUTIQUES ET COMMERCIALES ENTRE LES ALBANAIS ET
RAGUSAINS

1566—1586

R é s u m é

Pour cette contribution l'auteur s'est proposé la tâche d'établir quels étaient les rapports du commerce maritime et les liens nautiques et commerciaux entretenus par les bateaux entre les ports de la République de Dubrovnik et ceux de l'Albanie. En même temps il a essayé d'établir si les Albanais possédaient leur propre flotte commerciale dans la période considérée et s'il y avait dans les ports albanais d'activité commerciale, maritime et portuaire développée. Avant la présente étude il était impossible d'obtenir la réponse à ces questions de la littérature déjà publiée. Et pour obtenir les réponses à ces questions, l'auteur a dû les chercher par les recherches historiques dans le fonds d'archives le plus riche de la République de Dubrovnik, aux Archives historiques de Dubrovnik. Pourtant, avant de passer à l'exposition des résultats de ses recherches sur le thème proposé il a exposé, en traits aussi brefs que possible, certaines données sur l'importance internationale de la marine marchande de la République de Dubrovnik dans le cadre de l'époque considérée. Et c'était l'époque où la marine marchande de l'Etat de Dubrovnik était la plus puissante et avait la primauté dans la Méditerranée. Donc, dans un tel cadre de navigation commerciale méditerranéenne se développait les liens nautiques et commerciaux entre les ports de l'Albanie et la République de Dubrovnik.

L'auteur s'en est tenu à l'ordre chronologique et il passait (dans la présente contribution) l'intervalle de temps de 1566 à 1586, une année après l'autre, en décrivant tous ce qu'il avait appris sur ce sujet d'une seule série des archives de Dubrovnik (Affrètement des navires et assurances maritimes — *Noli-Nolleggiamenti delle navi e Sicurtà marittima*), mais pour ce thème-ci de toute façon la plus précieuse. Dans cette série ont été notés (outre autres plus nombreux et plus universels aussi les contrats d'assurances maritimes des marchandises et des navires qui effectuaient les affaires nautiques et commerciales entre les ports albanais et ceux de l'Etat de Dubrovnik. En premier lieu, au présent travail ont été découverts les faits sur la marine marchande des ports albanais d'Alessio, de Durazzo et de Valona, qui étaient jusqu'à présent enfouis sous la poussière d'archives. En même temps, cette étude jette beaucoup de lumière nouvelle sur la vivacité de l'activité des ports albanais d'embarquement et de débarquement. A cause d'une vie aussi active des ports, il devient plus clair et plus compréhensible pourquoi la République de Dubrovnik avait-elle au XVIe siècle son consulat à Valona. Ensuite, le nombre imposant des commerçants, marins et autres gens qui s'occupaient d'économie maritime, un grand nombre des assureurs de Dubrovnik (pour la plupart membres de la noblesse) nous illustrent de la meilleure façon l'importance et les dimensions des relations maritimes commerciales entre les Albanais et les Ragusains dans cette époque-ci. Ensuite, la

grande masse de marchandises (en deux directions) comme on l'a exposé dans le présent travail, et particulièrement cette quantité énorme des marchandises du Levant qui arrivaient des ports albanais à Dubrovnik, n'était pas transportée uniquement par les bateaux à voiles commerciaux de Dubrovnik et par la marine marchande albanaise (de Valona, Durazzo et Alessio) et les commerçants et navigateurs ragusains et albanais affrétaient pour ces affaires d'autres bateaux, le plus souvent les bateaux à voiles commerciaux de Perast, de Kotor, de Budva, de Risan, de Herceg Novi, de Korčula, etc. De même, à ces affaires prenaient part nombreux navigateurs et commerçants grecs et vénitiens et leurs bateaux. C'est que, précisément en ce temps-là, les navires ragusains au long cours étaient trop engagés dans les transports commerciaux très lucratifs dans la Mer Noire, la Méditerranée et sur l'Atlantique (une moindre partie de ces voyages sont publiés ici pour la première fois). Dans le présent travail sont présentés aussi les nouvelles et les matériaux sur certains liens commerciaux et maritimes albanais avec Ancône et Venise.

Dans ces relations nautiques et commerciales, outre les commerçants, navigateurs et le gouvernement ragusain, un rôle très important ont joué aussi de nombreux commerçants juifs de Dubrovnik ainsi que ceux qui développaient une activité commerciale à Valona et Alessio.

L'auteur de l'étude présente, a donné un éclaircissement factuel sur l'activité des ports albanais et de leur marines marchandes et, ce qui est encore plus important, par ce travail on a appris l'existence vive des hommes — navigateurs, commerçants et autres gens engagés dans l'économie maritime — qui dans les relations nautiques et commerciales et les liens de navigation entre Albanie et Dubrovnik étaient les facteurs les plus importants et les plus efficaces.

Бехија ЗЛАТАР

ТИПОЛОГИЈА ГРАДСКИХ НАСЕЉА НА БАЛКАНУ У XVI ВИЈЕКУ

Османлијским освајањем Балкана настале су дубоке промјене у положају, природи и улози градова на том подручју. Током XVI вијека Балкан је представљао огромно јединствено економско и царинско подручје на коме су се и поред честих ратова развијали градови у којима је цвјетало занатство и трговина. На мјесту старих тргова или као потпуно нова насеља настали су многи градови левантског типа. Особености тих градова биле су бројно становништво, прегежно муслиманско, монументалне исламске грађевине, велика чаршија, гдје су цвали разноврсни занати. У вријеме када је Османска Империја била у свом пуном успону, дакле у XVI вијеку, развитак градова доприносио је не само трговинском промету и напретку градова као средишта занатства него и важних пунктова обимног и разгранатог општег унутрашњег промета.

Питање настанка и развитка градова на Балкану може се сагледати тек на основу прикупљене грађе за читаво Османско Царство. Та грађа је огромна и њен добар дио још није довољно истражен. Оно што је досад урађено из историје балканских градова углавном се односи на неке веће градове или само на нека питања из њихове прошлости. Обимнију студију о развитку балканских градова од XV до XIX вијека објавио је бугарски историчар Н. Тодоров.¹

Прије доласка Турака на Балкан, у његовом већем дијелу било је мало градова. Тек у вријеме османлијске владавине настају многа градска насеља, а и она која су Турци затекли мијењају свој изглед. Може се рећи да је период од XV до XIX вијека био период „оријентално-балканске урбанизације“.² Знатан дио тих насеља до данас је сачувао оријентални карактер.

¹ Н. Тодоров, *Балканскијат град, XV—XIX*, Софија 1972.

² М. Filipović, *Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI—XVII/1966—67*, Sarajevo 1970.

Доласком Турака, балкански градови су ушли у сферу левантске цивилизације и почели се развијати слично градовима Блиског истока. „Образовањем Турског Царства, југоисточна Европа постала је јединствено подручје, бар када је градски живот у питању, са земљама Блиског истока.“³

Урбано формирање насеља започињало је изградњом имарета, гј. градских објеката који су издржавани приходима вакуфа, што је стара институција Блиског истока. То су у првом реду биле џамије, медресе, ханови, мостови, који су подизани из вјерских и хуманитарних разлога, а у њихов склоп су улазиле објекти чија су средства служила за њихово одржавање: хамами, дућани, безистани, воденице и др. Имарети су били основни елемент у османским градовима, а доминирали су и у градовима на Балкану. Сви важнији градови, какви су били Пловдив, Београд, Софија, Сарајево, Солун, Татар Пазарџик, Битољ, Скопље, имали су карактеристична монументална здања чија је намена била верска, или су кориштена за опште добро становништва. Та монументална здања грађена су од тврдог материјала, док су зграде за становање, дућани, па чак и сараји високих достојанственика, подизани у знаку пролазности свега овоземаљског, и били од трошног материјала.⁴ Та стамбена архитектура и мање махалске џамије грађене су, као и већа здања, под утицајем Оријента, али су ти објекти, за разлику од монументалних, имали доста својих специфичности и локалних обиљежја. Ентеријери стамбених кућа, за разлику од вањског изгледа, који је био скроман, били су далеко љепши и декоративнији. Производи разноврсних занатлија, често врло лијепо умјетнички обликовани, испуњавали су скоро сваку кућу и чинили свакодневни живот веома угодним.

Како су градови у османској држави представљали основац државе, гдје су били концентрисани органи државне власти и сав културно-просвјетни живот, јер се по исламском схватању изворно средиште вјерске, научне и културне идеологије исламског друштва налази у градовима, то се и држава ангажовала око оснивања и развијања градских насеља. Да је Порта плански оснивала градове и од њих стварала економска, политичка и културна упоришта своје власти, доказује више примјера који говоре о томе како се изричитим наређењем Порте захтијева да се замјеном земљишта муслимана да простор за градњу кућа. Такав је случај био приликом оснивања Фоче, Пљеваља, гдје је посриједи била замјена земљишта „да би се изградио град“.⁵ Сличан је случај био и приликом оснивања

³ Р. Самарџић, *О градској цивилизацији на Балкану XV—XIX века*, Градска култура на Балкану (XV—XIX век), Зборник радова. Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 20, Београд 1984, 3.

⁴ Исто, 3.

⁵ N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. IV, Sarajevo 1952, 134.

Сарајева. Када је стварао основе за изградњу Сарајева, Иса-бег Исхаковић је одузео земљу становницима села Бродца, а у накнаду за то дао им је земљиште у селу Вранчић, код данашње Храснице.⁶ Држава се старала и о изградњи и одржавању путева, мостова, насипа и караван-сараја, дакле о онима јавним здањима која су обезбјеђивала развој трговине. Остала изградња у градовима била је препуштена вољи појединаца, који су оснивањем вакуфа највише утицали на развитак градова. Формирање градова оријентално-муслиманског типа започињало је подизањем вакуфских културних објеката.⁷ Вакуфе су оснивали намјесници провинција, војни команданти и други високи службеници османске власти, као и богатији трговци и занатлије. Као установе у којима су се прикупљали приходи и новчана средства, вакуфи су одиграли важну улогу и у развоју робно-новчане привреде. Било је случајева да је урбано формирање неког насеља започињало и подизањем текија, иако су дервиши своје текије градили на пустом земљишту, гдје би угошћавали путнике.⁸ Њихова улога је била значајна и у стварању исламско-турског грађанства, као и у постављању темеља турско-муслиманских целина на Балкану.

Градска насеља која су настајала и развијала се у балканским земљама у другој половини XV и у XVI вијеку са особинама типичним за исламске градове дијелила су се на отворена и утврђена мјеста.

Утврђена мјеста су била: *паланка* — мање утврђење изграђено од дрвета, земље и другог слабијег материјала, подизано на путевима ради обезбјеђења саобраћаја, затим *хисар* — град, тврђава, такође мање утврђење, али грађено од тврђег материјала, и, на крају, *кале* — тврђава грађена од тврдог материјала, кулама и опасана бедемима. Свако утврђено мјесто имало је своје подграђе, које је, према свом карактеру, имало статус вароши, касабе или шехера. Таква насеља су носила само један атрибут, и то онај по коме су била значајнија. Тако је, на примјер, Београд био и кала и шехер, али је редовно носио атрибут кала, јер је по своме стратешком значају био важнији као тврђава него као привредни и културни центар. Сарајево је, опет, од средине XVI вијека имало своје утврђење, које је почетком XVIII вијека опасно бедемом, али је оно увијек имало атрибут шехера.

Отворена градска насеља била су варош, касаба и шехер. Мађарска ријеч *варош* у турском прије свега значи подграђе, субурбијум једног града, тврђаве и отворено градско насеље

⁶ Н. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo 1960, 85.

⁷ А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa*, POF XXV/1975, Sarajevo 1977, 167.

⁸ А. Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, POF XXXI/1981.

уопште. У турској цивилизацији ријеч варош означава насеље градског типа које је искључиво или претежно насељено хришћанима. Ако је у таквом насељу становништво током времена прелазило на ислам, оно је постајало касаба, а назив варош се сводио на једну или више хришћанских махала. *Касаба* је отворено муслиманско насеље чије се становништво претежно или искључиво бави градском привредом, занатством и трговином. Да би једно насеље добило статус касабe, била је потребна урбана, културна и привредна компонента: 1. стално настањено муслиманско становништво (најмање један џемат); 2. џамија, и то она у којој се обављају молитве и петком и на Бајрам, и 3. чаршија и седмични пазарни дан.⁹ *Шехер* је веће отворено градско мјесто насељено искључиво или претежно муслиманским становништвом, са више џамија и других установа које карактеришу већа муслиманска насеља а то су: медресе, мектеби, текије, хамами, безистани, караван-сараји и сл. Сваки шехер на Балкану развио се из касабe. Током XV и XVI вијека знатан број градова је прерастао у већа насеља муслиманско-оријенталног типа, тј. у шехере. Тако се на основу података које даје Н. Тодоров у својој књизи о балканском граду види да је у XV вијеку на Балкану био само један већи град, а у другој половини XVI вијека било је осам великих градова. Он је сврстао градове у четири категорије: прва, до 400 кућа, друга, од 401 до 800 кућа, трећа, од 801 до 1600 кућа и четврта, преко 1600 кућа. На основу анализе за 48 градова, Н. Тодоров је утврдио да је градова који су бројали до 400 кућа у XVI вијеку било 38 или 79,2%, од 401 до 800 кућа 7 градова или 14,6%, од 801 до 1600, 2 града или 4,2% и изнад 1600 кућа један град или 2,0%. У првој половини XVI вијека, на основу анализе података за 86 градова на Балкану је било 47 градова или 54,7%, који су бројали до 400 кућа, од 401 до 800 кућа 26 или 30,2%, од 801 до 1600 кућа 10 или 11,6% и изнад 1600 три града или 3,5%. У другој половини XVI вијека број већих градова је порастао, те је од 36 градова за које је начињена статистика било оних до 400 кућа 12 или 33,3%, од 401 до 800 кућа 5 или 13,9%, од 801 до 1600 кућа 11 или 30,6% и изнад 1600 кућа 8 градова или 22,2%.¹⁰

Градови су били подијељени на џемате и махале. Џемати су били организовани према вјероисповијести. Посебно је уписиван џемат муслимана, посебно џемат хришћана те џемат Јевреја. И страни држављани у османским градовима, уколико их је било више, могли су образовати засебан џемат. Махале су се формирале око џамија, по којима су добивале и имена.

⁹ А. Ханџић, *Значај муџаџиста у развоју градских насеља у Босни у XVI вијеку*, Југословенски историјски часопис 1—2, Београд 1974, 60—69.

¹⁰ Н. Тодоров, *нав. дјело*, 30.

Већа насеља муслиманско-оријенталног типа на Балкану састојала су се из два дијела: чаршије, занатско-трговачког дијела, гдје је био концентрисан сав привредни живот града, и махале — стамбеног дијела. За сваку чаршију карактеристичан је простран трг, око којег су биле многобројне улице са занатским и трговачким дућанима. Обично су у једној улици биле концентрисане занатлије истог или сродних заната. Сва монументална здања исламске архитектуре грађена су на подручју чаршије: џамије, медресе, безистани, амами, ханови и караван-сараји. Око чаршије су се развијале стамбене четврти — махале, чије је формирање започињало подизањем џамије. Карактеристика дијелова за становање, као и уопште оријенталног града, јесте обиље зеленила и воде. Свуда по граду подизане су чесме, а у двориштима џамија, амама и медреса водоскоци. Гдје год је било могуће, градило се уз текућу воду, а тамо гдје није било воде, проводили су се рукавци који су ишли кроз баште и авлије.

Турско освајање Балкана унијело је значајне промјене и у етнички састав градског становништва. Поданици османских градова, као и у цијелом Османском Царству, дијелили су се на муслимане и немуслимане. По основној сталешкој, класној подјели, становници су припадали аскерима — војницима и раји — радницима. Ова подјела је донекле одговарала и вјерској подјели на муслиманско и немуслиманско становништво, али не у потпуности, јер је било и спахија и војника хришћана, док је, с друге стране, међу рајом било и муслимана. Између војничког staleжа и раје постојале су још неке друштвене групе које се нису могле убројати ни у војнике ни у рају. У аскер су, поред војника, спадали и високи службеници, кадије, мудариси те вјерски службеници.

Раније је владало мишљење да су градови на Балкану у вријеме османлијске власти били углавном упоришта туђинске власти, настањени људима страног поријекла. Међутим, најновија истраживања су показала да је у тим градовима било више становника домаћег него страног поријекла.¹¹ Илустративан је примјер Сарајева гдје је у XVI вијеку готово цјелокупно становништво било домаћег славенског поријекла, а само његов мањи дио били су странци.

Што се тиче вјерске структуре становништва, Ömer Lütfi Barkan је, на основу анализе пописа из 1528—1530. године, дошао до закључка да је у то вријеме на Балкану било 194.958 муслиманских кућа према 832.707 хришћанских кућа и 4.134 јеврејске куће. То значи да је немуслиманског становништва било 4,29 пута више него муслиманског.¹² У ову статистику

¹¹ Р. Самарџић, *нав. дјело*, 2.

¹² Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda iskan ve kolonizasyon, metodu olarak sürgünler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 15, no. 1—4.

аутор, додуше, није унио све регије Балканског полуострва, затим ратне заробљенике, јаничарске одјелке у већим градовима, дворјане, тимар-сахибије и њихове џебелије, посаде тврђава и становништва Цариграда, па овај однос муслиманског и хришћанског становништва није потпуно тачан.¹³

Међутим, у градовима је ситуација била другачија. У XVI вијеку, у већини градова на Балкану је очит пораст становништва, а његов вјерски састав се мијењао у корист муслимана.¹⁴ Томе је допринио прелазак на ислам, као и методе пресељавања и колонизације. Муслиманско становништво у тим градовима нису чинили само високи службеници и војници, како се то често мислило, него су, што показују и пописи становништва из XVI вијека, већину муслиманског градског становништва чиниле занатлије и разни службеници комуналија.¹⁵ Додуше, на основу тих пописа располажемо само бројем настањених породица у граду, а да бисмо добили приближан број становника, тај број би требало помножити са пет. С друге стране, извјестан број војних лица, високих војних и цивилних службеника, јаничари и неки други службеници Царства нису уписивани у те пописе. У дефтере су уписивани само становници који су подлијегали опорезивању и они који су припадали одређеном лену. Ту су уписиване кућне старјешине, као и сви одрасли и за рад способни мушкарци, те удовице из редова зависне раје. У пописе градског становништва уписивани су и они становници који су били појединачно или колективно ослобођени свих или неких пореза, ако и припадници појединих војних редова. Међутим, и поред тога што у дефтере није уношено цјелокупно становништво, на основу тих пописа можемо доносити закључке о броју и категоријама становништва.

Што се тиче вјерске структуре у балканским градовима у XV вијеку, према подацима за 44 града, било је 72,2% муслимана, 26,71% немуслимана и 1,00% осталих. У првој половини XVI вијека, на основу података који су сакупљени за 84 града, на Балкану је било 51,11% муслимана, 40,09% немуслимана и 8,80% осталих, док је у другој половини XVI вијека према подацима за 29 градова, било 60,93% муслимана, 36,07% немуслимана и 3,00% осталих.¹⁶ Илустративан примјер да се вјерски састав од средине XV вијека па до краја XVI вијека знатно промијенио јесте и примјер Сарајева. У почетку његовог оснивања, већину становника чинили су хришћани, док је крајем XVI вијека састав његовог становништва био готово монолитан. Од 5.535 кућа, колико је тада имало Сарајево, му-

¹³ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedredin*, Сарајево 1971, 293, билж. 340.

¹⁴ Н. Тодоров, *нав. дјело*, 60—63.

¹⁵ Ö. L. Barkan, *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles*, 295—296.

¹⁶ Н. Тодоров, *нав. дјело*, 50.

слиманских је било 4.382, хришћанских 140 а само три јеврејске куће.¹⁷

Становници балканских градова, зависно од свог положаја и вјере, носили су и различиту одјећу. По султановом наређењу, припадници виших слојева носили су одијело које је обиљежавало њихов положај у друштву, док је нижим слојевима градског становништва било забрањено да се одијевају у скупочјену одјећу горњих друштвених слојева. Неки грађани нису могли носити оружје нити пак јахати коња. Бољи коњи добро опремљени и лијепо украшена одјећа били су знак друштвеног статуса. Подјела на муслиманско и немуслиманско становништво није увијек одговарала стварној социјалној и економској квалификацији, јер су се богати јерменски, грчки и јеврејски трговци често облачили и понашали као муслимани.

У сваком балканском граду постојале су одвојене четврти за муслимане, хришћане и Јевреје. Сви су они имали своје духовне вође, муслимани имама и ћехају, хришћани свештеника, а Јевреји рабина. Власт је била у рукама муслимана, док су хришћани и Јевреји имали статус султанове раје и плаћали су утврђене дажбине. Насеобине странаца у балканским градовима имале су оне привилегије које им је успјела да обезбиједи њихова матична влада. Током XV и XVI вијека, Турци су подстизали досељавање Јевреја из Европе, сматрајући их елементом који развија трговину и доноси богатство.

Градско становништво није било потчињено спахији и није плаћало основни рајински порез, тзв. ресми чифт, везан за земљу. То становништво је било повлаштено уколико што је било ослобођено државних намета, тзв. *avâriz-i divâniyye* и *te-kâlif* — *i ögfiyye* зато што су се бавили занатством или неким другим службама у граду.

Свака етничка, односно вјерска група говорила је својим језиком. Наравно, турски језик је био службени језик, али у чаршијама су се могли чути поред турског и језици многобројних трговаца из разних земаља.

У то вријеме се на двојак начин постајало грађанином: присилним или самоиницијативним пресељавањем муслиманске и хришћанске раје.¹⁸ Присилно пресељавање, тзв. *sürgün*, Турци су примјењивали током XV и у првим деценијама XVI вијека. Било је случајева када су становници неких освојених градова у цјелини пресељавани у друге области Османског Царства. Тако су неки анадолски бегови били депортовани у Албанију, албански су одвођени у Трапезунт, они из Трапезунта у Румелију итд.¹⁹ Таквим поступцима Турци су не само обезбјеђивали

¹⁷ Ankara, Tapu ve Kadastro T. D. No. 477.

¹⁸ Н. Тодоров, *нав. дјело*, 55—71.

¹⁹ О. Зиројевић, *Право грађанства у Османској империји*, ЈИЧ 3—4, Београд 1973, 82.

насељавање новоосвојених области него су и онемогућавали да се домаће становништво буни. Турци су посебну бригу водили о насељавању пријестонице Османског Царства. Тако пописи Цариграда показују веома разнолик састав становништва. Тамо су из новоосвојених области насељавани Грци, Јермени, Јевреји и многи други.²⁰

Други вид насељавања градова у вријеме османске владавине на Балкану било је самоиницијативно пресељавање сеоске раје у градове. Н. Тодоров је на основу изучавања прираста становништва у четрдесетак балканских градова утврдио да се градско становништво регрутовало из околних села.²¹ Анализа пописа од средине XV па до краја XVI вијека, показује и на примјеру Сарајева, да је његово становништво у то вријеме регрутовано из околних села или из неких других крајева Босне и Херцеговине, да је то домаће славенско становништво, и да је међу њима било веома мало странаца.

У самоиницијативном насељавању раје у градове, рок стицања права грађанства кретао се од десет до четрдесет односно педесет година.²²

Основа привредног живота у балканским градовима били су еснафи. Чланови еснафа, запатлије, чинили су велики дио градског становништва. Еснафи су се строго придржавали утврђених правила. Држава је контролисала рад еснафа и водила рачуна да се у градовима примјењује закон ихтисаба. По том закону, контролисане су мјере, цијене, као и малверзације у трговини.²³

Приходи од градова припадали су врховима османске феудалне класе. Скоро четвртина прихода балканских градова припадала је султану, 50% везирима, беглербезима и санџакбезима, а остало вишим војно-административним службеницима провинција Османског Царства. У султанске хасове су спадали велики градови као што су: Солун, Софија, Пловдив, Скопље, Битола, Авлонија, затим неки рударски центри, као Олово, Рудник, Сребреница, Брезник и други. Неки од тих градова су временом прелазили из султанских хасова у санџакбегов хас и обратно. Тако је, нпр., Атина почетком XVI вијека била тимар кадије, године 1526. хас Ибрахим-паше, а четрдесетих година XVI вијека султански хас. Софија је до двадесетих година XVI вијека спадала у султанов хас, а од тада у хас румелијског беглербега.²⁴ Сарајево је током цијелог XVI вијека спадало у хас босанског санџакбега. У градовима су постојали органи градске локалне управе и органи који су купили царске и санџакбегове приходе од занатства и трговине.

²⁰ Исто, 83—84.

²¹ Н. Тодоров, *нав. дјело*, 67—71.

²² О. Зиројевић, *Право грађанства у Османској империји*.

²³ Х. Иналдик, *Османско царство*, Београд 1974, 218.

²⁴ Н. Тодоров, *нав. дјело*, 21.

Од 177 градова на Балканском полуострву, њих 50 или 28,3% је доносило приходе до 20.000 акчи, 94 града или 53% доносила су приходе од 21.000 до 100.000 акчи, а 33 града или 18,7% преко 100.000 акчи.²⁵

Турским освајањима Балкан је постао јединствено подручје заједно са земљама Блиског истока. Градови на том простору, добро насељени, с богатом чаршијом и монументалним јавним здањима, развијали су се као средишта посебне, левантске културе. Развитак занатства и трговине доприносио је везивању Балканског полуострва и Подунавља за Запад и за Исток. Из Турске се преко јадранских, јонских и егејских лука извозила кожа, жито, восак, руда и др., а из Европе су се у Турску увозиле у првом реду тканине бољег квалитета. Са пријестоницом Царства, Цариградом, Балкан су повезивала три важна пута: пут *Via Egnatia*, који је ишао од албанских лука и пружао се преко Охрида, Битоља и Солуна, затим велики војни пут, који је пролазио кроз Београд, Софију и Пловдив, те пут што је водио из Подунавља преко Турђанске долине и Једрена.²⁶

Током XVI вијека становништво балканских градова се скоро удвостручило. Већина градског становништва били су муслимани. То нису били, како се често мислило, само високи службеници и војници, него су већину градског становништва чиниле занатлије и разни службеници.²⁷

TYPLOGIE DES AGGLOMERATIONS URBAINES DANS LES BALKANS AU XVIe SIÈCLE

Résumé

Avant l'arrivée des Turcs dans les Balkans, dans la majeure partie de la Péninsule il y avait peu de villes. Ce n'est qu'à l'époque de la domination turque que se forment de nombreuses agglomérations urbaines, et même celles qui existaient déjà avant la conquête turque avaient changé leur aspect. Ce fut le commencement de «l'urbanisation orientale-balkanique» (selon N. Filipović). La formation urbaine des agglomérations commençait par l'édification de nouveaux objets urbains qui étaient entretenus par les revenus des wakoufs (mosquées, medersas, kans, ponts) et par l'établissements des objets, dont les moyens servaient à l'entretien des objets susmentionnés (hammams, magasins, marché de toile (bezistan), moulins à eau). La Porte fondait

²⁵ Исто, 87—93.

²⁶ X. Иналчик, *нав. ојело*, 207.

²⁷ O. L. Barkan, *Contribution à l'étude démographique des villes balkaniques au cours de XVe—XVIe siècles, La ville balkanique, XV—XIX s.*, Sofia 1970, 181—182.

les villes selon un plan et en créait points d'appui économiques, politiques et culturels de son règne. Certains ordres exprès de la Porte exigeaient, par exemple, de donner aux musulmans l'espace pour la construction des maisons, par l'échange des terrains (Foča, Pljevlja, Sarajevo). L'Etat s'occupait de construction et de maintien des routes, ponts, chaussées, caravansérails donc, de ces édifices publics qui assuraient le commerce de marchandises. En fondant les wakufs, les particuliers exerçaient une grande influence sur le développement des villes.

Les agglomérations urbaines aux caractéristiques typiques pour les islamiques se divisaient en places ouvertes et places fortes.

Les agglomérations urbaines ouvertes étaient des villes (varoši), et par ce terme on indiquait une agglomération urbaine, habitée pour la plupart par les chrétiens, ensuite les kassabas, dont la majorité de population s'est convertie à l'islam et s'occupait pour la plupart de métiers et de commerce, et, finalement, des šehers, exclusivement ou en majeure partie, habités par la population musulmane. Les places fortes se divisaient, d'après le matériel utilisé pour la construction et le degré de fortification, en palankas (bourgades), hissars-villes fortes et kalés, c. à d. forteresses avec donjon et ceintées de remparts.

Dans la spécification ultérieure des agglomérations urbaines, utilisant nombre des maisons comme élément fondamental, N. Todorov a classé les villes en quatre catégories.

Les villes plus importantes de type musulman-oriental étaient composées de čaršija (marché), quartier artisanal et commercial, où était concentrée l'entière vie économique de la ville, et de mahalé (quartiers) qui jouaient le rôle de quartier résidentiel. Sur le territoire de la čaršija étaient bâtis tous les édifices monumentaux de l'architecture islamique: mosquées, medersas, marchés de toile (bezistan) hammams, kâns et caravansérails. La caractéristique générale de la ville orientale est l'abondance de verdure et d'eau, fontaines et jets d'eau, conduits d'eau qui traversaient les jardins et les cours.

La conquête turque des Balkans a introduit aussi des changements importants dans la structure de la population urbaine. Les habitants des villes étaient des musulmans et non-musulmans. Selon la division sociale fondamentale, les habitants appartenaient aux askers-soldats et aux rayahs, groupes de travailleurs. Cette division correspondait dans une certaine mesure aussi à la division religieuse sur la population musulmane et la population non-musulmane, mais non entièrement, car il y avait aussi de spahis et de soldats chrétiens, tandis que, de l'autre côté, il y avait aussi des musulmans parmi les rayahs. Dans les villes des Balkans, il y avait, au XVIe siècle, plus d'habitants domestiques que d'habitants étrangers, par exemple, la majorité de la population de Sarajevo était d'origine domestique, slave, et seulement la moindre partie étaient des étrangers. En ce temps-là, pourtant, la structure religieuse de la population changeait en faveur des musulmans, et parmi ceux-ci les hauts fonctionnaires, soldats, artisans et employés communaux.

Les habitants des villes balkaniques sous la domination turque, sur les ordres du sultan, devaient porter différents costumes qui marquaient leur situation dans la société. Dans les villes existaient les quartiers séparés pour les musulmans, chrétiens et juifs et toutes ces communautés avaient leurs chefs spirituels.

Chaque groupe ethnique, resp. religieux parlait sa propre langue, mais la langue turque était langue officielle. La situation des villes quant à la structure de la population changeait par le transfert forcé ou le déménagement volontaire des rayahs musulmans et chrétiens.

Les revenus des villes appartenaient aux sommets de la classe féodale ottomane. Presque un quart des revenus appartenait au sultan, une moitié aux vizirs, begler-beys et sandjak-beys et le reste aux hauts fonctionnaires militaires et administratifs dans les provinces de l'Empire Ottoman. Les grandes villes, par ex. Salonique, Sofia, Philippopoli, Skoplje, Bitolj ainsi que certains centres miniers, tels que Rudnik, Olovo, Srebrenica, Braznik et autres étaient des has du sultan.

Ilija MITIĆ

**PRILOG PROUČAVANJU CRKVENOG I SVJETOVNOG AZILA
NA PODRUČJU DUBROVAČKE REPUBLIKE**

Državno-pravni razvoj Dubrovnika karakterizira činjenica da su Dubrovčani uvijek formalno priznavali vrhovnu vlast najjače sile u svom susjedstvu, ali su zahvaljujući svojoj vještoj diplomaciji isto tako uspjeli izbjeći da se taj formalni suverenitet ne pretvori u stvarni. Dubrovnik se kao mala, nezavisna država održao skoro 450 godina zahvaljujući elastičnosti dubrovačke vlade prilagođavanju momentalnim ekonomskim i političkim prilikama, uz istovremenu zaštitu raznih država. Obaveznim davanjem danka ugarsko-hrvatskim kraljevima nošenjem harača u Carigrad, plaćanjem Veneciji posebnog nameta za slobodu plovidbe Jadranom, darivanjem ptica za lov napuljskom vladaru i primanjem njegovog »guvernera oružja« u Dubrovnik, uz snabdjevanje dubrovačkih brodova sultanovim fermanom za plovidbu, tim i sličnim političkim potezima Dubrovčani su uspjeli da sačuvaju samostalnost svoje države, a time ujedno omogućili svojim brodovima da pod neutralnom zastavom postanu veoma značajan faktor u pomorskoj trgovini na Mediteranu. Upućujući svoje službene predstavnike u Dubrovnik, kao i primajući službene predstavnike Dubrovnika, konzule i kasnije (od kraja XVII st.) diplomatske predstavnike na svom području, strane su države priznavale njegovu samostalnost na temelju općevažćih principa međunarodnog prava. Zahvaljujući navedenim okolnostima, Dubrovnik je od 1358. godine pa do ulaska Francuza (1806. god.) bio samostalna i suverena država koja je kao takva bila priznata u međunarodnim odnosima i diplomatsko-konzularnim aktima pod nazivom »Dubrovačka republika«.¹ Jedan od atributa te suverenosti je i pružanje uto-

¹ J. Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb 1961; isti, *Priznanje novih država i vlada u praksi dubrovačke diplomacije*, Rad 359, JAZU, Zagreb 1971; B. Krizman, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957; I. Mitić, *Predstavnici stranih država u Dubrovniku za vrijeme Republike*, Pomorski zbornik 4, Zagreb 1966; isti, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika*, Hist. institut JAZU, Dubrovnik 1973; isti,

čišta — azila raznim izbjeglicama na području dubrovačke države, pa će sa tog aspekta u ovom radu biti spomenute određene izbjeglice, od kojih se neki spominju u drugom kontekstu po raznim radovima iz dubrovačke prošlosti.

Kao sklonište ili utočište izbjeglicama u antičko doba služili su hramovi i svetišta, dok naročito široku primjenu azila nalazimo u srednjem vijeku jer su crkve, samostani i biskupski dvorovi, groblja i druga mjesta bili priznati kao utočišta gdje su se sklanjali domaći ljudi od zahvata lokalnih vlasti. Prema kanonskom pravu, crkveni je azil pružao zaštitu počiniocima krivičnih djela, osim zločincima i dužnicima (tzv. »*crimina excepta*«), koji bi se sklonili u bilo koju crkvenu instituciju. Na području Dubrovačke Republike primjenjivana je ustanova crkvenog azila po propisima kanonskog prava, prema kojima su se svjetovnoj vlasti izručivali i počinioci djela koja nisu spadala u kategoriju »izuzetnih zločina«, ali uz jamstvo da bjegunci neće biti kažnjeni smrtnom ili tjelesnom kaznom. Ta se ustanova crkvenog azila u Dubrovniku krajem XVIII stoljeća uveliko ograničava, a ukidanjem Republike nestaje sa dubrovačkog područja.²

Pored tog crkvenog, razvijao se i svjetovni azil, koji se odnosi na strance što su se sklonili u neku tuđu zemlju i zatražili tamo utočište. Za razliku od spomenutog crkvenog azila, međunarodnim se običajnim pravom i reciprocitetom uređuje azil što ga jedna država pruža izbjeglicama iz druge zemlje. Taj svjetovni azil nalazimo i u starom Dubrovniku jer su Dubrovčani, naročito poslije oslobođenja od vlasti Venecije, primali razne doseljenike i bjegunce iz susjednih zemalja, pružajući im utočište na svom području.³ Strane zemlje, međutim, priznajući nepovredivost dubrovačkih granica, nisu pokušavale da preko dubrovačkog državnog teritorija progone svoje odbjegle podanike, već su u većini slučajeva tražile njihovo izručenje redovnim službenim putem od vlade u Dubrovniku. To davanje utočišta, odnosno azila, smatrali su Dubrovčani jednim od temeljnih prava svoje države i oznakom njezine nezavisnosti, pa su iz tog razloga odlučno branili to svoje pravo, s ponosom ističući slučajeve kad su zaštitili nekog važni-

---

Međunarodni položaj Dubrovačke republike s obzirom na njezine novčane i druge obaveze prema stranim zemljama, Pomorski zbornik 17, Rijeka 1979.

² S. Senc, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1910, 631 (Asyilia, asylon, grčka riječ koja označava nepovredivost, sigurnost od progona i zlostavljanja, utočište); *Правни лексикон*, Београд 1964, 56; *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Zagreb 1955, tom I, 325; 1956, tom II, 493.

³ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939. (Autor u knjizi navodi imena naših vladara i vlastele koji su bili dubrovački gosti, zatim strane vladare, Talijane te francuske putnike i putopisce, kao i ugledne ličnosti raznih naroda koji su bili u Dubrovniku. Mnogi su među njima uživali i pravo utočišta na području Dubrovnika. Kako ne bismo stvar ponavljali, u ovom radu ćemo spomenuti samo neke važnije osobe i slučajeve.)

jeg bjegunca. Dubrovačko je Malo vijeće iz tog razloga, početkom 1399. godine zaključilo da dade na znanje svim osobama koje su su bježale ispred Turaka »da je grad Dubrovnik od dana svog osnutka uvijek bio i do danas je otvoren i slobodan svim gospodarima i vlasteli Sklavonie i da su oni mogli i mogu dolaziti i biti u Dubrovniku slobodni i da tu slobodu namjeravaju držati i čuvati za bilo koje gospodare i vlastelu Sklavonie dok bude postojao naš grad«. ⁴ Ovakvim i sličnim izjavama dubrovačka je vlada upozoravala susjedne zemlje da svaki stranac može ostvariti utočište na području dubrovačke države. To je ujedno bio i princip kojeg se Dubrovnik uvijek držao prema svim izbjeglicama, pa je zbog toga i postao poznat svima koji su napuštali svoje zemlje te se privremeno ili stalno sklanjali unutar njegovih granica i zidina. Međutim, jedan od osnovnih uvjeta za sticanje azila u Dubrovniku bio je taj da osobe koje su se sklonile ne smiju s dubrovačkog teritorija poduzimati nikakve radnje protiv stranih vladara i njihovih zemalja, jer u protivnom gube pravo utočišta u Dubrovniku. ⁵ Dubrovnik je pružajući preko 450 godina utočište raznim osobama, sve do ukidanja Republike, ne samo potvrđivao svoju samostalnost već i obnavljao svoje stanovništvo raznim izbjeglicama koje su stekle pravo da ostanu na dubrovačkom državnom teritoriju. O nekim slučajevima pružanja crkvenog i svjetovnog azila na području Dubrovačke Republike biće govora u daljnjem tekstu ovog rada.

I

Već krajem XIV stoljeća (1397. god.), pošto je Dubrovnik stekao samostalnost, bio je reguliran odnos crkve i države te utvrđeno da crkve i samostani imaju pravo pružati utočište svim osobama izuzev zločincima i dužnicima. Ovaj imunitet crkve u pogledu njezinog prava pružanja utočišta potvrđivali su i u kasnijim stoljećima tadašnji crkveni poglavari u Rimu. ⁶ Među

⁴ *Reformationes*, sv. 31, str. 47. (Malo je vijeće u Dubrovniku zaključilo 25. I 1399. god. između ostalog i ovo: ...quod civitas Ragusii a die quo hedifficata fuit imperpetuum et usque nunc fuit francha et libera quibuscunque dominis et nobilibus Sclavonie, et quod predicti potuerunt et possunt venire et stare franchi in Ragusio et dictam franchiam intendimus maantere et observare quibuscunque dominis et nobilibus Sclavonie donec civitas nostra durabit...), Historijski arhiv u Dubrovniku, kao i sve ostale arhivske bilješke za ovu radnju.

⁵ В. Димитријевић, *Уточиште на територији стране државе — територијални азил*, Београд 1969; V. Bayer, *Prestanak prava azila u Hrvatskoj*, Zagreb 1957; I. Mitić, *Imigraciona politika Dubrovačke republike s posebnim obzirom na ustanovu svjetovnog azila*, Anali XVII, Zavod za pov. znanosti IC, JAZU, Dubrovnik 1979.

⁶ K. Vojnović, *Sudbeno ustrojstvo Republike dubrovačke*, Rad 108, JAZU, Zagreb 1892, 67. Odnos crkve i države bio je u Dubrovniku reguliran posebnim propisom iz 1397. god.

dokumentima dubrovačkog Historijskog arhiva nalazimo i kopiju jednog cirkularnog pisma u vezi s pružanjem azila u crkvama i samostanima, upućenog iz Rima upraviteljima crkvenih objekata u Dubrovniku. To se pismo poziva na odluku pape Grgura XIV, koji je vladao krajem XVI stoljeća, a prema kojoj je odluci trebalo i ubuduće poštovati imunitet crkve, tj. njezino pravo pružanja azila, s time da crkva i druga sveta mjesta ne mogu ni pod kakvom izlikom davati utočište osuđenim licima, banditima, lopovima, propalicama i dužnicima, kao i drugim licima koja se bave sumnjivim poslovima. Važnost ovog navedenog cirkularnog pisma potvrđena je kasnije, 1732. i 1753. god., te su odluke u njemu dubrovačke crkvene vlasti strogo primjenjivale.⁷

U starom dijelu grada Dubrovnika, u predjelu »Prijeko«, u predzadnjoj ulici prije franjevačkog samostana »Male braće«, nalazi se crkvice koja od davnine nosi naziv »Transfigurationis Christi«, a od XV stoljeća, možda i od ranije, ta se crkvice nazivala »Ecclesia S. Mariae de Securitate«, odnosno »Gospa od Sigurate«, pa se tako po njoj naziva i ulica u kojoj se crkva nalazi. Budući da se u dubrovačkoj državi poštovao crkveni azil, možemo pretpostaviti da je postepenim preobražajem riječi »sjegurnost« ili »sigurnost« izvedena riječ »sigurat« ili »sikurata« koja je označavala crkveni imunitet, odnosno nepovredivost sa pravom utočišta u toj crkvisi i ostalim njezinim posvećenim mjestima. Crkvice »Sigurata« uživala je, kao i ostale crkve i samostani u Dubrovniku, pravo pružanja utočišta, ali se ne može utvrditi da je, s obzirom na svoj naziv, imala neko veće pravo nepovredivosti od drugih crkava i samostana u Dubrovniku.⁸

Dubrovačka je vlada i Senat su ponekad povrijedili crkveni azil, pa je zbog toga dolazilo do spora između crkve i državne vlasti u Dubrovniku. Jedan od tipičnih primjera pružanja crkvenog azila u Dubrovniku, koji je doveo do spora crkvenih i državnih vlasti, jeste slučaj dubrovačkog plemića Marojice Kaboge.⁹ Ovaj je plemić živio u Dubrovniku veoma raskalašno, tako da je Malo vijeće raspravljalo i osudilo njegovo ponašanje na sjednici održanoj 25. jula 1662. godine. Na toj je sjednici Nikša Sorgo žestoko napao razuzdani život M. Kaboge, pa je poslije toga bilo odlučeno da se on pozove pred Vijeće na saslušanje. Prilikom dolaska na saslušanje idućeg dana, M. Kaboga je naišao pod trijemom Dvora na spomenutog N. Sorga te mu prišao iza leđa i smrtno ga ranio

⁷ *Prepiska*, XVIII st., 149. 3188, str. 170. O crkvenom imunitetu u Dubrovniku, cirkularno pismo u vezi s pružanjem azila u crkvama i samostanima doneseno na temelju odluke pape Grgura XIV krajem XVI st.

⁸ N. Gjivanović, *Tri veoma stare sačuvane crkvice dubrovačke (Sv. Nikola na Prijekome, Sv. Jakob na Pelinama i crkvice »Sigurat«)*, Glasnik dubrovačkog Učenog društva Sv. Vlaha, knj. 1, Dubrovnik 1929, 170.

⁹ G. Körbler, *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, vol. 37, JAZU, Zagreb 1915, 23–24; A. Vučetić, *Marojica Kaboga u zgodama Dubrovnika*, Vijesnik Zemaljskog arhiva, sv. 3, god. XX, Zagreb 1918, 163–188.

tri puta nožem. Poslije ovog čina pobjegao je i sakrio se u franjevački samostan »Male braće« te zatražio tamo utočište, dok je ranjeni Sorgo preminuo poslije sedamnaest dana.

Prema stanovništvu dubrovačke vlade i Senata, M. Kaboga nije mogao uživati pravo crkvenog utočišta jer je promišljeno usmrtio jednog senatora, pa je zbog toga odredio da se Kaboga pronađe, izvuče iz samostana »Male braće« i smjesti u državni zatvor, koji se nalazio u Kneževom dvoru. I pored protivljenja dubrovačkog nadbiskupa, krivac je dva dana poslije ranjavanja N. Sorgia nađen sakriven u bunaru franjevačkog samostana, i to kod stepenica koje vode iznad kuhinje, na jednoj splavi koja je plutala u vodi, te je odmah uhapšen i odveden u zatvor Kneževog dvora. U smislu prava crkvenog utočišta, M. Kaboga je imao pravo, sakrivši se u samostan »Male braće«, da uživa crkvenu zaštitu, te nije mogao biti izvučen iz samostana i prebačen u dubrovački zatvor. On je morao u krajnjem slučaju da bude predan nadbiskupu i smješten u njegovu tamnicu, koja je u to vrijeme postojala u Dubrovniku. Ovaj je postupak dubrovačkih vlasti doveo do teških nesuglasica između Republike i crkvenih vlasti kako u Dubrovniku tako i u Rimu. Početkom januara 1663. god. dubrovačka je vlada radi rješenja ovog spora uputila V. Gundulića kao svog posebnog poslanika u Rim. Poslije dugih i teških pregovora, sredinom maja 1663. god., dubrovački je poslanik primio službenu ispravu pape Aleksandra VII da se krivac M. Kaboga preda na suđenje dubrovačkim vlastima, pod uvjetom da ne smije biti osuđen na kaznu smrti. Iako je prema dubrovačkom Statutu iz 1272. godine bila određena smrtna kazna za počinioca umorstva, izvršenje te kazne nad M. Kabogom bilo je spriječeno papinom odlukom, te je on osuđen 23. jula 1663. god. na kaznu doživotnog zatvora. Za vrijeme izdržavanja kazne jak je potres 1667. godine razorio Dubrovnik, a M. Kaboga je ostao živ u zatvoru Kneževa dvora. Neposredno poslije potresa on je svojim zalaganjem i odlučnošću, izlažući život velikoj opasnosti, neizmjereno mnogo pomogao Dubrovniku. Posmrtni ostaci M. Kaboge pokopani su u samostanu »Male braće« i tako se on ponovo i zauvijek vratio u onaj isti samostan koji mu je pružajući utočište spasio život, a time i Dubrovniku pomogao u najtežim danima i godinama nakon velikog potresa.

Među arhivskim dokumentima dubrovačkog Historijskog arhiva ne nalazimo slične slučajeve pružanja crkvenog utočišta kao što je bio ovaj sa M. Kabogom, pa ga je iz tog razloga bilo potrebno spomenuti. U daljnjem ćemo se tekstu ukratko osvrnuti na drugu vrstu azila u Dubrovniku, na svjetovni azil kojim su se koristili stranci na području Republike u nastojanju da se sklone i sakriju od progona svojih vlasti.

II

Od mnogobrojnih izbjeglica iz susjednih zemalja, kao i iz zemalja Zapada, koji su tražili utočište na području Dubrovačke Republike, jedna od najjačih etničkih grupa bili su Jevreji. O prošlosti Jevreja u starom Dubrovniku mnogo se pisalo u našoj povijesnoj literaturi.¹⁰ Dubrovnik nije bio samo mali primorski gradić nego samostalna mala trgovačko-pomorska republika, od općeg balkanskog i mediteranskog značaja, pa je i značaj Jevreja u njemu bio mnogo veći nego u drugim dalmatinskim gradovima.

Početak XVI stoljeća dolaze u Dubrovnik veće skupine jevrejskih izbjeglica iz Italije, od kojih se neki onđe stalno nastanjuju, dok drugi prelaze u Tursku. Ovo preseljavanje Jevreja prema Istoku odvijalo se u vrijeme kada je Dubrovnik već bio posvuda poznat kao veoma važno središte trgovine i pomorstva, kao grad-država koja je čvrsto povezivala privredu Balkana sa zapadnim zemljama. Pored toga, Dubrovčani su kao haračari Turskog Carstva bili zaštićeni na turskom teritoriju, dok se njihova Republika nalazila na samoj granici Turske, pa je u svako doba mogla da posluži trgovcima kao isturena tačka za njihovo poslovanje sa susjednim zemljama. Zbog svega toga u Dubrovnik su svraćali u velikom broju poslovni ljudi i mnoge izbjeglice sa raznih strana. Sve je to utjecalo na Jevreje u času kad su u velikom broju napuštali zapadne zemlje i tražili način da se prebace u novu postojbinu. Dolazeći u Dubrovnik, Jevreji su odmah primijetili da se u razmjeni dobara između Istoka i Zapada može naći egzistencija na dubrovačkom području. Tako su mnogi Jevreji, sklonivši se kao izbjeglice u Dubrovnik, doprinosili tokom nekoliko stoljeća njegovom privrednom razvoju. Otuda i mnogo povijesnih podataka o životu i djelovanju Jevreja u Dubrovniku.

Među velikim brojem Židova koji su u Dubrovniku našli privremeno, a neki i trajno utočište, ima istaknutih ličnosti koje su svojim znanjem i sposobnošću ostavile jakih tragova svog rada ne samo među Jevrejima već i među samim Dubrovčanima. Mnogobrojni jevrejski trgovci u Dubrovniku, među kojima su bili najugledniji Salamun Oef i Aron Coen, svojim su uspješnim poslovanjem tokom XVI i početkom XVII stoljeća doprinijeli ekonomskom napretku Dubrovnika, dok je jevrejski liječnik Anato Luzitanac, boraveći kraće vrijeme u Dubrovniku, sredinom XVI

¹⁰ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937; isti, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski almanah, Beograd 1959/60; M. Mirč, *Jevreji na Balkanskom poluotoku i u staroj srpskoj državi do dolaska Turaka*, Jevrejski almanah, Beograd 1957/58; R. Samardžić, *Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka*, Zbornik 1, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1971; H. Kamhi, *Novopronađeni dokumenti dubrovačkog arhiva*, Jevrejski almanah, Beograd 1954.

stoljeća, utjecao na razvoj medicine u Republici.¹¹ Veliki jevrejski pjesnik i humanist Didak Pir poslije izгона iz Portugala i nakon dugog lutanja po raznim zemljama Evrope došao je u Dubrovnik 1558. godine, gdje je ostao više od četrdeset godina. Svojim pjesničkim djelima, velikim sposobnostima, kulturom i znanjem klasičnih jezika, ovaj je humanist utjecao na mnoge Dubrovčane i na njihovo duhovno stvaranje u jednom od najvažnijih perioda kulturne prošlosti Dubrovnika. On se odužio Dubrovčanima za gostoprimstvo koje su mu ukazali tim što je mnogo pjevao u pohvalu Dubrovniku i pojedinim Dubrovčanima svoga vremena.¹²

Tokom XVII i XVIII stoljeća, sve do ukinuća Republike, dolazile su jevrejske izbjeglice u Dubrovnik kao i u ranijim stoljećima. Oni su se i nadalje bavili pretežno trgovinom, povezujući dubrovačku luku s balkanskim zaleđem. Poznate su bile u Dubrovniku trgovačke kuće jevrejskih obitelji Terni, Tolentino, Danon i druge.¹³

Pored Jevreja, na području Dubrovačke Republike nalazili su utočište i razni drugi bjezgunci iz mnogih evropskih zemalja, kao i iz Turske. Među tim izbjeglicama bilo je i uglednih ljudi sa Zapada koji su uglavnom iz političkih razloga napuštali svoju domovinu. Spomenut ćemo samo nekoliko značajnijih slučajeva kada je dubrovačka vlada, kao predstavnik suverene države, pružila utočište izbjeglicama na svom teritoriju koristeći se općeprihvaćenom i priznatom ustanovom svjetovnog azila.

Godine 1450. ugledni podanik talijanskog grada Rimini Sigismund Malatesta sklonio se u Dubrovnik bježeći od svojih protivnika, u namjeri da krene za Carigrad. Došavši u Dubrovnik gdje je bio dobro primljen, odustao je od puta za Carigrad i preuzeo posao da utvrdi grad sa sjevera i da popravi, gdje bude potrebno, utvrde grada Stona, što je obavio brzo i solidno kao veoma sposoban graditelj vojnih objekata. U međuvremenu su pomrli njegovi politički protivnici pa je on napustio Dubrovnik nekoliko godina kasnije i vratio se u svoju domovinu zahvalivši dubrovačkoj vladi na utočištu i brizi za vrijeme boravka u Dubrovniku.¹⁴

¹¹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku...*, sp. djelo, 275, 326, 329. (Autor spominje S. Oefa i A. Coena, jevrejske trgovce, kao i A. Luzitanca, jevrejskog liječnika u Dubrovniku.)

¹² Gj. Körbler, *Zivot i rad humaniste Didaka Pira Portugalca, napose u Dubrovniku*, Rad 216, JAZU, Zagreb 1917; F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulla antichità, storia e letteratura de'Ragusei*, Tom II, cap. IX, Ragusa 1802, 324—327; I. Kasumović, *Pjesme Urbana Appendinija i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika*, Rad 174, JAZU, Zagreb 1908, 52—53; D. Nevenić-Grabovac, *Iz poezije Didaka Pira*, Zbornik 1, Jevrejski ist. muzej, Beograd 1971.

¹³ V. Vinaver, *O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku*, Jevrejski almanah, Beograd 1959/60.

¹⁴ M. Appendini, *Notizie storico-critiche...*, sp. djelo, 322—323. (»Di alcuni personaggi esteri, che sono stati in Ragusa.« Spominje S. Malatestu iz Riminija 1450. god. u Dubrovniku.)

Jedan od istaknutih političkih izbjeglica na području Dubrovačke Republike bio je i Petar Soderini, predsjednik Republike Firenze, koji je tu dužnost vršio od 1502. god. a sklonio se u Dubrovnik u septembru 1512. godine.¹⁵ Soderini je bio veliki protivnik dinastije Medici koja ga je zbacila s vlasti, pa je on preko Siene i Ancone jednim dubrovačkim brodom došao u Dubrovnik. Dubrovačka je vlada sklonila P. Soderinija nedaleko od grada, zapadno od luke Gruž, u jednoj zgradi blizu morske obale ispod sela Orašca, gdje se i danas nalazi ta zgrada nazvana njegovim imenom. P. Soderini je tu ostao skoro sedam mjeseci, pa iako su rimski papa i mletački dužd zatražili od dubrovačke vlade njegovo izručenje, Dubrovčani to nisu nikada učinili pravdajući se da ga nema na području Dubrovačke Republike. Uskoro je zatim nastala promjena u Rimu jer je 1513. godine umro dotadašnji papa, a novi je rimski papa pozvao P. Soderinija da se vrati iz progonstva, dok je istovremeno vlada u Firenzi zauzela pomirljiv stav prema njegovim pristašama. Ovaj je izbjeglica zatim napustio svoje sklonište na području dubrovačke države i otplovio za Anconu jednim dubrovačkim brodom, te se preko Rima vratio u Firenzu, odakle je pismeno zahvalio Dubrovčanima na pružanju utočišta.¹⁶

Sklanjanjem Soderinija u Dubrovnik nisu se okončala bježanja iz Firenze. Dvadeset i pet godina kasnije sklonio se ponovo u Dubrovnik jedan od članova vladarske porodice, i to Lorenzo Medici, koji je s nekim republikancima iz Firenze radio protiv svog rođaka, toskanskog vojvode, kojega je ubio početkom 1537. godine.¹⁷ Bježeći iz Firenze u Tursku, zaustavio se u Dubrovniku, što Dubrovčanima nije odgovaralo, pa je Senat početkom marta iste godine odredio da L. Medici izabere drugo mjesto za svoje sklonište, jer u Dubrovniku i na njegovom teritoriju neće moći sigurno boraviti i stanovati, poslije čega je taj izbjeglica napustio Dubrovnik i pošao u Carigrad. U konkretnom slučaju nije bio posrijedi samo običan politički bjegunac već i ubojica, pa iz tog razloga dubrovački Senat nije želio da mu na području Dubrovačke Republike osigura utočište. Ovo je jedan od primjera kako se vlada u Dubrovniku odnosila i kako je postupala, u određenom slučaju, prema izbjeglici na svom teritoriju.

¹⁵ L. Gelčić, *P. Soderini, profugo a Ragusa*, Ragusa 1894; L. Vojnović, *N. Machiavelli, nesuđeni sekretar dubrovački*, Glasnik dubr. Učenog društva Sv. Vlaho, knj. 1, Dubrovnik 1929, 19—31; J. Tadić, *Promet putnika...*, sp. djelo, 208—212.

¹⁶ *Cons. rog.*, sv. 32, str. 156, 158, 160, 222, 223 (zaključci Senata iz 1512. god. u vezi s dolaskom P. Soderinija u Dubrovnik); Isto, sv. 38, str. 159, 222, 223 (Vijećanje Senata 1512. i 1513. godine u vezi sa P. Soderinijem); *Lett. di Levante*, sv. 18, str. 28—32, 37—38 (dopisi upućeni P. Soderiniju tokom 1512. i 1513. god.); *Prepiska*, XVI st., br. 374 (pismo P. Soderinija dubrovačkoj vladi, upućeno dana 10. X 1517. god.).

¹⁷ C. Tommaso, *Degli illustri Toscani, stati in diversi tempi a Ragusa*, Padova 1828, 27, 30 (spominje L. Medicija, koji je 1538. bio u Dubrovniku); J. Tadić, *Promet putnika...*, sp. djelo, 212.

Bjegunci iz raznih evropskih zemalja tražili su i tokom XVII i XVIII stoljeća utočište u Dubrovniku. Tako su se, na primjer, u Dubrovnik sklonili 1774. godine knez Radziwil, suparnik poljskog kralja, i kneginja Tarakanova, koja je svojatala pravo na rusko prijestolje. Samo četiri mjeseca po dolasku u Dubrovnik, knez Radziwil je zatražio utočište kod Turaka, ali je Porta odbila da ga primi, pa je on otputovao za Veneciju, dok je kneginja otplovila u pravcu Barlette i Livorna, gdje se ukrcala na brod ruskog admirala Orlova i bila uhapšena, početkom 1775. god., te odvedena u Rusiju.¹⁸ Time se poslije kratkog vremena završio taj neugodni događaj koji na sreću Dubrovčana nije imao nikakvih političkih posljedica.

Već iz navedenih slučajeva pružanja utočišta u Dubrovniku možemo utvrditi koliko je bila značajna ova ustanova svjetovnog azila za ljude koji su nastojali da se sklone i sakriju iz bilo kojeg razloga pred vlastima svoje domovine. Da bi se na neki način zavela kontrola ulaska stranih ljudi na dubrovački teritorij, vlada je već početkom XV stoljeća bila odredila pet posebnih službenika, tzv. »kacamorti«, biranih među vlastelom, koji su to sprovodili. Oni nisu dopuštali nikome da uđe u Dubrovnik dok ne ustanove odakle dotična osoba dolazi, kao i da li dolazi iz zaraženih ili zdravih krajeva. Na taj su način Dubrovčani, osim zdravstvene kontrole, imali uvid i u pristizanje svih ljudi na područje Dubrovačke Republike, pa tako i izbjeglica koji su tražili azil u Dubrovniku.¹⁹ Sredinom XVIII stoljeća, zbog priliva velikog broja izbjeglica na dubrovački teritorij, a radi vođenja kontrole o njima, Senat je formirao poseban ured za strance nazvan »Magistrato sopra i forestieri«, koji su sačinjavala tri senatora izabrana na godinu dana. Ti su senatori bili dužni da svakog mjeseca podnose dubrovačkom Senatu izvještaj o broju izbjeglica i kojim je izbjeglicama dano utočište u Dubrovniku, koji su vraćeni u svoju domovinu, a koji su kao nepoželjni protjerani, odnosno upućeni u druge zemlje. Troškove izdržavanja tih izbjeglica, do odluke o njihovom ostanku u Dubrovniku, snosila je dubrovačka državna blagajna. Vlada u Dubrovniku je ujedno brinula i o njihovom smještaju, pa je jedan dio bjegunaca upućivala u razna konačišta za strance, a druge u prostorije tvrđave Bokar, dok je sve

¹⁸ J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelja*, knj. V, Beograd 1951, 439; J. Tadić, *Promet putnika* . . ., sp. djelo, 305—308; B. Krizman, *Kako je jedan suradnik »Nina« izvršio u Dubrovniku otmicu kneginje Tarakanove*, Narodni list (6. I 1972.), Zagreb.

¹⁹ F. de Diversis, *Opis Dubrovnika* (prevod J. Božića), »Dubrovnik«, Dubrovnik 1973, 39, 42, 66; V. Bazala, *Počeci dubrovačkog ugostiteljstva i hoteljerstva*, Dubrovački horizonti 5, Zagreb 1950. (Autor spominje konačište za strance u Dubrovniku u XIV, XV i XVI stoljeću koje je služilo za smještaj izbjeglica sa dubrovačkog područja).

nepoželjne izbjeglice, koji su imali biti protjerani s dubrovačkog područja, upućivala na otok Daksu nedaleko od luke Gruž.²⁰

Prve zakonske odredbe o dodjeljivanju građanstva odnosno podanstva pojedincima, a među njima i izbjeglicama, nalazimo krajem XIV stoljeća, u vrijeme kad se Dubrovnik oslobodio mletačke vlasti. Po tim se odredbama tražilo da izbjeglica duže vrijeme živi u Dubrovniku, zatim, da živi sa svojom porodicom, kao i da po mogućnosti dade novčanu garanciju ili kupi nepokretno imanje na području Dubrovačke Republike. Spomenuti uvjeti stjecanja dubrovačkog podanstva zadržali su se u osnovnim načelima sve do ukinuća Republike. Ti su uvjeti bili nadopunjeni tokom XVIII stoljeća time što je bilo posebno određeno da izbjeglice mogu postati dubrovački podanici poslije 10 godina neprekidnog prebivanja na području Dubrovačke Republike.²¹ Izbjeglice na području Dubrovačke Republike uživale su ista prava i imale iste dužnosti kao izbjeglice u drugim evropskim državama. Gledajući sa tog aspekta, strani podanici kao izbjeglice u Dubrovniku bili su očit dokaz da je dubrovačka država bila priznata kao ravnopravan član međunarodne zajednice.

III

Iz navedenog možemo zaključiti da na području Dubrovačke Republike nalazimo dvije vrste azila odnosno utočišta: crkveni i svjetovni. Dok su se crkvenim azilom služili dubrovački podanici koji su bježali pred lokalnim vlastima tražeći utočište u crkvama i samostanima na području vlastite države, svjetovnim su se azilom koristili stranci koji su napustili svoju zemlju tražeći zaklon na području dubrovačke države.

Već krajem XIV stoljeća, pošto je Dubrovnik stekao samostalnost, bio je reguliran odnos crkve i države te utvrđeno da crkve i samostani imaju pravo pružati utočište svim osobama izuzev zločincima i dužnicima. S vremenom je ovaj crkveni azil gubio od svog značaja, pa se krajem XVIII i početkom XIX stoljeća ograničio na najmanju mjeru. Time prevladava sve više domaće sudstvo, koje postepeno preuzima gonjenje vlastitih podanika i suđenje njima bez uplitanja crkvenih vlasti.

²⁰ *Cons. rog.*, sv. 184, str. 11, 19 (početkom 1775. godine bili su imenovani posebni senatori koji su upisivali sve protjerane osobe); *Isto*, sv. 189, str. 144 (godine 1781. određeni su senatori koji su bili zaduženi za čuvanje javne sigurnosti u Dubrovniku); *Isto*, sv. 194, str. 152, 179 (Senat je krajem 1786. odredio da se sa dubrovačkom teritorijom protjeraju svi stranci bez zanimanja); *Isto*, sv. 195, str. 95, 111 (Senat je sredinom 1787. god. imenovao tri senatora koji su se brinuli o strancima u Dubrovniku i na njegovom teritoriju).

²¹ J. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ, књ. 9, Београд 1961, 89—126; I. Mitić, *Pravni položaj stranaca u Dubrovačkoj republici*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br. 1—2, Beograd 1979, 263—273.

U pogledu stranaca koji su zatražili utočište na području dubrovačke države treba razlikovati tri vrste izbjeglica. Prvu i najbrojniju grupu čine izbjeglice koje su iz ekonomskih razloga napustile svoju zemlju, zatim slijede oni koji su iz političkih razloga pobjegli u Dubrovnik, dok treću vrstu čine one osobe koje su zbog počinjenog krivičnog djela pobjegle iz svoje zemlje i zatražile spas izvan njezinih granica.

Među arhivskim dokumentima dubrovačkog Historijskog arhiva ne nalazimo neke utvrđene propise o davanju azila u Dubrovniku, već samo opća načela kojima je dubrovačka vlada željela naglasiti da kao nezavisna i slobodna država ima pravo da na svom području prima izbjeglice iz drugih zemalja. Budući da vlada u Dubrovniku nije problem izbjeglica i davanje utočišta — azila vezala nekim svojim posebnim propisima, mogla je to pitanje slobodno rješavati prema konkretnoj političko-ekonomskoj situaciji, a po potrebi i svaki određeni slučaj posebno, kako se ne bi zamjerila drugim državama.

U državi s relativno malim brojem stanovnika kakva je bila Dubrovačka Republika morala je vlada u Dubrovniku neprekidno i s velikom pažnjom pratiti priliv stanovništva iz drugih zemalja. Radi toga je Senat već početkom XV stoljeća bio odredio vršenje nadzora nad radom stranaca i izbjeglica na području Dubrovačke Republike.²² Mnogo je znanih i neznanih bjeGUNACA zatražilo, tokom 450 godina dubrovačke samostalnosti, utočište u Dubrovniku, ali obazriva dubrovačka vlada, u nastojanju da se ne zamjeri drugim državama, nije vodila neku posebnu evidenciju o njima. Iz tog razloga nalazimo samo neke skromne podatke među arhivskim dokumentima, iz druge polovine XVIII stoljeća, o boravku raznih izbjeglica na području Dubrovačke Republike.²³

Zapadnoevropskim zemljama kao i Turcima odgovaralo je, bilo iz ekonomskih ili političko-špijunskih razloga, postojanje Dubrovačke Republike kao samostalne, tampon-države između Istoka i Zapada, između kršćanskog i muslimanskog svijeta. Taj priznati međunarodni položaj Dubrovnika bio je od životnog značaja za razne izbjeglice koje su bježeći iz svoje zemlje nalazile spas odnosno utočište na području dubrovačke države, a bio je ujedno veoma važan i za Dubrovnik jer je među izbjeglicama bilo vrijednih ljudi raznih profesija koji su doprinosili ekonom-

²² J. Lučić, *Gli stranieri a Ragusa nel Medio-evo*, Bollettino dell'Atlante linguistico Mediterraneo 13—15, Firenze 1967, 345—348.

²³ *Prepiska*, XVIII st., 153. 3192, str. 184. («Nota delli Fuorestieri che si ritrovano a Ragusa, 5. genajo 1784.» Prema ovom podatku možemo utvrditi da je u to vrijeme u Dubrovniku bilo stalno nastanjeno 70 stranaca, pretežno krojača i cipelara.) *Let. di Ponente*, sv. 123, str. 55, 74 (Senat upućuje preko svog konzula u Rijeci, sredinom 1789. god. u Austriju jednog njezinog podanika koji je zatražio utočište u Dubrovniku); *Prepiska*, XVIII st., 25.291, str. 30, 42 (vlasti u Dubrovniku daju sredinom 1792. utočište nekim Albancima koji žele da pređu u Napulj).

skom i kulturnom napretku, kao i strateškoj sigurnosti ove naše jedinstvene republike na Balkanu.

Na kraju je potrebno još naglasiti da je osnovni i glavni cilj ovog rada bio da ukaže kako je pružanje utočišta izbjeglicama iz raznih zemalja na dubrovačkom području bio jedan od načina kojima je dubrovačka država stoljećima dokazivala svoju unutrašnju i vanjsku samostalnost, a time i svoju nezavisnost.

UNE CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE L'ASILE D'ÉGLISE ET DE L'ASILE SÉCULIER SUR LE TERRITOIRE DE LA RÉPUBLIQUE DE DUBROVNIK

R é s u m é

Sur le territoire de la République de Dubrovnik, ainsi que dans les autres États européens de cette époque, nous rencontrons deux espèces d'asile, à savoir: l'asile d'église et l'asile séculier. Le prudent gouvernement de Dubrovnik, en s'efforçant de ne pas perdre les bonnes grâces des autres États, n'avait pas prescrit certaines normes déterminées, relatives à l'asile séculier à Dubrovnik, mais uniquement les principes généraux par lesquels il désirait mettre en relief qu'en État indépendant et libre, il avait le droit de recevoir sur son territoire les réfugiés des autres pays.

Comme un exemple de l'asile d'église on mentionne le cas du gentilhomme M. Kaboga qui, après avoir commis le meurtre (en 1662), s'était réfugié dans le couvent des franciscains, a demandé asile et évité par là la peine capitale. Cet asile d'église à Dubrovnik perdait avec le temps de l'importance et au XIXe siècle était réduit à la moindre mesure.

Un grand nombre des Juifs et d'autres réfugiés au cours des siècles de l'indépendance ragusaine cherchaient asile à Dubrovnik. Parmi ceux-ci on mentionne l'ancien Président de la République de Florence P. Soderini (en 1512) ainsi que le grand humaniste de Portugal Didak Pirho (en 1558) et certains autres. Un grand nombre des réfugiés ont obtenu le droit d'asile à Dubrovnik jusqu'à l'entrée des Français à Dubrovnik en 1806.

L'offre de l'asile séculier sur le territoire de l'État ragusain était d'une grande utilité non seulement aux réfugiés, mais à Dubrovnik aussi, car parmi ceux-ci il y avait des hommes d'une grande valeur, de différentes professions qui ont contribué au progrès économique et culturel, ainsi qu'à la sûreté stratégique de cette notre République, unique dans les Balkans.

Le but fondamental et principal du présent travail d'indiquer que l'offre de l'asile aux réfugiés de différents pays sur le territoire de Dubrovnik était un des moyen par lequel l'État ragusain témoignait au cours des siècles son autonomie intérieure et extérieure, et par là aussi son indépendance.

Верена ХАН

ПУТОПИСНЕ БЕЛЕШКЕ ЕВЛИЈЕ ЧЕЛЕБИЈЕ КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ БАЛКАНА

У данас већ обимној библиографији превода делова Евлијиног Путописа — Сејахтнаме, које су одабрали научници из разних земаља по којима је Евлија путовао, значајно место заузимају три најпотпунија издања српскохрватског превода одломака из V, VI и VII свеске Сејахатнаме, који се односе на југословенске земље. Преводи, коментари, уводна реч, и биографска студија о Евлији и редиговање издања у целини, дело су, на жалост прерано преминулог научника Хазима Шабановића „Одломци о југословенским земљама“ из Путописа¹ отворили су перспективу за проучавање разних људских делатности у балканским оквирима оним научницима који нису у могућности да се служе изворним Евлијиним делом, поготово у случајевима када његове речи остају једино а још недовољно искориштено богато врело података. О неискориштености тог извора могло би се говорити и кад је у питању историја градске културе и уметности, посебно уметничких заната као саставног дела тог општег културноисторијског комплекса. Свесни неискориштености у том смислу Путописа, односно Одломака о југословенским земљама приликом њиховог систематског изучавања назрели смо три теме које су нам по склоности, интересовању и познавању проблема биле најближе, а за чију смо надградњу налазили довољно занимљивих података. Те теме јесу: „Прилози познавању уметничке обраде седефа у XVII веку на Балкану“; „Каја-султанија, везиља“ и „Значај светлости у цамијама“.

¹ Evlija Čelebi, *Putopis — Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. IRO »Veselin Masleša«, Sarajevo 1979^s; у даљем навођењу: Е. Џ. Putopis.

I Прилози познавању уметничке обраде седефа у XVII веку на Балкану

У неким нашим раније објављеним радовима приказали смо употребу седефа у уметничким занатима, односно примењеној уметности XVI и XVII века на Балкану.² Приликом изучавања тог феномена нисмо се служили грађом коју пружа Евлијин Путопис, односно Одломци о југословенским земљама.

Седеф је током XVI и XVII века у балканским земљама много употребљаван за инкрустацију у декоративној опреми предмета од дрвета, окиван је племенитим металима приликом израде разних предмета профане и култне намене. Седефом је украшаван лаички и сакрални намештај, оружје, предмети за литургију, од њега су израђиване амајлије, иконе и пекторалне иконице, бројанице; од седефа је прављен најразличитији накит, на седефу су извођене својеврсне гравире, на подлози од седефних плочица се сликало.

По нашем мишљењу, на популарност употребе седефа на подручју Балкана под осамнлијском управом утицала је, пре свега, чињеница што су већ од XV века у Цариграду постојале дворске радионице за уметничку обраду седефа и што је у том граду ова вештина негована, па се развијала до виртуозног савлађивања технолошких тешкоћа и до сазревања ликовних замисли у том материјалу.³ Не треба сумњати у то да у ширењу употребе седефа нису остали без утицаја ни хаџијски спомен-предмети, израђивани од истог материјала, а доношени са многих легендом обележених места у Палестини, посебно из Јерусалима.⁴ Тај је град, уосталом, и у исламу важио као свети град. Ваља указати такође на упоредну употребу седефа у Евлијино време у црквама и манастирима у Палестини, у светогорским манастирима и текијама дервишких редова, основаних у балканским земљама. Претпоставили смо да је кориштење седефа на Балкану, нарочито током XVII века, уследило као последица знатног осиромашења тамошњег становништва, било градског или сеоског, па је оно седефу, том лепом, богато иризирајућем материјалу, а знатно јефтинијем од племенитих метала и драгог камења, указивало већу пажњу. Најзад, што је седеф тада био у народу уопште веома омиљен, доприносила је, без сумње, и чињеница што је седефна шкољка као многозначни предмет вековима била цењена због приписи-

² В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије, XVI—XVIII век*, Нови Сад 1966, 112—124; Иста, *Décoration artistique de la nacre dans les pays balkaniques pendant la domination ottomane*, *Balkan Studies* 24, 2, Thessaloniki 1983, 413—424, Figs. 1—6.

³ С. Е. Arseven, *Les Arts décoratifs turcs*, Istanbul [1940], 209—220.

⁴ В. Хан, *Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију уметност код Срба (XVII—XVIII ст.)*, Зборник 5, Музеј примењене уметности, Београд 1959, 64—68, сл. 14—17.

ваног јој симболичког, магијског или апотропејског значења, народу блиског и разумљивог, без обзира на то којој је верској заједници припадао.

Колико је Евлија добро запажао оновремено занатско-уметничко стварање уопште, а у том комплексу и у први мах једва уочљиве детаље, сведоче, примера ради, и његове, истина, маргиналне забелешке о примени седефа на турском оружју, у декоративној опреми унутрашњих простора архитектонских објеката, о чињеници да су и стране седефне израђевине увожене у балканске земље. Драгоцени су Евлијини подаци о томе где се у његово време могао куповати квалитетан седеф, већ припремљен за уопребу. Примера које Евлија помиње у вези са седефом нема много, али су карактеристични за време у коме су уочавани и описивани.

Приликом свечаног уласка османлијског посланства 1665. године у Беч, с врховним послаником Кара Мехмед-пашом на челу, група учесника у поворци — биле су то туфекчибаше, почасни носачи пушака — држала је талијанске пушке са златним визиром и дрвеним кундаком декорисаним седефном инкрустацијом.⁵ Евлија, и сâм учесник у тој блиставој поворци, забележио је податак о тим нарочито украшеним пушкама, значајним и за познавање развоја пушкарства у нас. Тај се податак, наиме, може посебно сагледати у вези с типом пушке кремењаче, у нас зване цефердар, чији је кундак имао седефну инкрустацију, што је управо била једна од његових декоративних специфичности. Пушке цефердари биле су најраније познате у Херцеговини, где се јављају већ 1685. године,⁶ дакле само две деценије након што је Евлија запазио и описао пушке с кундацима декорисаним седефом, ношеним у свечаној поворци турског посланства у Бечу. Популарности цефердара у нас допринела је чињеница што су били омиљени предмет народног песништва.

У време Евлијине посете цамији „луној светлости“, фехтији Аја Софији у Охриду, ранијој хришћанској цркви Св. Софије, која је после турског освајања Охрида крајем XIV века претворена у исламску бономољу,⁷ Евлија је забележио да је та цамија „зачудо“ запуштена и да пропада, да су „... многа уметнички израђена врата од туча и седефом обложена крила прозора дотрајала, јер (цамија) нема посетилаца“.⁸ Помињана про-

⁵ *Im Reiche des goldenen Apfels des türkischen Weltbummlers Evliyâ Celebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665, Übersetzt, eingeleitet und erklärt vom Richard F. Kreutel, Graz—Wien—Köln 1963², 73.*

⁶ Б. Петровић, *Бококогорско оружарство у прошлим вековима*, „Бока“ 18, Херцег-Нови 1986, 47.

⁷ А. Андрејевић, *Претварање црква у цамије*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976, 111, 113.

⁸ Е. С. *Putopis*, 562.

зорска крила вероватно су била украшена седефом приликом неких оправки цамије, а у време кад је у турском уметничком занатству седефна инкрустација већ била уобичајена у декорисању разних дрвених предмета, то јест од XVI века па надаље.

Иако се следећи пример декорисања сакралног ентеријера не уклапа географски у иашу тему, није без основа сматрати га одразом тадашње опште популарности седефа на Балкану. Наиме, Евлија је установио, истина, с иедовољно јасним објашњењем, да је у бечкој катедрали, у цркви Св. Стефана, „на задњем зиду са олтаром“ поред разиог драгог и полудрагог камења, кориштен и седеф за његово украшавање.⁹

Евлија је помињао чињеницу да су и за декорисање унутрашњости већих и отменијих амама кориштени елементи седефа, а као пример наводи куполе Беи-амама у Солуну.¹⁰

Кад је 1670. године боравио у чувеној текији Осман-бабе, у бугарском селу Текето, које је припадало хасковском округу, некад богато опремљеном сарају султана Бајазида, Евлија је забележио да се неки међу дервишима баве разним занатима и да уметнички израђују, поред осталог, предмете од седефа, као кашике, зарфове, купе и „велике дервишке чашке.“¹¹ Као књиовитет истичемо Евлијину опаску о томе да се у богато опремљеним просторијама некадашњег султанског сараја, односно касније текије коју смо поменули, налазе „индијске седефне израђевине“, дакле предмети од седефа који су увезени.¹²

Колико се до сада сазнало, Цариград је у Евлијино време био познат центар где се набављао квалитетан седеф, и то од великих, лепих „беломорских“ шкољки, а као роба је мерен старом турском мером, на оке.¹³ Познато је да су кујуниције из балканских области куповале седеф у турској престоници, те примера ради помињемо златаре из бугарског града Враце, који је у XVII веку био значајан кујуницијски центар.¹⁴

Приликом „откривања“ Евлијиних записа о седефу, наишло се на значајну вест о томе да се на великом, четрдесет дана одржаваном годишњем панађуру у Дољану — данас село Долани, југоисточно од Штипа — на коме се стицала разноврсна роба домаћег и страног порекла, могао поред скупоценог накита, драгог и полудрагог камења купити и седеф.¹⁵

⁹ *Im Reiche des goldenen Apfels*, 107.

¹⁰ Евлија Челеби, *Пътепис* — Превод от османотурски и редакција на Страшимир Димитров — Институт за балканистика при БАН, София 1972, 193; у даљем навођењу: Е. Ч., *Пътепис*.

¹¹ Е. Ч., *Пътепис*, 292.

¹² *Исто*, 290.

¹³ Н. Мавродинов, *Искусството на Българското възраждане*, София 1957, 103—104.

¹⁴ Соня Георгиева-Димитър Бучински, *Старото златарство във Враца*, София 1959, 23, 45, 56, 57.

¹⁵ Е. Ч., *Пътепис*, 279. Пошто је Дољан сматран бугарским насељем, текст о дољанском панађуру наводи се у бугарском преводу Страшмимира

II *Каја-султанија, везиља*

Везови припадају скупини уметничких предмета израђиваних од материјала подложног релативно брзом пропадању. Поред осталих, ова је чињеница нарочито утицала да се мало старих везова сачува, а поготово оних који су служили лаичким, често свакодневним потребама. Због своје ексклузивне намене и богатије опреме, брижљивије чувани црквени везови у већем су броју спашени. Стога су нарочито занимљиве и као изворна грађа драгоцене ретке вести и подаци који се односе на лаички вез у прошлости. Такви подаци, раштркани у Евлијиним путописним записима, разне белешке посредног или непосредног значаја, изрази одушевљења или одмерена запажања, сакупљени на једном месту, везани за поуздане временске оквири, а понекад и за одређену личност, представљају незаобилазну изворну грађу за стицање ширих сазнања о турским везовима на Балкану или о онима који су имали друго порекло, а исто тако лаичку намену.

Евлија је, захваљујући свом ујаку Мелек Ахмед-паши, којег је пратио на војним походима у областима обухваћеним границама данашње Југославије, присуствовао и дипломатским сусретима или му је у дужност дато да сам обавља посете таквог значаја. Примера ради, по налогу Мелек Ахмед-паше, Евлија је 1660. године кренуо у Сплит с пашином писменом поруком да је преда тамошњем „генералу“, а поруку су пратили пашини дарови, једна „...сецада (мали молитвени ћилим) и један златом извезен завијач...“, тј. турбан.¹⁶ Кад је сплитски „генерал“ узвратио посету Евлији и његовој пратњи у сплитском лазарету и богато их почасио, Евлија му је заузврат даровао „један златом извезен комад танког платна за турбан и два везена јаглука камелеонских боја, ручни рад Каје Есмихан-султаније“.¹⁷ Ово је, колико знамо, први познат податак о Каји везиљи и њеним датованим везовима који се помињу у нашим крајевима. Према Евлијиним речима, сплитски „генерал“ се много обрадовао везеним даровима и један је јагљук одмах причврстио за своју шапку.¹⁸

Почетком новембра исте 1660. године, Мелек Ахмед-паша шаље Евлију бану Николи Зрињском у град Чаковец, да по султановој наредби откупи заробљеног бихаћког капетана Мустај-бега Хасумовића којег је Зрњски држао у тамници. Пре него што је с пратњом дошао у град Зрињских, Евлија је

Димитрова делова одломака Евлијиног Путописа који се односе на Бугарску. У Шабановићевом преводу описа дољанског панаџура, међутим, неки су делови из оригиналног текста изостављени, а међу њима и податак о продаји седефа. — Е. С. *Putopis*, 585.

¹⁶ Е. С., *Putopis*, 201.

¹⁷ Исто, 204.

¹⁸ Исто, 204.

бану Николи упутио писмо и прве везене дарове, „два јаглука Каје-султаније“ и „један поша-турбан извезен златом...“¹⁹ Кад је у вези с трибутом и по некој арбитражној мисији Евлија боравио неколико дана у Дубровнику, посећивали су га властелини и позивали на гозбе, а он им је за уздарје поклањао „везене мараме“ рађене руком Каје-султаније.²⁰ Вероватно су дубровачки племићи примали те дарове као познате и цењене вредности, јер се већ век раније у дубровачким архивским документима наилази на помене о турским везовима у дубровачким домовима.²¹

Евлија је проносио славу везиље Каје-султаније и преко географских граница Балкана, поклањајући њене везове као куртоазно-дипломатске дарове угледним личностима које је посећивао. Тако је у Бечу 1665. године подарио већем броју истакнутих особа на двору по један богато извезен Кајин јаглук, а приликом аудијенције код цара предао је суверену „два шарена, везена прекрасна јаглука Каје-султаније“.²² Једним јаглуком, свакако скромније опремљеним, али такође Кајином руком везеним, Евлија је обрадовао неког бечког ранарника, јер му је овај ублажио зубобољу и чудесним захватом учврстио три расклимана зуба.²³

Кад је 1667. године путовао по земљама северног Кавказа, Поволожја и Подоња, Евлија је једном приликом посетио Таиша-шаха и даровао му Кајим везени јаглук. Овим даром је тако обрадовао шаха да је примљени јаглук он одмах причврстио на свој калпак.²⁴

У преводима на српскохрватски, немачки и руски делова Сејахатнаме који су нам стајали на располагању, за везене јаглуке употребљавани су термини „марама“, „јаглук“, „јаглик“, „Каја-Sultana Tüchlein“, „салфетка Каја-Султанши“. По А. Шкаљићу, називом „јаглук“ (јаглак, јаглек) означаје се дугуљаст рубац израђен од фнног бега, то јест памучног платна, златном жицом извезеног на једном крају.²⁵ У немачком преводу делова Сејахатнаме који се односе на Беч, Рихард Кројтел тумачи појам „јаглик“ као „Fettfinger“, и по логици објашњава да је то убрус-сервијета којим се после јела бришћу масни прсти, а служи и као марама за огртање, или марамица за нос, дакле

¹⁹ Исто, 247.

²⁰ Исто, 431.

²¹ V. Han, *Orientalni predmeti u renesansnom Dubrovniku*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. VI—VII (1956—57), Sarajevo 1958, 126.

²² *Im Reiche des goldenen Apfels*, 204.

²³ Исто, 136.

²⁴ Евлия Челеби, *Книга путешествия* — земли северного Кавказа, Поволжья и Подонья. Предисловие: А. П. Григорьева; Примечания и комментарии; А. П. Григорьева и А. Д. Желтякова, Москва 1979, 164.

²⁵ A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979, 358, s. v. jagluk.

мањи или већи комад правоугаоног текстила који има различиту намену, а украшен је везом.²⁶

Везење марамица, марама, убруса било је омиљено занимање жена на Истоку, које су, поштујући традицију, веровале у истинитост легенде из далеке прошлости по којој је Белкис, једна од многобројних жена мудрог краља Саломона, извезла први „yağlık“.²⁷ Описујући слику Туркиња са доста ироније, Жан Тевено је рекао да су оне лепе, да све желе да буду обучене у брокат, иако њихови мужеви једва да имају хлеба; веома су лење, проводе дане на дивану не радећи ништа, или само везу цвеће на понекој марамици,²⁸ односно јаглику.

Описујући Кајине ручне радове, Евлија помиње само „шарени“ вез на њима или вез „камелеонских“ боја. Термин „камелеонски који је Евлија често употребљавао можда би одговарао свиленом везу, на коме се боје свилених нити и њихов интензитет пресијавају и преливају. Вероватно је Каја-султанија везла јаглуке претежно свиленим нитима, а ређе златном жицом. Ово би говорило у прилог претпоставци да је јагљук био предмет који је имао вишеструку намену, пре свега практичну, што је условљавало потребу да се честим прањем одржава његова чистоћа, док су текстилни предмети украшени златовезом изискивали сложеније поступке у том погледу.

Прве трагове јаглука, марама, марамица у нас, налазимо у XIV веку на ктиторским портретима нашег средњовековног живописа, где су заденуте за маштовито израбене појасеве приказаних личности (Бела црква каранска, Лесново, Псача, Нова Павлица)²⁹ или их на фресци представљени плесачи држе у руди (у сцени Чудо св. Михаила у Леснову).

Јагљук неодољиво подсећа на „faciol“ или „fazzoletto“, који се током неколико векова помињу у архивским документима наших градова на Приморју. Њихова је употреба у свакодневном животу била практична и многострука. Међутим, „facioli“ и „fazzoletti“ односно јаглуци служили су у домовима и као елементи декорације ентеријера,³⁰ па и као дарци за спомен и дуго сећање, или за одржавање неких обичаја. Примера ради, доктор Браун је забележио да му је у Прокупљу неки католички свештеник даровао један везени рубац, као уздарје за књигу на латинском језику коју је као поклон од њега примио.³¹ Леди Мери Монтегју је боравећи у Једрену и Цариграду

²⁶ *Im Reiche des goldenen Apfels*, Anmerkungen 246, Zu Seite 136/2.

²⁷ Исто, 136/2.

²⁸ *L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV Jean Thévenot*. Présentation de François Billacois, Paris 1965, 156.

²⁹ В. Ј. Бурџи, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 139, сл. 60; 140, сл. 62; 147, сл. 74, 163, сл. 104.

³⁰ V. Han, *Drveni gotički vijenac iz Tudizićeve palače u Dubrovniku*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, 134, 135.

³¹ Edward Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia ... London 1673*, herausgegeben von Karl Nehring. München 1975, 43.

добила за успомену од Туркиња, својих нових познаница, лепе везене јаглуке.³² Приликом неке свадбе у Грчкој, Жану Тевеноу је као сватовском куму дарована везена марамица.³³ А. Шкаљић наводи примере даривања јаглука у нашој народној песми.³⁴

Евлија је поклањао угледним личностима не само везом украшене јаглуке, који су, чини се, били специјалност Каје-султаније, већ и подуже комаде танког текстила, платна или свиле, златом извезене, којима се обмотавао односно завијао фес или капа, познате као: поша, турбан, *tülbend*, сарук, чалма, јашмак, ахмедија. За неке завијаче Евлија наводи да су радови Каје-султаније.³⁵ Кад је путовао у градове европског Запада, водио је рачуна о томе да везени завијачи не би као дарови одговарали тамошњим личностима с којима је долазио у контакт, јер су начини покривања главе били другачији него у становника балканских региона.

Евлијине податке о везеним јаглуцима и пошама-завијачима, радовима Каје-султаније, заокружићемо приказом малог броја сакупљених биографских појединости о тој марљивој везиљи високог рода коју Евлија помиње на више места у свом Путопису.³⁶

У XVI и XVII веку вез је у Турској био веома цењен и негован, а нарочито златовез. Везиље су, међутим, по правилу остајале непознате, у чему се огледа и општи, незавидан друштвени положај турске жене у то време. Каја Есмихан-султанија се већ као једна од кћери султана Мурата IV (1623—1650) по високом роду одвајала од већине турских жена, а 1646. године удајом за Мелек Ахмед-пашу још више је учвршћен њен друштвени положај. Тим браком је и родбински била повезана са Евлијом. Наиме, Мелек Ахмед-паша био је брат Евлијине мајке, односно Евлијин ујак. Евлија је жену свог ујака, Кају Есмихан-султанију, веома поштовао и много је ценио њен рад као везиље, о чему сведочи и чињеница да су му њени везови служили као дипломатски дарови и докази пријатељске наклоности према личностима с којима се сусретао. На основу оскудних података могло се претпоставити да је Каја-султанија умрла релативно млада (1659). Међутим, колико знамо њени везови су даривани на подручју наше земље, а и другде, на пример, у Аустрији, од 1660. године па надаље, када Каја није више била међу живима. Остаје отворено питање кад је Евлија дошао у посед Кајиних везова, да ли је то било пре или после њене

³² Lady Mary Montagu, *Briefe aus dem Orient*. Bibliothek klassischer Reiseberichte. Dr. Georg A. Narciss, Frankfurt am Main 1982, 142.

³³ *L'Empire du Grand Turc*, 223.

³⁴ А. Шкаљић. *нав. дело*, 358, s. v. jagluk.

³⁵ E. C., *Putopis*, 247.

³⁶ У нама приступачној литератури највише података о Каји-султанији дао је R. F. Kreutel, *Im Reiche des goldenen Apfels*, 245, Zu Seite 136, 2.

смрти, или се и овом приликом спотичемо о проблем изазван извесним могућим непоузданостима на које се понегде наилази у Евлијиним путописним нарацијама. Евлија нам је, међутим, открио Кајино име као, чини се, веома веште и вредне везиље са релативно великим бројем радова што су стицајем политичко-војних и дипломатских околности били познати на Балкану, па су их, без сумње, цениле и наше угледне личности. Уметнички вез је гада у нас већ имао вековну традицију, о чему сведоче сачувани средњовековни примерци сакралне намене, па је могућно да су и Кајини несумњиво квалитетни радови, поред везова других турских везиља, били цењени и због своје лепоте с наклоношћу примани, док су у слојевитом прихватању страних утицаја у нашој материјалној култури и уметности оставили дубљи траг.

Приликом својих многих путовања по простраиствима обухваћеним границама данашње Југославије, Евлија није остајао равнодушан према лепоти разних везова на које је наилазио, били они турског или другог порекла. После посете Осоговском манастиру, Евлија, примера ради, помиње гостољубиве калуђере и хвали опремљеност манастира скупоценим тканинама, а посебно истиче „златом и срмом извезено платно“.³⁷ Он наводи Скопље као место где се поред остале робе израђују „... на гласу везени шарени јастуци... какви се не налазе ни у Персији“.³⁸ За време једне од турских опсада утврђеног Шибеника у другој половини XVII века, тада под млетачком управом, „непријатељ је, не предајући се, истакао златном жицом извезен барјак, а задивљени Евлија примећује претерујући „да су од одсјева њеног сјаја забљештиле људске очи“.³⁹ Евлија је описао слику Кабе изнад михраба у џамији Хусеин-паше Божанића у Пљевљима, извезену на црној кадифи и украсену златом, уз напомену „да изазива завист Манија и Бехзада“.⁴⁰ Имена ових сликара-минијатуриста Евлија као по неком шаблону чешће наводи ради поређења и нарочитог истицања ликовних вредности неког дела. Међутим, та произвољна поређења губе своју оправданост не само зато што се упорно понављају у разним, не увек одговарајућим приликама него због чињенице што је личност првопоменутог, наводног сликара-минијатуриста Манија уопште проблематична. Неки су у Манију видели Манеса, родоначелника односно зачетника манихејског верског покрета из III века н. е., док је персијски сликар-минијатуриста Бехзаде реална личност која је својом уметношћу успешно деловала у XVI веку.⁴¹

³⁷ Е. Џ., *Putopis*, 296—297.

³⁸ *Исто*, 287.

³⁹ *Исто*, 183.

⁴⁰ *Исто*, 398.

⁴¹ Evliya Celebi, *Knjha ciest — Cesty po Slovensku*. Preložil a uvod napisal Vojtech Kopčan, Bratislava 1978, 43; у бел. 16 се каже да је

Елементе за стицање ширег сазнања о лаичком везу у време османлијске управе током XVII века у југословенским земљама пружају такође Евлијине белешке о свечаним одорама, кафтанима, које су по турском обичају виши и високи Портини функционери широм Империје даривали заслужним појединцима или скупинама људи достојних таквог признања, били они Турци или припадници других народности. У Одломцима о југословенским земљама, према Шабановићевом преводу, дариване свечаних кафтана помиње се петнаестак пута, а број поклоњених кафтана износи око 250 комада. Међу њима је било, разуме се, једноставније опремљених, што је зависило од класне припадности оног коме је кафтан дарован, али и скупоцених, златном и сребрном жицом извезених или, како Евлија понекад једноставно наводи, „уметнички израбених“. И сам Евлија је за посебне заслуге био повремено награђиван понеким лепим и скупоценим примерком свечане одоре,⁴² која, како је то духовито приметио Кројтел, у ствари представља оно што је смисао и значај ордења у других народа.⁴³

Истакли смо другом приликом да је дубровачка влада тим кафтанима више или мање скупоценим, које су њени посланици доносили из Цариграда, а који су им поклањани приликом предаје трибута султану даривала цркве свога интересног подручја ради израде литургијских одежди.⁴⁴

Евлијини подаци о везу које смо навели представљају реалне чињенице које су, сумње нема, на неки начин допринеле популарисању турског веза, његове технологије, карактеристичних орнаменталних образаца и општих стилских вредности у областима данас обухваћеним границама Југославије.

III Светле џамије

Светлост је један од активних и карактеристичних естетских чинилаца у унутрашњим просторима џамијске архитектуре. Она је специфичан квалитет џамије који оплемењује и ствара у њој атмосферу подесну за душевну концентрацију. Вредности светла и његов значај у унутрашњости џамије тиме се, међутим, не исцрпљују. Светлост у џамији отеловљује духовно начело везано за Куран, суром XXIV, 35, у исламским

Мани или Манес (215—277) оснивач манихејства; у персијској и турској литератури је цењен као најважнији сликар свога времена; Бехзаде (око 1450—1536), најзанимљивији персијски минијатуриста; основао је специјалну сликарску школу. Опширније о Бехзаду уз наводе о литератури види: А. Андрејевић, *Алаца џамија у Фочи*, Београд 1972, 52.

⁴² Е. С., *Putopis*, 421.

⁴³ *Im Reiche des goldenen Apfels*, 247, Zu Seite 145, бел. 1.

⁴⁴ В. Хан, *Турски почасни кафтан у служби хришћанске литургије на Балкану (XVI—XVII в.)*, Градска култура на Балкану (XV—XIX в.), Зборник радова, Балканолошки институт САНУ, Београд 1984, 280, 286.

тумачењима названом „стихом светлости“, у коме се Алах поистовећује са светлошћу небеса и земље.⁴⁵ Овим химничким поистовећивањем највишег бога са светлошћу враћа се оним атавистичким осећањима човека у коме сунчева светлост изазива еуфорично стање, а супротно томе, мрак и ноћ осећај депресије и страха,⁴⁶ што су савремени психолози и психоаналитичари експериментално утврдили. Символично идентификовање бога са светлошћу у исламу доказује се и потврђује на непосредан и посредан начин, за шта ћемо изложити неколико примера.

Убрзо после заузећа Цариграда, Турци су Јустинијанову цркву Св. Софије претворили у џамију. Том приликом је средишњи мозаик с ликом Пантократора у великој централној куполи уклоњен и замењен текстом „стиха светлости“, калиграфски исписаним златним словима на црној основи.⁴⁷ Овај декоративни мотив изведен на кружном пољу у центру главне куполе је сходно логици своје узвишене садржине, осветљен богатим зрацима светлости која се просипа кроз прозоре, густо нанизане у куполи, а застакљене кристално провидним, безбојним стаклом.

Речи из „стиха светлости“ којима се Алах поистовећује с небеском и земаљском светлошћу симболички су материјализоване и честим приказима viseће светиљке-лампе на горњем делу михраба или је таква стварна стаклена лампа окачена на његовом врху. Такође, на малим молитвеним ћилимима-теписима-сеадама за индивидуално обављање ритуалног клањања, израђиваним у разним земљама исламског света, уткана је слика михраба често с приказом висеће лампе на врху.

У својим записима и белешкама са многобројних путовања по балканским земљама, када је боравио у многим њиховим градовима, Евлија се није заморио понављајући чињеницу да су унутрашњи простори великог броја џамија, нарочито већих и значајнијих, пре свега царских и везирских, лепо осветљени. Степене интензитета њихове осветљености Евлија је означио: „светле“, „пуне светлости“, „веома светле“, или чак „пресветле“, то јест оне које су у себи сажеле „светлост над светлостима“, а побуђују радост.⁴⁸ Ова последња Евлијина, истина, ретко коришћена оцена интензитета џамијске светлости, која по својој стилизацији подсећа на наслов прелепог старозаветног библијског псалма „Песме над песмама“, односи се на велику богомољу коју је Мехмед-паша Соколовић подигао у Грчкој, у

⁴⁵ Сура са стихом светлости у J. Chevalier — A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, 671, s. v. svjetlost, 11, с тумачењима.

⁴⁶ Walter Beltz, *Mitologija Kur'ana. Cežnja za rajem*. Prevod F. Močanin, Zagreb 1982, 40.

⁴⁷ T. Burckhardt, *Art of Islam. Language and Meaning*, World of Islam Festival Trust 1976, 142, Pl. 133.

⁴⁸ Е. Ч., *Путопис*, 119, 120.

граду Јени-пазару, односно Пазаркијн, на путу од Солуна према граду Сидерокапси, а у близини Бешик језера.⁴⁹ Ту псалмички оцењену светлину поменуће Соколовићеве џамије Евлија је преузео из овде већ помињаног „стиха светлости“ у Курану. Пошто је у младости стекао звање хафиза, које је могао стећи само онај верник који је текст Курана знао наизуст, у његовим описима џамња придев „светао“ и његово степеновање, као атрибут уз именицу „џамија“, нема формалан значај епитета, већ је селективно кориштен према реалном, Евлији добро познатом стању описиваних архитектонских објеката. У једном свом исказу каква треба да буде џамња, геолошки образован Евлија на првом месту истиче постулат да здање треба да буде светло,⁵⁰ а тај се његов захтев, без сумње, темељио на спознајним духовним вредностима исламског веровања.

По Евлијиним описима, феномен светлости у џамијама односи се, пре свега, на продоре природне, дневне светлости а проблем је практички решавао архитекта многобројним смишљено распоређеним прозорима по зидним зонама богомоље. Тиме је постигнут ефекат распршене, јасне светлости без оштрих сенки, која готово подједнако допире у све делове унутрашњег џамијског простора, повезујући их визуелно. Да би се такав ефекат светлости у пуној мери постигао, требало је да се још један чинилац узме у обзир: квалитет стакла којим су прозори џамње застакљени. Цитирамо, примера ради, понет Евлијин опис у вези са осветљењем „јако простране и уметнички израбене џамије“ Синан-паше Бољанића, зета Мехмед-паше Соколовнића, у Чајничу. Евлија каже: „Кад зраци жарког сунца упру у њене прозоре од кристала, нецефског и муранског стакла, постане врло светла“.⁵¹ Према томе, дејство светлости у џамњи зависило је и од квалитета безбојног стакла или оног у боји, од смишљене комбинације боја да би се њоме постигао утисак приближан дневној светлости, што се данас, примера ради, остварује састављањем снопа неонских цеви с неколико нијанси боја. Занимљиво је да Евлија приликом оцене светлости у чајничкој Синан-пашиној џамији помиње стакло пореклом из два, средином XVII века значајна стакларска центра, позната због производње кристално чистог, безбојног стакла или обојеног, али исте непомућене провидности: то су Мурано, градић стакларства подигнут на отоцима у непосредној близини Венеције, и место Нецеф (у значењу Кристал), мање познато као Мешхеди Али, у североисточном Ираку, тада под османлијском управом. На разним местима у свом Путопису Евлија нарочито често помнње муранско стакло, посебно у вези с архитектонским споменицима, подизаним у европском

⁴⁹ Исти, *нав. дело*, 119, 120.

⁵⁰ Исто, 142.

⁵¹ Е. С., *Putopis*, 400.

делу Османског Царства. Тим његовим наводима се допуњују подаци из XVI и XVII века, забележени у документима Хисторијског архива у Дубровнику, о увозу муранског, али и дубровачког прозорског и другог стакла у балканске земље под турском управом, па и у саму метрополу Царства.⁵²

Евлија не заборавља да истакне и вештачку расвету у исламским богомољама. Разлог томе треба тражити, пре свега, у поменутом „стиху светлости“ у коме је симбол божанства, Алаха, дефинисан и овако: „пример светлости његове је удубина у зиду у којој је светиљка, светиљка је у кандиљу, а кандиљ је звезда блистава...“⁵³ којим се речима у суштини оцртава михраб.

Приликом описивања џамија, Евлијина пажња се усредсређује на безброј, понекад на хиљаде џамијских стаклених лампи, окачених на велика метална кола или короне-поликандилионе који висе у поткуполним просторима. Као један од примера Евлија истиче џамију Св. Софије у Солуну.⁵⁴ Великим бројем стаклених светиљки у појединим џамијама на Балкану били су импресионирани неки европски путописци који су пре Евлије, у његово време или после њега путовали по балканским просторима: примера ради помињемо Стефана Герлаха, Адама Венера, Жана Тевеноа и Леди Мери Монтегју.⁵⁵

Одушевљен општим утиском који је на њега оставио сусрет с прелепом Хасан-агином Алаца џамијом у Фочи (1664), Евлија помиње да је њен оснивач по завршетку градње добио на дар, поред осталог, и „уметнички“ израбене лустере, вероватно поликандилионе, којим је украсио унутрашњост своје џамије, па је и она постала светла. Да би оценио квалитет њене светлости, Евлија користи за поређење поетску метафору о млади „чије чело сија као месец“.⁵⁶ Ова успореда свакако није лишена одређеног значаја у лунарној симболици ислама,⁵⁷

⁵² V. Han, *Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 164–166, 173–176; иста, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV–XVI в.)*, Београд 1979, док. 646, 647, 648, 650, 651, 652, 656, 657, 659, 668, 671, 672, 682, 683, 684, 688; иста, *Три века дубровачког стакларства*, Београд 1981, 83 sqq. 98 sqq, 186 sqq, 193 sqq.

⁵³ J. Chevalier — A. Gheerbrant, *нав. дело*, s. v. svjetlost, 11.

⁵⁴ Е. Ч., *Путенис*, 186.

⁵⁵ Stefan Gerlach, *Dnevnik na edno ptuvane do Osmanskata Porta v Carigrad*. Prevod, uvod i komentar Marija Kiselničeva, Sofija 1976, 254; Adam Wenner, *Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618*. Herausgegeben und erläutert von Karl Nehring, Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C, Band 16. München 1984, 38; L'Empire du Grand Turc, 58; Lady Mary Montagu, *Briefe aus dem Orient*, 190, 206.

⁵⁶ Е. С., *Putopis*, 407.

⁵⁷ J. Chevalier — A. Gheerbrant, *нав. дело*, 408, 13: Ibn al-Muttaz (у. 908 г.): »Prvo što pada na um kad se hoće opisati nešto odveć lijepo jeste pokazati njegovo krajnje savršenstvo, to jest: lice slično mjesecu« (prema prevodu sa arapskog H. Perësa).

јер је, вероватно, учени и сналажљиви Евлија добро познавао значење многих симбола, веома популарних у његово време.

Разнородност приказаних тема не пружа могућност да се оне сведу на заједнички закључак, осим кад су по среди нека општа места из кориштених изворних текстова која осветљавају Евлију као личност, а чине разумљивим и његов однос према културноисторијским феноменима на које је током својих путовања наилазио.

Евлија је имао извесне предиспозиције у себи и услове живота око себе да постане оно што је у ствари и желео: светски путник с претензијама да запажено и доживљено анализира и верно опише. Ти су описи, међутим, понекад оптерећени извесним претеривањима и неким „истинама“ сумњиве вредности, што ипак не умањује изузетну документарну вредност Путописа као целине.

Евлијине младићке године, једним делом проведене у дворској средини, његово опште и посебно образовање, нарочито теолошко, познавање неколико страних језика, па савлађивање неких практичних занатско-уметничких вештина, које је уз оца, Дервиш Мехмед Зилија, старешине дворских златара, имао прилике да упозна, као калиграфију, позлађивање метала и друго, све су то биле сретне околности у којима се Евлија успешно развијао као изузетна личност.⁵⁸ Желео је много да путује како би задовољио своје живо интересовање за разне људске делатности, посебно занатско-уметничко стварање, а за то је имао широке могућности. Оне су се указивале нарочито кад је као штићеник и пратилац свог ујака, угледног Мелек Ахмед-паше, био с њиме на многим војним походима, најчешће на Балкану, или приликом дипломатских путовања, кад је сусретао значајне личности из редова својих сународњака или истакнутих странаца.

Хазим Шабановић је са много оправданости истицао да су Евлијини путни записи плод претежно личних оригиналних запажања то јест да се он готово није користио ранијом путописном литературом, као што су то чинили други путописци.⁵⁹ Надаље, анализе података за наше три теме су показале, као, уосталом, већина Евлијиних навода који се односе на историју културе и уметности, да их је бележио према свом лично утврђеном обрасцу. Та га схема, међутим, у тренуцима понетог расположења, изазваног нечим што је задовољавало нарочито његова естетска осећања, није сапињала својим оквирима. Примера ради, у путописним делима проистеклим из пера многих

⁵⁸ M. Guboglu, Evliya Celebi: *De la situation sociale-économique des pays Roumains vers le milieu du XVIIe siècle*, Studia et acta orientalia, IV, Bucarest 1962, 153—196; E. C., *Putopis*, 21—41.

⁵⁹ E. C., *Putopis*, 48.

балканских путника током XVI и XVII века, која смо користили изучавајући проблеме историје примењене уметности, односно уметничких заната, ретко смо наилазили на тако поетски исказане метафоре, узбудљиве описе доживљене лепоте предметности или сунчеве светлости у спреси са архитектуром као што је то Евлија забележио приликом посете Алаца џамији или оној Синан-паше, зета Мехмед-паше Соколовића, у Чајничу. Своје је утиске спонтано бележио, без обзира на то да ли се његова пажња заустављала на исламским споменицима или на делима домородаца „неверника“. Леп пример за то пружа Евлијин опис богате цркве некадашњег манастира Маржића,⁶⁰ а сва је прилика да је тај опис објективно дат јер садржи релативно много детаља, па се стиче уверење да је настао на основу непосредних, личних запажања.

Уметничком делу било које врсте или архитектонском објекту, лаичком или сакралном, који га је одушевио, Евлија је методолошки прилазио по логици и принципима модерног истраживача, с намером да приликом анализе предмета свог интересовања истакне значајне елементе који га карактеришу и да за њих нађе поређења, пре свега у разним регионима Царства. Евлијина склоност према аналогјама, међутим, не би се могла оценити као манир, иако има неких елемената који подстичу да се такав суд донесе. У појединачним случајевима, међутим, с лакоћом се може констатовати да се аналогije Евлији саме намећу из богатог фундуса његових сазнања на основи доброг памћења ликовних или уопште естетских вредности, као и сећања, којима се богатио на својим многобројним путовањима по Империји или изван њених граница, а која су у њему изазивала асоцијације на друга, раније виђена дела.

Радозналост је била Евлијина јака особина. Она га је незадрживо гонила на разне, понекад и необичне подухвате. Иако је љубопитљивост, примера ради, навела Евлију, који је желео да утврди број зграда у Београду саграђених од тврдог материјала и покривених оловом, да се попне преко стотину и пет степеница до под сам врх високог минарета Сулејман-ханове џамије у Горњем граду Београдске тврђаве, да би са те висине могао задовољити своју знатижељу.⁶¹

Приликом бележења података Евлија се трудио да свој посао савесно и педантно обави: примерице, како сам каже, држао се правила да не описује ниједан град о коме није стекао поуздана и истинита обавештења или који није видео сопственим очима.⁶² С обзиром на многа путовања која је предузимао, међутим, могло се десити да је неко обавештење добивено са стране било преувеличано или да уопште није

⁶⁰ Исто, 392.

⁶¹ Исто, 87.

⁶² Исто, 522.

одговарало истини. За то има више примера, а поменућемо један за који смо сигурни да опис насеља није географски, историјски и урбанистички веродостојан. Реч је о драстично искривљеној слици Мурана, чувеног стакларског центра, основаног крајем XIII века, чија се производња уметнички обликованог стакла није прекинула ни до наших дана, што је допринело томе да је његова историја богата и добро позната, осветљена кроз све развојне етапе изванредним писаним, ликовним и предметним изворима. О Евлијином произвољном виђењу Мурана писали смо на другом месту.⁶³

Унаточ свему, Евлијини описи балканских градова, вароши и паланки, запажања о њиховим становницима, обичајима, уметничким занатима и уметности уопште, мноштвом својих података остају изворишта која имају посебне вредности за познавање, пре свега, културне историје балканских земаља у другој половини XVII века, а Евлија остаје по Мантрановој оцени најбољи познавалац Балкана тога времена.

LES NOTES DE VOYAGE D'EVLI ÇELEBI COMME SOURCE POUR L'HISTOIRE DE L'ART DANS LES BALKANS

Résumé

Par les «Fragments sur les pays yougoslaves» des Voyages d'Evli Çelebi, traduits par Hasim Šabanović en 1979, a été ouverte la perspective aux savants qui ne sont pas en état de se servir de l'oeuvre original d'Evli, particulièrement dans ces cas où ses mots restent la source unique, riche, mais encore insuffisamment utilisée, pour l'étude de différentes activités humaines au XVIIe siècle sur le territoire de la Yougoslavie. Que cette source n'a pas été suffisamment utilisée, on pourrait affirmer aussi en parlant de l'histoire de la culture et de l'art urbains, particulièrement des métiers artistiques comme partie composante de cet ensemble culturel et historique général. En embrassant du regard les données dans ce contexte, l'auteur du présent article a pris de l'intérêt à trois thèmes pour l'interprétation et l'étude desquels il a trouvé dans les Voyages des matériaux intéressants. Ce sont trois thèmes suivants: Contributions à la connaissance du traitement artistique du nacre dans les Balkans du XVIIe siècle; Kaya-sultane, brodeuse et Importance de la lumière dans les mosquées.

Bien que le traitement artisanal-artistique du nacre fût très populaire dans les pays balkaniques au cours du XVIIe siècle et que ce phénomène ne soit pas resté inaperçu dans l'histoire de

⁶³ В. Хан, *Прилог о Евлијиној нетачности*, Зборник посвећен на Бошко Бабић 1924—1984, Прилеп 1986, 251—253.

l'art yougoslave, les matériaux, à vrai dire marginaux, qu'offrent les Voyages, n'ont pas été encore utilisés dans ce contexte thématique par rapport aux pays balkaniques (ornementation des armes, décoration des intérieurs, fabrication des souvenirs dans les tekis, habitations des derviches). Le nacre pour le traitement, selon les mots d'Evli, se vendait aussi aux grandes foires.

Dans les matériaux écrits balkaniques les données sur les broderies de destinations laïque sont rares, mais encore plus rares sont les exemplaires plus anciens conservés, et c'est à peine qu'on sait quoi que ce soit sur les brodeuses et les brodeurs. A cause de cela, différentes notes et observations d'une importance indirecte ou directe qui dans les Voyages d'Evli se rapportent aux broderies du XVIIe siècle d'origine turque ou de quelque autre origine dans les pays balkaniques, représentent de matériaux originaux dont il est impossible de se priver. Evli nous a «découvert» la brodeuse Kaya Esmihan-sultane, une des filles du sultan Amurat IV, épouse de Melek Ahmet-pacha, oncle d'Evli, dont il utilisait les broderies, particulièrement les «yaglouks», foulards, mouchoirs, serviettes et «zavijače» — fanchon qu'on enveloppait autour du fez ou du bonnet, comme cadeaux aux différentes personnalités lors de ses voyages et missions diplomatiques dans les pays balkaniques et aussi au-delà de leurs frontières. Evli nous a laissé des descriptions précieuses de quelques broderies de Kaya. D'ailleurs, au cours de ses nombreux voyages, Evli n'était pas indifférent à la beauté de différentes broderies en usage laïque ou sacré, oeuvres des brodeuses et brodeurs inconnus, qu'il rencontrait dans les monastères orthodoxes et les mosquées, dans les villes où certaines espèces de broderies étaient leur spécialité, il appréciait aussi les drapeaux des «infidèles», ornés de broderies à fil d'or, et aussi les caftans précieux turcs brodés. Les données d'Evli sur la broderie représentent une réalité qui, nul doute, contribuaient d'une certaine façon à la popularisation de la broderie turque, les manières de broder, les modèles caractéristiques ornementaux et les valeurs stylistiques générales dans les régions balkaniques.

Dans ses notes et observations des voyages par les pays balkaniques, Evli ne se lassait pas de répéter que les espaces intérieurs de nombreuses mosquées, surtout de celles qui sont particulièrement importantes, impériales et viziriales, édifiées dans les villes plus importantes, étaient pleines de lumière. Evli a différencié les valeurs de l'intensité de cette lumière, en décrivant les intérieurs des mosquées comme «luisants», «pleins de lumière», «très clairs» ou même «excessivement clairs», qui ont condensé en eux «la lumière des lumières». Comme Evli avait acquis dans sa jeunesse le titre de hafiz, car il connaissait par coeur le texte du Coran, il avait, sans doute, dans sa conscience l'idée que la lumière dans les maisons de Dieu musulmanes incorpore le principe spirituel, lié au Coran par la Sourate XXIV, 35, dans les commentaires islamiques, nommée «le vers de la lumière» dans lequel Allah s'identifie avec la lumière des cieux et de la terre. Selon les descriptions d'Evli, le phénomène de la lumière dans les mosquées se rapporte, avant tout, aux percées de la lumière du jour à travers leurs nombreuses fenêtres, disposées d'une manière réfléchie. Un facteur important était aussi la qualité du verre avec lequel les fenêtres étaient vitrées. Sous ce rapport Evli mentionnait le verre de Murano et de Nedjef, d'excellent

qualité. Avant le XVIIe siècle le verre pour les besoins des pays balkaniques, et même de la métropole ottomane elle-même, était importé aussi de Dubrovnik. En décrivant les intérieurs des mosquées, Evli concentrait toute son attention aussi sur les nombreuses lampes de verre, parfois par milliers de pièces suspendues aux cercles métalliques, couronnes, polycandilions, qui impressionnaient surtout les voyageurs aux pays balkaniques qui provenaient de l'Ouest de l'Europe.

L'hétérogénéité des sujets traités n'offre pas de possibilité de les réduire tous à une conclusion commune, excepté par rapport à quelques lieux communs de la traduction utilisée des Récits de voyages qui illuminent Evli comme personnalité et font comprendre aussi son rapport envers les phénomènes culturels et historiques qu'il rencontrait au cours de ses voyages.

Nevenka BEZIĆ-BOŽANIĆ

ODIJEVANJE U HVARU U XVII STOLJEĆU

Grad Hvar je početak XVII stoljeća dočekaop oporavljen od turskog napada pod zapovjedništvom Uluz-Alije 1571. godine, požara 1579. godine, koji je uništio veći dio grada, te u miru između pučana i plemića ostvarenom 1611. godine. Sve je to utjecalo uvelike na život u tom gradu. Hvarska luka, jedno od najsigurnijih skloništa, osobito za zimskih nepogoda stalno puna stranih brodova na putu prema Sredozemlju ili Mlecima i prema južnoj Italiji, donosila je, svakako, razne koristi gradu i njegovim žiteljima. Tu se odvijala živa trgovina i razmjena dobara. Hvarani su prodavali poljoprivredne proizvode, vino i ribu, a pomorci tkanine, odjeću, kućanske predmete, razne začine. I upravo u osvit tog novog stoljeća raskošnog i baroknog, Hvar je jedna od najbogatijih dalmatinskih komuna, gdje pojedine plemićke obitelji imaju prihod i do tisuću dukata godišnje. S druge strane, jača građanski stalež, posebno obrtnici, pomorci i trgovci. Ekonomsko blagostanje i veza sa svijetom zacijelo su omogućili da se kod Hvara razvije dobar ukus, a pružala im se i mogućnost šireg gledanja na kulturu življenja¹ izvan granica samog otoka.

Djelomično sačuvana arhivska građa iz XVII stoljeća otkriva niz podataka o načinu života u tom gradu, njegovu izgradnju, unutrašnjost kuća, običaje i odijevanje. Zbog krhkosti tkanina i stalne upotrebe odjevnih predmeta, do naših dana nije ništa ostalo od odjeće i nakita Hvarana, pa su tim dragocjenije arhivske vijesti.² Popisi odjeće i nakita sačuvani su u bračnim ugovorima i oporukama kad su se pojedini komadi odjeće ili nakita ostavljali nasljednicima. Kroz čitavo XVII stoljeće spominju se uglavnom isti nazivi za osnovne dijelove odjeće, ali su vidljive i neke razlike između prve i druge polovine stoljeća, kao i novi dijelovi

¹ G. Novak, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb 1972.

² N. Bezić-Božanić, *Umjetnički obrt na otoku Hvaru u XVI i početkom XVII stoljeća*. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 2, god. XXIX, Zagreb 1980, 28—40.

odjeće koji se do pedesetih godina nisu upotrebljavali. Sudeći po nazivima pojedinih komada odjeće, nije bilo bitnih razlika između pučana i plemića, osim što su oni imućniji upotrebljavali finije uvozne tkanine, dok su oni slabijeg imovnog stanja više koristili tkanine domaće izrade. Budući da se u djevojačkim opremama pučanki često nalaze preslice, vretena i tkalački stanovi, znači da su one same prele i tkale vunu za svoju odjeću, a bojadisari tkanina, koji se često spominju u ispravama, bojili su te tkanine u razne boje prema ukusu naručitelja.

Osnovni i glavni komad odjeće, a i najskuplji, bila je *vestura* — gornja haljina, spominjana u izvorima XVII stoljeća na hrvatskom jeziku kao *haylia*.³ U prvoj polovini tog stoljeća šivala se od različitih vrsta tkanina, a ovisno o vrijednosti djevojačke opreme, pojedina udavača je imala od četiri do dvadeset i četiri haljine. Najjednostavnije su se izrađivale od *raše* — vrste domaćeg vunenog sukna; cijena im se kretala od 16 do 49 lira, a spominju se u crvenoj, narančastoj, smeđoj, crnoj, ljubičastoj, zelenoj, tamnocrvenoj i ružičastoj boji.⁴ Godine 1629. u opremi Jelene Kostanjić zabilježena je haljina od smeđe raše, s jednom vrstom prsluka zv. *vardacol* od crvene raše, s slijedeće godine se u jednoj opremi također spominje *vardacol* kao sastavni dio haljine.⁵ Međutim, u drugim popisima se ovaj dio odjeće navodi neovisno o haljini. Domaće sukno je i *rašeta*, samo tanje i finije tkana, pa je stoga i skuplja — cijena jedne haljine se kreće od 30 do 120 lira, a haljinu od ljubičaste rašete, ukrašenu nekom finom tkaninom narančaste boje zv. *ormesin*,⁶ imala je plemkinja Urša.

One nešto imućnije šivale su haljine od *sarze*,⁷ vrste tanke vunene tkanine, koju u Veneciji tog vremena nose pučanke. Ha-

³ ...jednu hayliu u zaklad... — C. Fisković, *Računske bilježnice Hvarkinje Jelene Fazaneo iz XVII—XVIII stoljeća na čakavskom*, Čakavska rič br. 2, Split 1974, 115.

⁴ 1621. Una uestura di rassa uerde... 1629. una uestura di rassa turchina... Notarski spisi I. Balcilucio, Historijski arhiv, Split (dalje HAS).

⁵ 1629. Una uestura di rassa bruna con il uardacol di rassa turchina... una uestura di rassa buona con uardacol uecchio... — Isto.

⁶ 1627. Una uestura di rassetta di soto uento paonazza figurata di ormesin naranzato con li suoi vergoletti... — Isto. Naziv *ormesin* u mletačkom narječju znači krzno hermelina kojim su se obrubljivale haljine mletačkih plemkinja. Međutim, taj se naziv upotrebljava i za neku vrstu finije tkanine, vjerojatno svile, jer se često tako naziva ukrasni porub ili ukrasne trake u raznim bojama, a ima i čitavih haljina od tog materijala. I naziv *vergoletto* je teško objasniti, jer nema objašnjenja za ovu riječ. Vergola je dvostruko prepredena svila, a nije isključeno da se kao takva upotrebljavala za neki ukras na haljini. — G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*. Ristampa, Torino 1973, 455. — 1621. una uestura di rassetta sotil vinado... 1630. una uestura doretta di rassetta... 1634. una uestura di rassetta color uerde. — Isto.

⁷ 1621. una uestura di sarza rossa... 1629. una uestura di sarza mezzo drapo paonazza, una uestura di sarza uerde con tre striche d'ormesin... 1634. una uestura di sarza zala non formita... 1635. una uestura di sarza

ljine od tog materijala također su raznih boja, a cijena im se kretala od 20 do 96 lira. One skuplje su ukrašene i raznim ukrasima od svile i damaska, a jedna je i izvezena. Spominju se i haljine od jedne vrste laganog vunenog pana zv. *sagia* i *saia*,⁸ po cijeni od 60 do 96 lira, u ljubičastoj, sivoj, žutoj i modroj boji, od kojih je jedna ukrašena vezom raznih boja, a druga s tri pruge od ljubičaste sjajne svile zvane *raso*. Posebno je raskošna bila haljina od te tkanine rumene boje iz pokretne imovine obitelji Hektorović, 1639. godine, ukrašena vezom i procijenjena na 224 lire. Ta tkanina se spominje i kao *sagietta*, a haljina od te vrste materijala bila je, 1641. godine, žuta, ukrašena s dva poruba. Od tanke vunene tkanine *mochagiario* ili *mochaiario* haljine su žute, modre, crvene, boje vina, ljubičaste, narančaste i zelene, a cijena im je od 30 do 90 lira bez ukrasa, dok je više tih haljina ukrašenih vezom procijenjeno i do 180 lira. Godine 1621. plemkinja Dominika Hektorović ima pet haljina od »mochaiario del paese«, u zelenoj, narančastoj, crvenoj, ljubičastoj i sivoj boji, u vrijednosti od 72 do 84 lire, te nije isključeno da se ta vrsta tkanine tkala na otoku Hvaru ili možda negdje na kopnu u srednjoj Dalmaciji. I Radica Dojmi 1635. godine ima dvije haljine od te tkanine, dok Perica Barbis ima 1636. godine žutu haljinu ukrašenu čipkama i porubima od srebrne svile, te ljubičastu, ukrašenu s tri poruba od svilenog atlasa, koji vrijede 110 i 90 lira. Čini se da je ta tkanina bila prikladna za vez, jer je veći broj tih haljina ukrašen vezom, raznim porubima i resama.⁹ Samo se jedna haljina od pana, vunene čoh, spominje 1634. godine, i to crvene boje, u vrijednosti od 110 lira,¹⁰ a zatim više haljina od *zambelotta* (gimbelotto, cambelotto, camelotto) — sukna

color turchin con tre striche di damasco rosso... una uestura di sarza rouano con doi striche con romanette... 1641. una uestura naranzata con vergoletti è ormesin uerde e bachin... una uestura di sarza zala con racamo di scarlatto... — *Isto*.

⁸ 1621. una uestura di saia turchina... 1627. una uestura di saia turchina... 1630. una uestura rouna di *sagia*... 1635. una uestura di saia color Zalo col racamo di diversi colori... una uestura di saia color Paonazzo con tre striche di raso di ditto color... 1639. una uestura di *sagia carnata Recamata*... 1641. una uestura di *saggia Rossa recamata*... — *Isto*.

⁹ 1627. Una uestura di *mochaiario paonazzo* con tre striche turchine... una uestura di *mochaiario uerde* con tre striche di *Raso rosso et vergoletti*... una uestura di *mochaiario rosso recamata d'ormesino uerde* con li suo uergoletti... una uestura di *mochaiario naranzato Rachamata*... una uestura di *mochaiario* con doi liste di ueludo... 1629. una uestura di *mochaiario Vinado recamata*... una uestura di *mochaiario naranzato* con striche ondetto... una uestura con striche è vergoletti di *mochaiario rosso*... una uestura di *mochaiario turchin fornita di uergoletti e ormesin naranzato*... 1630. una uestura di *mochaiario turchin recamata* per il *Raso batolo è franze*... 1636. una uestura di *mochaiario Zalo* con trine di *passaman di seda e argento*... una uestura di *mochaiario paonazzo* con tre liste di *Raso*... — *Isto*.

¹⁰ 1634. una uestura di *panno rosso*... — *Isto*.

od devine dlake turskog porijekla, dok se u Mletačkoj Republici spominje i sukno od kozje dlake. Međutim, 1637. godine Radica Dojmi ima crvenu haljinu ukrašenu vezom od te vrste tkanine grimizne boje, čija je cijena 286 lira. Inače, haljine od tog materijala bile su skupe i cijena im se kretala od 60 do 242 lire, izuzimajući one još skuplje, od grimiznog zambelotta.¹¹ Od jedne vrste finog pamučnog platna zv. *grogran* i *grogran* delle signore — to jest za gospođe,¹² što znači da se ta vrsta tkanine upotreb-
ljavala i za mušku odjeću. Te haljine su ukrašene vezom i raznim ukrasnim trakama od svile, a cijena im je od 60 do 280 lira, koliko su stajale one bogato izvezene. Godine 1627. dvije hvarske plemkinje imaju haljine od *damasca* — svilene tkanine s utkanim ukrasima,¹³ a vrijedile su od 96 do 238 lira. One su ljubičaste, žute i tamnocrvene, ukrašene zlatnim porubima, a jedna haljina se spominje s istim jelekom, dijelom odjeće o kojem će biti riječi kasnije. U obitelji Hektorović zabilježene su 1639. godine također dvije haljine od damaska, jedna žuta s pet srebrnih čipaka, i jedna od lionskog damaska s pet zlatnih čipaka, čija je cijena bila 243 i 252 lira. U istoj obitelji nalaze se i dvije haljine od fine sjajne svile zv. *raso*, i to zelena i narančasta, ukrašene zlatnom čipkom, po cijeni od 359 i 363 lire, a jedna od tzv. *mezzo raso*, izvezena, vrijedi 210 lira.¹⁴ Navode se i haljine od dvije nepoznate tkanine zv. *cibazzo*¹⁵ i *ormesin*, sve sive boje, a cijena im je od 22 do 56 lira,¹⁶ te od svile zv. *zavdin*, po cijeni od 280 lira, ukrašene zlatnom čipkom.¹⁷

¹¹ 1629. una uestura di zambelotto paonazzo... una uestura di zambelotto sguardo recamato... 1630. una uestura ganzante di Zambelotto recamata... 1635. una uestura di Zambilotto uinado con tre striche di Raso zalo... 1636. una uestura dorata di Zambilotto con Romanette doi d'oro... una uestura di zambilotto roan con Romanette à fiori di seda... 1637. una uestura di zambelotto rosso cremese recamata... una uestura di zambelotto à marino Rouan con una trina d'oro larga e seda... — *Isto*.

¹² 1627. una uestura di grogran uerde con tre striche di Raso e uergolette... una uestura di grogran della Signora di color rosso recamata... 1629. una uestura di grogran di saia uinado con tre Romanette d'onza... 1635. una uestura di grogran Rosso con Racamo di diuersi colori... una uestura da grogran da Signora color uerde con una Stricha d'oro... una uestura di grogran uerde con rechame, uergoletti e Raso... — *Isto*.

¹³ 1627. Una uestura di damasco col suo geleco color paonazzo... una uestura di damasco col suo passaman d'oro... una uestura di damaschetto Zalo uinado con suo passaman d'oro... 1634. una uestura di damasco uinado... 1639. una uestura di Damasco zalo con cinque trine d'argento... una uestura di Damasco Liono con cinque trine d'oro... — *Isto*.

¹⁴ 1639. Una uestura di Raso uerde con tre trine d'oro... una uestura di Raso naranzato con trine d'oro... una uestura di mezzo Raso Racamata... — *Isto*.

¹⁵ 1629. una uestura di cibazzo Rouan con le Striche d'ormesin... 1630. una uestura di cibazzo Rouan... — *Isto*.

¹⁶ 1627. una uestura di ormesin Rouan... — *Isto*.

¹⁷ 1639. una uestura di seda detto Zardin con cinque trine d'oro. — *Isto*.

U drugoj polovini XVII stoljeća haljina je također glavni odjevni predmet, samo postoje neke razlike u tkaninama. Spominje se dvostruka vunena tkanina *sarza doppia*,¹⁸ zatim domaće tkanje od vune *saia* pa *esana*, pa nova tkanina *tabin*, vrsta namreškanaog tafta, i posebno *seda* — svila, koje pod tim nazivom nema ranije.¹⁹ Sve su haljine ukrašene porubima, trakama, resama ili vezom. Godine 1659. u popisu odjeće poslije smrti Menegine Brtučević zabilježeno je više haljina, s napomenom da imaju rukave,²⁰ što je jedini primjer u popisu odjeće XVII stoljeća. No budući da je posrijedi oporuka, nije isključeno da su te haljine iz njene djevojačke opreme ili se ona kao već starija žena odijevala onako kako je to činila u mladosti, jer se među njenim stvarima spominje i *cappa* — jedna vrsta ogrtača s kukuljicom, uobičajena u XVI stoljeću, a nosila se obično u koroti.²¹ U njenoj oporuci se navodi da je prepravljen od jedne smeđe haljine od *mochagiara* i obojen u crno. Godine 1664. Margarita Stalio ima kratku haljinu od crnog *mochagiara*,²² pa nije isključeno da je to, po modi druge polovine stoljeća, kratka haljina što se nosila poviše duge suknje, poznata kod Francuza kao »manteau«.

Haljine su se davale u zalog za posuđeni novac, njima se isplaćivao dug, a poklanjane su i crkvama da bi se od onih raskošnijih krojila misna odjeća. Primjerice, 1679. godine Goja Krstulović ostavlja crkvi Sv. Nikole u Starom gradu svoju tamno-crvenu haljinu da se od nje načini antependij.²³ Prema zapisima iz 1621. godine, za jednu haljinu bilo je potrebno 12 lakata tkanine, koja se spominje u opremi plemkinje Marije Hektorović, i to tamnocrvena rašeta i crveni *mochagiara*.²⁴

Preko haljina su se nosili neke vrste prsluci, a kod Hvaranki se u drugoj polovini XVI stoljeća spominju pod nazivom *vardacol*

¹⁸ 1663. una uestura zala di sarza dopia... — *Isto*.

¹⁹ 1664. una uestura di saia paesana uerde con passaman di seda... una uestura di sarza uerdona con striche di tabin... una uestura di Perandina latta doretta a fiori con romanette d'argento con maneghe compagne... — Notarski spisi Grisogono, HAS.

²⁰ 1659. una uestura di seda turchina con le maneghe di seda... una uestura di grogran Turchin con le maneghe... — Sv. VIII a 14, Kaptolski arhiv, Hvar (dalje KAH).

²¹ 1659. una uestura bruna di muchagan del paese retenta in negro per la capa... — *Isto*.

²² 1664. una uestura negra di mochaiaro à mezza uita... — Notarski spisi Grisogono, HAS.

²³ Godine 1640. Luka Račić iz Vrbanja daje u Hvaru u zalog četiri haljine bez oznake materijala, vrijedne od 30 do 82 lire. — 1679. una uestura à S. Niccolò uinada per di questa sia fatto un Antipendio. — Oporuke Balcilucio, HAS.

²⁴ U opremi Marije Hektorović... Brazza dodici di Rassetto uinado a L 2,8 = 28, 16 L. Brazza dodici di Mochaiaro rosso à L 2,14 = 25, 42 L. Perica di Piaceri ima machaisro paonazzo braccio undesi L 33 a Margarita Mladineo slijedeće godine... Brazza undeci Rassa bianca L. 14. Prema tome, toliko je otprilike trebalo tkanine za jednu haljinu. — *Isto*.

i jelek. Vardacol²⁵ (vardacuor) zabilježen je i kao muški dio odjeće, koji se nosi preko košulje, međutim, taj naziv je uobičajen i u ženskoj odjeći. Čini se da se za isti dio odjeće upotrebljavaju različiti nazivi, jer ona djevojka koja nema vardacol, ima jelek i obratno. Osim toga, vardacol se spominje do tridesetih godina XVII stoljeća, a nakon toga upotrebljava se naziv jelek. Oba naziva podjednako se koriste u svim društvenim slojevima, samo o kupovnoj moći ovisi koliko oni vrijede. Vardacoli se kroje od pana, cambelotta, baršuna, brokata, raše, damasta, sjajne svile zv. raso, i fioretta — vrste pamučnog platna, te skarlatnog pana poznatog kao *pano a Parangon*²⁶ što se proizvodio na Rialtu u Veneciji. Vardacol od te tkanine posjeduje 1621. godine samo plemkinja Domina Hektorović, i on ima najvišu cijenu, 78, 18 lira, dok se cijena ostalih kreće: od raše 10 lira, od baršuna i brokata po 60 lira.

Naziv *jelek* zabilježen je u Hvaru prvi put 1588. godine²⁷ i podjednako ga nalazimo među odjećom svih društvenih slojeva. Zacijelo je to jedna varijanta odjeće u našim krajevima jer taj naziv ne nalazimo na susjednom Apeninskom poluotoku, koji je u to vrijeme imao najviše utjecaja na način odijevanja u Dalmaciji, a posebno se to odnosilo na Veneciju pod čijom je upravom bila gotovo čitava istočna jadranska obala. Međutim, 1625. godine među odjećom u kući Dominika Zanne spominje se jelek od crvenog grograna »alla Dalmatina«,²⁸ što znači da se taj dio odjeće kroji na više načina. Iako je jelek u narodnoj nošnji kratak, sprijeda otvoren i zaobljen, nalazimo ga u Hvaru i dužeg »a mezza vita«,²⁹ a jelek od ljubičastog pana u plemićkoj obitelji Vidali 1686. godine ima pojas od svile koji se obavijao oko struka, zv. *caniza*, to jest tkanica, domaći naziv za jednu vrstu pojasa.³⁰

Prema sačuvanim arhivskim vijestima, jelek je bio najraskošniji dio odjeće, izrađen od najfinijih tkanina, ukrašen čipkama i raznim ukrasnim trakama. Cijena im je čak dostizala 214 lira, a 1629. godine u opremi plemkinje Marije Geremia za-

²⁵ Vardacuor — cioè Vestimento da uomo che cuopre il busto. — Boerio, *nav. djelo*, 778. — 162, plemkinja Marija Hektorović... Uno Uardacol di Panno rosso... uno Uardacol di Zambelotto Turchin... uno Uardacol di Ueludo uerde... uno Uardacol di Brocadel uerde... 1627. Stana Tvarković... Uno uardacol di damasco paonazzo... uno uardacol di raso uerde... 1629. Jelena Kostanjić... uno uardacol di fioretto paonazzo... — *Isto*.

²⁶ Pani di Parangon, Panni e stoffe di parangone, si chiamavano nei secoli XVI i XVII... — Boerio, 471. — ... Uno uardacol di panno scarlatta à Parangon. — Notarski spisi Balcilucio, HAS.

²⁷ N. Bezić-Božanić *Nekoliko podataka o odijevanju Hvarana u XVI stoljeću*, Hvarski zbornik 6, 1978, 79.

²⁸ Uno geleco di grogran Rosso alla Dalmatina. — Sv. VIII a 15, KAH.

²⁹ ...un gelecco du panno negro di mezza uita... — Sv. XVIII a 84, KAH.

³⁰ ...Un gelecco di panno paonazzo con una caniza di seda... — Sv. III f 195, KAH.

bilježeno je šivanje pet jeleka od svile po cijeni od 41,10 lira.³¹ Koliko su se cijenili jeleci svjedoči i podatak da su ih posebno vrednovali pojedini majstori, pa je tako 1650. godine majstor Andrija Domjanić procijenio sedam jeleka u mirazu Ane, kćerke Jurja Novaka i žene paruna Petra Kravarića.³² Vrijednost jeleka se vidi i po ugovoru kojim poznati hvarski plemić Julije Jakša naknadno dopunjuje miraz svojoj kćerki Korneliji, ženi korčulanskog plemića Rafaela Arnerija, kad među nekoliko komada nakita i određenom svotom novca daje još jedan jelek od zelenog baršuna, ukrašen zlatnom čipkom.³³

Jeleci su se šivali od najrazličitijih tkanina, a cijena najskromnijih, bez ukrasa, od raše, bila je 10 lira, a onih najraskošnijih, od zlatnog damasta, i do 214 lira. U pojedinoj djevojačkoj opremi nalazilo se od četiri do deset komada. Godine 1639. u obitelji Hektorović zabilježena su dva jeleka od damasta i zlatnog lamea, ukrašena čipkom i zlatnim dugmetima.³⁴ Zatim se spominju jeleci podstavljeni pamučnim tkaninama, ukrašeni raznim svilenim vrpcama, zlatnom i srebrnom čipkom i porubima. Raznih su boja i od svile s raznobojnim cvjetovima, a nosili su se kroz čitavo XVII stoljeće.³⁵

³¹ Per fatura di cinque Gelechi di seda, tella ed altro. — Notarski spisi Balcilucio, HAS.

³² Infrascritti Gelechi furono stimato da magistro Andrea Domianich. — *Isto*.

³³ ...Uno Geleco du Veludin Verde con trina d'oro... — *Isto*.

³⁴ Uno geleco guardo con trina e bottoni d'oro Lire 117:8... Un geleco di Lamo d'Paonazzo con trina et bottoni d'oro Lire 117:8. — *Isto*.

³⁵ 1621. Domina Hektorović... Un geleco di grogran uerde L 37. 1627. Urša Barbis... Uno geleco di Raso uerde L 60, Uno geleco di damasco Vinato fornito di cordella d'oro L 88, Un geleco di Raso rosso fornito di passaman di seda L 60. 1627. Polisena Leporini... Uno geleco di Veludino Zalo e Rosso L 60. 1629. Marija Geremia... Uno geleco di Tabin color uinado con cordella d'oro L 135:13, uno geleco di tabin color turchin con cordella d'oro L 115:16, uno geleco di Raso cremese parangon con cordella d'oro L 102, uno geleco di Veludo uerde à ossa con cordelle d'oro L 129. 1630. Katarina Stanić... Uno geleco di Grogran fodrato di Gotton L 30. 1631. Tomica Mladinović... Un geleco Rosso di fioretto L 26. 1635. Katarina Valle... Un Gieleco di Veludo paonazzo à opera con Romanetta d'oro L 130, un gieleco di Damasco turchin con romanetta d'oro L 66, un gieleco di tarzanella di color ganzante con Romanetta d'oro L 70, un gieleco di zambelotto cremese con Romanetta d'oro L 70. 1630. Radica Dojmi... Uno geleco di Damasco uerde con trina d'oro L 108, Uno geleco di damasco naranzato à fiori con trina d'oro L 130, uno geleco di Lama d'con trina d'oro L 130, uno geleco di canauezzo di seda negra con Romanetta di seda L 40. 1636. Pavica Barbis... uno geleco Dorato con fiori di tella d'oro con Romanetta d'oro L 156. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. 1664. Margarita Stalio... un geleco di mille fiori uerde con merlo d'oro L 75, Un geleco di damasco d'oro fiori bianchi con passaman d'oro L 214, Un geleco di samis d'oro fondi rosso con passaman d'oro L 168, Un geleco di samis d'oro latesin con merlo d'oro L 158, Un geleco di tabin di parangon paonazzo con merlo d'oro L 93, Un geleco di damasco paonazzo con passaman di seda L 65, Un geleco di ueludo uerde à opera con passaman d'oro L 151. — Notarski spisi G. Grisogono, HAS.

Košulje su jednako tako bile značajan dio odjeće, šivale su se od platna, cijena im je ovisila o kakvoći tkanine i ukrasa i kretala se između 6 i 100 lira, a u djevojačkoj opremi se nalazilo od tri do dvanaest komada. Budući da su rukavi košulje bili vidljivi, krojili su se od bolje vrste platna te ukrašavali vezom i ukrasnim vrpcama. Spominju se pamučna platna za izradu košulja *cottone* i *mussulo*, pa *tella*, fino platno *cambra*, fino laneno platno francuskog porijekla *renso*, holandsko platno i tanki batist *tella à Baston*. Kao ukras košulja su se upotrebljavale *cordelle à mazzette*, vrsta prepletene okrugle vrpce od svilenih niti.³⁶ Dvije djevojke koje su radile kao služavke u hvarskim plemićkim kućama, a od kojih je jedna bila iz Krajine, u opremi su imale tzv. polukošulju *mezza camisa*. Nije isključeno da je riječ o nekom nazivu iz narodne nošnje kraja odakle su djevojke došle. U kući Jerolima Brtučevića se 1651. godine spominje košulja do pola tijela, s rukavima od holandskog platna,³⁷ a u oporuci Gašpare Marinović 1619. godine se navodi košulja zvana oplečak. Ovaj naziv za košulju sreće se na otoku Hvaru tijekom XVI stoljeća, a budući da je u ovom slučaju posrijedi oporuka, vjerojatno je taj dio odjeće pripadao starijoj ženi, jer se taj naziv nije više upotrebljavao u XVII stoljeću.³⁸ Najraskošnije košulje ima hvarska plemkinja Menegina Brtučević 1659. godine, od najfinijih vrsta platna, izrađenih »na ruke«, zacijelo dekorisane nekim vezom, zatim bogato ukrašene vrpcama i čipkom, što je jedini primjer na taj način ukrašavanja košulja u Hvaru tijekom XVII stoljeća. Kad znamo koliko je čipka bila na cijeni u to vrijeme, ova Hvaranka je zaista posjedovala bogatstvo, jer je imala čak šest košulja ukrašenih čipkom.³⁹ Potkraj stoljeća spominju se košulje od riječkog platna zv. *tella fiumana* s rukavima od rensa

³⁶ 1621. Domina Hektorović... una camisa da donna di Cottono con manighe di Tella. 1627. Urša Barbis... una camissa da donna di Musulo con le manighe di Renso lavorate 1627. Polisena Leporini... una camisa da donna di Renso lauorata. 1629. Marija Lupi... una camisa di Renso con maneghe di Cambre lauorate. 1629. Perica žena majstora Rade Raduhnića... una camisa da donna con manighe di Renso fornita di cordella amazzetta. 1630. Margarita Mladineo... una camisa da donna di tella nostrana. 1635. Radica Dojmi... una camisa di tella con manighe di tella à baston. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. 1640. Račić... camisa no. uno con cordella. 1664. Stalio... quatro camise di tella con lauori nelle manighe. — Grisogono, HAS.

³⁷ 1629. i 1635. una mezza camisa di tella. — Balcilucio, HAS. — Una camisa grossa et unaltra à mezza uita colle manighe di tella d'olanda. — Sv. VII a 16, KAH.

³⁸ ... una camisa detta oplechiach... — Sv. VII a 84, KAH; N. Bezić-Božanić (27), 75.

³⁹ ... Doi camise di Tella con le sue cordelle e caueli è mostra da man, doi camise di musulo con li suoi merli, una camisa di Tella sutil lauorata con li merli, una camisa di Tella con maneghe di rensa lauorada col lauor grande cordelle à macette et merli, una camisa di Tella con cordella à macette et merli intorno. — Sv. VIII a 14, KAH. — Nije poznato koliko su ove košulje vrijedile, jer uz njih nije zabilježena cijena.

ili domaćeg platna zv. *tella nostrana*, na rukavima također izrađene,⁴⁰ a 1671. godine među stvarima Petronile Carić nalazila se i jedna turska košulja.⁴¹

Spominje se i *camisiola* što se nosila preko košulje kao neka vrsta haljetka, ali samo u tri oporuke, pa je teško odrediti da li je u pitanju ženski ili muški odjevni predmet. Godine 1655. Menegina Brtučević ima jednu od pana, 1664. godine Nikola Karaman također od crnog padovanskog pana, a godine 1671. Katarina Diodato ima jednu od pamučnog platna zvanog *dimito*, jednu od crvenog pana te od kože, predstavljenu crvenim platnom i ukrašenu srebrno-zlatnom čipkom. Ova vrsta odjeće spominje se sredinom XVI stoljeća u Hvaru, dok se u XVII stoljeću navodi samo u ova tri slučaja. Budući da je tu posrijedi popis odjeće nakon smrti vlasnika, nije isključeno da je taj odjevni predmet zaostao iz prošlog stoljeća, jer je ovdje zacijelo riječ o starijim osobama.⁴² Kamižola je u pučkoj odjeći Dalmacije u XIX i početkom ovog stoljeća naziv za kratak haljetak s rukavima, bez okovratnika, sprijeda na kopčanje, a nosile su je hvarske pućanke sve do početka ovog stoljeća.

Jednako tako rijetko spominje se suknja. Pod nazivom *carpetta* nalazimo je 1639. godine od tamnocrvenog *mochaiara* kod Kornelije Jakša i 1681. godine u obitelji Vidali od rasa — svile crvene boje, sa zlatnim porubom, a 1695. godine spominje se pod hrvatskim nazivom *suhgna* i sašivena je od pamučne tkanine. Pod tim imenom nalazimo je i kod hvarskog književnika Martina Benetovića, s napomenom da je od domaćeg sukna.⁴³

Upotrebljavale su se i razne vrste ogrtača, pa se tako spominje *cappa* — plašt s kukuljicom, s posebnim naglaskom da je krojen za ženu, što znači da su taj odjevni predmet nosili i muškarci. Nalazimo ga kroz čitavo stoljeće; krojen je od vunениh tkanina, uvijek je crne boje, a u popisima odjeće Hvaranki u XVI stoljeću navodi se da se nosio u koroti.⁴⁴ *Tabaro* je također plašt. Spominje se podjednako među ženskom i muškom odje-

⁴⁰ ... Una camisa di Tella fiumana con manige di Renso lauorade L 30, Una camisa di Tella fiumana con manige di Tella nostrana lauorade L 18. — Sv. VIII a 31, KAH.

⁴¹ ... una camisa turchesca. — Sv. VIII a 27, KAH.

⁴² ... una camisiola di panno. Doi camisiole una di panno rosso et altra di pelle con trine d'argento et oro missiate fodrate di gotton rosso. Una camisiola di panno negro Paduano. — Sv. VIII a 14, 26, 20, KAH; N. Bezić-Božanić (27), 74; N. Duboković, *Pokušaj rekonstrukcije načina oblačenja na otoku Hvaru*. Hvar 1955. (Narodna nošnja 19. stoljeća).

⁴³ ... Una carpetta di mochaiaro Vinado L 37. Una carpetta di raso rosso con passaman d'oro. Notarski spisi Balcilucio, HAS. — Sv. XIII f 195, KAH; C. Fisković, *nav. djelo*, 118. — M. Benetović, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 9, Zagreb 1965, 178.

⁴⁴ 1635. Una uestura ditta cappa di grogran di signora nero. 1639. Una cappa di sarza negra L. 24. 1689. Una cappa da donna di Scuota gottonado noua cordellada. — Notarski spisi Balcilucio, HAS; Sv. VIII a 33, KAH; N. Bezić-Božanić (27), 66.

ćom, a sašiven je od crne vunene tkanine.⁴⁶ Hvaranke su nosile jednu vrstu ogrtača zv. *rochetto* koji je nabran na leđima. Nije zabilježena vrsta tkanine i boja, spominje se samo jedan bijele boje, a vrijednost im je između 10 i 40 lira.⁴⁶

Od gornjih dijelova odjeće navodi se i *zipon* — vrsta ravnog haljetka bez okovratnika, od crne vunene tkanine,⁴⁷ te *gregheta*. Sudeći po tkanini od koje je bila skrojena, zacijelo pripada gornjoj odjeći, međutim, taj naziv nije poznat u dostupnoj stručnoj literaturi. Gregheta je krojena od svile i damasta, te ukrašena zlatnim porubima. Nalazimo je samo među stvarima dviju plemićkih obitelji, i to 1681. godine: jednu u obitelji Vidali, a kod Antice, udove Berti, čak devet komada,⁴⁸ ali zato nema nijednog jeleka, te je moguće da je gregheta zamijenila taj dio odjeće, a nije isključeno ni to da je vlasnica bila strankinja, pa stoga nije ni znala odomaćeni naziv — jelek.

Oko vrata se nosio *colar* ili *coletto* — okovratnik od finog platna iz Reimsa, batista i cambre; spominju se izrađeni, s ukrasnim vrpcama i čipkom rađenom na iglu, kao, primjerice, 1664. godine okovratnik Margarite Stalio sa zlatnom čipkom.⁴⁹ Nalazimo ih u svim društvenim slojevima, a cijena im se kretala od 2 do 48 lira, ovisno o kakvoći platna i ukrašnosti pojedinih komada. Uz okovratnike se spominju i prsnice zvane *bavaro* od istih vrsta tkanine, a cijena im je slična cijeni okovratnika.⁵⁰

⁴⁶ 1650. Anica Novak... Un tabaro di panno negro à mezzo drapo L 25. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — 1655. Menegina Brtučević... un tabaro di muchagaro negro L 27. Un tabaro do gotton. 1655. Dominik Zane... un tabaro di panno negro. 1671. Petrica Carić... un tabaro di baracan negro. — Sv. VIII a 14, 15, 26, 27, KAH.

⁴⁷ 1627. Uno Rochetto L 27. 1630. Uno Rocheto da donna bianco L 10. Notarski spisi Balcilucio, HAS; Boerio, *nav. djelo*, 580.

⁴⁸ 1655. M. Brtučević... Un Zipon di muchaiaro negro, un altro di panno mischio. 1655. Zane... Un Zipon di rassa negra. 1671. Diodato... Un Zipon di panno scuro negro beretin, un zipon di mezzalana. — Sv. VIII a 14, 15, 26.

⁴⁹ 1681. Vidali... Una greghetta di damasco rosso con passaman d'oro. — Sv. XIII f 195, KAH. — 1689. Berti... una gregetta Paonazza di seda col suo passaman d'oro, Item altre cinque di diuersi colori con passamani d'oro, Item una di passaman canelin usata, Una gregheta nera di scuoto gottonado, Item altra di canapo nuoua schietta di color nero. — Sv. VIII a 33, KAH.

⁵⁰ 1627. Stana Tvarković... uno coletto di tella à baston lauorato L 19. Urša Barbis... Doi coletti lauorati di renso e Cambra L 72. 1638. Margarita Radmilic... uno coletto e tutto lauorato L 48, Uno coletto di tella mezzi lauori L 17. 1649. Lucija Dobrošić... uno coletto con ninfe L 16. 1664. Margarita Stalio... Un colaro di cambra con merli à ago grandi e maneghetti L 40, Un colaro di Vello è merlo d'oro L 54. Doi colari ouer bauari doperati con lauori L 78. — Notarski spisi Balcilucio i Grisogono, HAS.

⁵⁰ 1621. Domina Hektorović... Uno bauaro di Cambra con colaro lauorato L 12, Uno bauaro di Cambra con colaro e cordella amazzette L 15. 1627. Polisena Leporini... Uno bauaro di renso lauorato L 35. 1629. Jelena Kostanjić... Un bauaro tutto lauorato L 25. 1631. Marija Rinaldo... Uno bauaro à Reda (reticella) L 42. 1636. Pavica Barbis... Un bauaro

Više puta se okovratnik i prsnica navode zajedno, jer su zacijelo činili jednu cjelinu. Okovratnici i prsnice spominju se ponekad u Hvaru u drugoj polovini XVI stoljeća, ali u XVII stoljeću to je već sastavni dio garderobe svih žena, jer je upravo taj dio odjeće tipičan za to vrijeme. Međutim, to vjerojatno nisu bili veliki škrobljeni okovratnici poznati u španjolskoj, engleskoj i nizozemskoj modi, jer nisu bili uobičajeni ni u Veneciji, koja je imala najviše utjecaja na način odijevanja u Dalmaciji.⁵¹

Uz okovratnike se spominju i orukvice zvane *manighette*, također od raznih vrsta platna i svile ukrašene čipkama, ali samo među odjećom hvarskih plemkinja.⁵² Posebno treba istaknuti orukvice u popisu odjeće u obitelji Brtučević, iz 1659. godine, koje su ukrašene čipkom zv. *retičela*. Izrada ove šivane čipke poznata je bila u Dalmaciji još u XVI stoljeću, a motiv u obliku četverolista izrađuju i danas čipkarice na otoku Pagu.⁵³ Sačuvani ulomci šivane čipke i čipke na batiće u Hvaru u razdoblju od XVI do XVIII stoljeća zacijelo su rad domaćih čipkarica, a tim čipkama se ukrašavala odjeća. Čipka se, očito, nije uvozila, jer ekonomske mogućnosti ni najbogatijih stanovnika nisu omogućavale uvoz skupocjene evropske čipke.⁵⁴

Spominju se i razni pojasevi, i to pod hrvatskim nazivom *pasic* a i *kanica* (tkanica), te talijanskim *centura*, ovisno o zapisivaču, jer je, prema opisu riječ o istom predmetu. Naziv *kanica* i danas se upotrebljava za dio dalmatinske narodne nošnje. Pojasevi mogu biti sasvim jednostavni, od 2 lire, do onih raskošnih, preko 100 lira. Izrađeni su od svile, baršuna, pana, ali su i pleteni od vune i svile. Ukrašeni su srebrnim i zlatnim ukrasima, dugmetima i zlatnim užetom te privjescima. Najraskošniji pojas ima Katarina Tvarković 1641. godine, s dva srebrna privjeska i 44 karike teške osam unči što s pozlatom i izradom vrijede 162 lire.⁵⁵

U popisima odjeće pučanki Katarine Diodato, 1671. godine, i Tomice Plančić, 1688. godine, spominje se naziv *fassa* (*fascia*)

laurato di tella à baston con merli L 54. 1651. Jerolim Bertuzzi... Tre bauari da donna con merli et colari di tella Baston. — Notarski spisi Balcilucio, HAS; VIII a 16, KAH.

⁵¹ P. G. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, sv. III, Venezia 1973, sl. na str. 160, 161.

⁵² 1635. Pavica Barbis... Tre para di manighetti di tella à baston L 24. — Balcilucio, HAS. — 1659. Brtučević... Cinque para di manighetti diuersi, doi para di manighetti uno di Vello di seda con argento, laltro di tella chiara zala, un paro di manighette fatte à redicella. — VIII a 14, KAH.

⁵³ M. Gušić, *Čipka i bijeli vez u Dalmaciji*, Katalog, Split 1969.

⁵⁴ Н. Безић-Божанић, *Традиција чипкарске технике на оточима Хвару и Вису од XVII стољећа до данас*, Македонски фолклор, 35, год. XVIII, Скопје 1985, 103—108.

⁵⁵ 1621. Marija Hektorović... una centura detta canizza di seda laurata con argento L 47. 1626. Jela Kostanjić... Cente e pasizze tre L 5. 1627. Stana Tvarković... Una caniza di seda uerde con botton d'oro L 32. 1629. Perica di Piaceri... Una centura di ueludo fornita di argento L 104, per indoratura fattura e pasizza L 80. 1630. Margarita Ivanci... Una centura

— neka vrsta pojasa ili pak udomaćeni izraz za jednu vrstu grudnjaka koji seže do struka, a poznat je među otočkim ženama do početka ovog stoljeća. Prva ima dva pamučna, druga četiri od crne i crvene svile, a jedan je čak ukrašen zlatnom čipkom.⁵⁶

Spominje se i dio odjeće zv. *bochasin*. Prema rječniku Pietra Galesinija, to je veći okovratnik što pokriva ramena, a prema Boeriju, polukružna vrsta haljine koju žene nose u okolini Venecije, i to po kući. Među odjećom pučanki nalazimo po jedan komad bokasina, osim u opremi Tomice Plančić gdje su dva komada. Uglavom su skrojeni od pamučnog platna, cijena im je od 3 do 30 lira, a 1663. godine Katarina Valentinović imala je bokasin tkan od pamuka koji je vrijedio 60 lira.⁵⁷

Među odjećom Menegine Brtučević zabilježene su 1659. godine *braghese* — hlače od pana, s napomenom da su za ženu, što je jedini zapisani primjer u Hvaru.⁵⁸ Hvaranke su nosile i pregače zv. *traversa*, ali ne kao sastavni dio odjeće, već se ona zacijelo upotrebljavala samo pri radu. Šivane su od raznih vrsta platna, samo u iznimnim slučajevima od svile i cambre — finog lanenog platna, a ukrašene su bile čipkama i vrpcama. Te finije pregače posjedovale su samo plemkinje. Pojedine žene imale su od dvije do jedanaest pregača, a cijena im se kretala od 3 do 50 lira. Uz fine pregače ukrašene čipkom, Menegina Brtučević ima i velike, s posebnom oznakom: za teži rad, »da strapazzo«.⁵⁹

d'argento L 178:10. 1634. Jela Pirebeo... una pasizza di panno d'oro con fiubette d'argento L 12, una pasizza di seda uerde con cauo (uže) d'oro et perle L 24. 1635. Katarina Valle... Una caniza di seda uerde L 48, un'altra d'oro tessuta L 36. 1638. Margarita Radmilić... Otto pasizze di lana L 9:12. 1641. Una passizza con pentagleie doi d'argento et magalto (?) numero 44 peso onze quatordecie e l'otto l'onze con fattura et indoratura L 162. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — 1655. Dominik Zane... Una pasizza di ueludo negro con broche d'argento numero uinti et due pentagleie piccole. — VIII a 15, KAH. — 1686. Vidali... una cinta di ueludo negro col rouercio (porub) di ueludo uerde con caui (uže) d'argento dorati et broche (kopče) d'argento dorati, un'altra cinta con caui d'argento indorati di ueludo negro con rovercio di uerde con broche dorati in figura. — III f 19, KAH.

⁵⁶ 1671. Kata Diodato... una fassa di bombaso, una fassa di bombasino 1688. Tomica Plančić... una fassa di seda con un uello di merlo d'oro, Due fase da donna rosse di seda, un'altra detta negra usada. — VIII a, 26, 31.

⁵⁷ Boccasino ò coletto per coprir le spale. — P. Galesini, *Il perfetto Dittionario ouero tesoro della linqua uolgarlatina*, Bassano 1714, 461. — Bocassin detto anche mezza tonda, sorta di veste o abbigliamento di alcune Chioggiote quando escono di casa alla maniera della Tonda. — G. Boerio, *nav. djelo*, 85. — 1629. Un Bochasin di Cottona L 14. 1641. ... Un bocasin di tella casalina L 24, un bocasin di dimito L 30. 1663. Un bocasin tesuto di bombasso nouo L 60. — Notarski spisi Balcilucio, HAS; VIII a 14, 23, 31, KAH.

⁵⁸ ... Un paro di braghesse di panno uechio da donna. — VIII a 14, KAH.

⁵⁹ 1627. Polisenia Leporini... una trauersa laurata L 50. 1631. Marija Rinaldi... una trauersa di seda L 6. 1635. Kata Valle... una trauersa

Među odjećom svake žene bilo je više vrsti rubaca za pokrivanje ramena i glave. Spominju se pod nazivom *faciol i velo*, a rupci za glavu pučanki ponekad se zovu *bombasnica i mahrama*. Veo je, zacijelo, bio uži i dugačak komad tkanine, a *faciol* — rubac u obliku četverokuta. Nazivi *velo* za čipkastu, prozirnu crnu tkaninu koja se nosi u koroti, i *mahrama*, turskog porijekla, za četvrtast rubac kojim se pokriva glava, i danas se još upotrebljavaju na srednjodalmatinskim otocima. I velovi i rupci su od svile i raznih pamučnih tkanina iz Reimsa, Apulije, Venecije, a prema materijalnim mogućnostima, ukrašeni su vrpcama, čipkom i vezom. Godine 1664. spominje se i veličina vela, koja iznosi pet lakata žute svile, a vrijedi 40 lira. Cijena rubaca i velova bila je od jedne lire, pa i do 40 lira, a koliko su koštale one najfinije. U plemićkoj kući Brtučević 1651. godine nalaze se velovi protkani zlatnom i srebrnom niti, a Margarita Stalio ima 1664. godine dvije zlatne koprene »alla moda«, koje vrijede osam lira. Godine 1611. u oporuci Starograđanke Marije Staničić zabilježena je koprena zvana pokrivača — *pocaruaazza*. Ovaj naziv nije zabilježen u Hvaru, ali se u prvoj polovini XVII stoljeća sreće na otoku Visu.⁶⁰

di musulo lauorata L 19, una trauersa di tella chiara L 20, sei noue trauerse tesute con bombasso L 62. 1635. Radica Dojmi... una trauersa di uello di seda L 48. 1636. Pavica Barbis... una trauersa di cambra L 26, una trauersa con cordella amazette L 20. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — 1659. Menegina Brtučević... una trauersa di Tella chiara con le sue cordelle amazette, doi trauerse con merli di Tella chiara, doi trauerse grosse da strapazzo. — VIII a 14, KAH. — 1664. Margarita Stalio... Una trauersa di Vello zalo di seda lauorata L 40, una trauersa di tella chiauella senza fornimenti L 10, una trauersa di tella zala con lauoro L 20, una trauersa di cambrada con merli L 30. — Notarski spisi Grisogono, HAS.

⁶⁰ 1623. Margarita Poljatić... uno *faciol* da spale L 1. Una *bombaznizza* L 1:1. 1626. Jelena Kostanjić... quatro *facioli* da cauo (capo) detto *bombacnize* L 6. 1630. Margarita Mladineo... uno *faciol* da renso L 24. 1631. Tre *velli* di *bombaso* da capo L 4:10, *faciol* ouero *Vello* da cauo L 4. 1638. Margarita Radmilić... Doi *uelli* di *bombaso* pugliese L 5. 1640. Franka Dinaričić... un *uello* da capo di donna negro L 7. 1641. Kata Tvarković... uno *faciol* di renso con *cordelle* amazette L 27. 1641. Lukrica Meštović... un *uello* detto *bombacnizza* et *faciol* da spalle L 3:10. 1647. Margarita Kravarić... una *Mahrama* lauorata con seda bauella L 3, doi *Mahrme* L 2. 1635. Doi *Velli* di spalle con oro et l'altro con argento L 62. 1664. Margarita Stalio... *Vello* di seda zala brazza cinque L 40. — Notarski spisi Balcilucio i Grisogono, HAS. — 1659. Menegina Brtučević... Doi *uelli* di *bombaso* schietti noui. *Velli* di seda da spale cinque. Due *uelli* di *bombaso* Veneziani. 1664. Marko Miašević... una *mahrama* lauorata à fiori d'oro. 1683. Tomica Plančić... Un *ueletto* rizzo di seta bianca, una *mahrama* con fiori di seda. 1651. Jerolim Brtučević... un *uello* da spalle tessuto con oro. — VIII a 14, 16, 21, 31. — 1611. Oporuka Marije Staničić... uno *uello* detto *pocaruaazza*. — Hvarske oporuke 1606—1834, Historijski arhiv, Zadar (dalje HAZ); N. Bezić-Božanić, *Iz prošlosti otoka Visa — XVII stoljeće. Nekoliko podataka o mirazima i odijevanju žena*. Mogućnosti, 3—4—5, Split 1982, 91.

Zatim se spominju rupčići zv. *facioleto* i to za nos i oni koje su žene nosile kao ukras u ruci. Rupčići za nos većinom su jednostavni, od platna, a cijena im je između jedne i šest lira.⁶¹ Oni što se drže u ruci ukrašeni su vezom i čipkom i od skupocjenijeg su platna, kao što je ono iz Reimsa, a cijena im je i do 72 lire.⁶²

Kosa se ukrašavala raznim svilenim vrpcama,⁶³ a Hvaranke su imale i *cendal* — komad ukrasne tkanine kojom se pokrivala glava, a padala je preko ramena. Cendal se nosi tijekom XVII i XVIII stoljeća kao sastavni dio mletačke ženske odjeće. Godine 1631. Marija Rinaldi posjeduje cendal od svile sa srebrnom čipkom, 1636. godine Pavica Barbis ima četiri cendala, od kojih je jedan sa zlatnom čipkom, drugi crven, tkan svilenom i zlatnom niti te ukrašen zlatnom čipkom, zatim zlatan i jedan zelen, također sa čipkom od zlatnih niti, a cijena im je od 16 do 36 lira. Godine 1664. Margarita Stalio je imala ljubičast cendal sa zlatnom čipkom, a 1688. godine cendal Tomice Plančić je bio od domaćeg platna, velik šest lakata.⁶⁴ Spominju se i cendaline, vjerojatno manji komadi tkanine s vrpcama što su služili kao ukras na glavi, od svile raznih boja,⁶⁵ a samo Jelena Pirebeo 1634. godine ima šešir od slame.⁶⁶ Cendale nalazimo kod plemkinja i imuć-

⁶¹ 1621. Marija Hektorović... Doi facioletti da naso L 6 i 11. 1629. Marija Lupi... Doi facioletti schietti con merletti da naso L 5. 1636. Pavica Barbis... Doi facioletti de naso di musullo L 10, Doi facioletti da naso di renso con Rosette L 24. 1640. Franka Dinaričić... Uno faciol da naso di bottana con cordella amazetta L 10. — Notarski spisi Balcilucio, HAS.

⁶² 1621. Domina Hektorović... Doi facioletti di Renso lauorati con merlo L 16. Doi facioletti uno da Musullo e tella larghi 5. 1627. Urša Barbis... un faciol da man di Renso lauorato L 72, un faciol da man lauorato con seta negra L 30. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — 1659. Menegina Bertučević... Facoletto di musulo con li suoi merli. 1688. Tomica Plančić... quatro altri faoletti con rosette. — VIII a 14, 21, KAH.

⁶³ 1629. Jela Kostanjčić... Doi cordelle di seda da cauo (Cauo = capo — glava) L 3. 1650. Anica Novak... Cordelle da capo numero undici L 20. Una cordella da capo L 10. — Notarski spisi Balcilucio, HAS.

⁶⁴ Cendal, sandale Drappo si seda leggerissimo e notissimo. — Boerio, *nav. djelo*, 158. — P. G. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, sv. III, Trst 1973, 167. ... Un cendal di seda con merli d'argento. L 15. 1635. Radica Dojmi... doi cendali L 60. 1634. Jelena Pirebeo... Doi pezzi di cendali una uerde ed l'altra rossa con doi liste d'ormesin rosso. 1636. Pavica Barbis... Uno cendal sguardo con merli d'oro L 26, Uno cendal turchin tessuto con seda e oro con i suoi merli d'oro L 36, Uno cendal dorato L 16, Uno cendal uerde con merli d'oro L 16. 1688. Tomica Plančić... Uno cendalo di Tella nostrana di brazzi sei scarsi, un altro di brazza sette. — Notarski spisi Balcilucio i Grisogono, HAS, VIII a 31, KAH.

⁶⁵ 1650. Anica Novak... cente di seda numero tre L 42. 1659. Menegina Brtučević... cordelle con cendali da cauo dieci, due cendaline da cauo. 1688. Tomica Plančić... in altra scatola doi cendaline, una uerde et un'altra color di sangue. 1689. Antica ud. Berti... cendaline di donna due, item due cendaline nuoue rosse. — VIII a 31, 62, KAH.

⁶⁶ ... un capello di paion L 2. — Notarski spisi Balcilucio, HAS.

njih pučanki, dok vrpce za kosu imaju žene svih društvenih slojeva.

Spominju se janjeća i jareća krzna,⁶⁷ cipele samo jednom, a cijena im je četiri lire,⁶⁸ dok *zochole* — cokule s drvenim poplatom, imaju samo dvije plemkinje. Ova vrsta obuće poznata je u Veneciji s visokim potpeticama, bogato je ukrašena ornamentima u raznim bojama, a gornji dio je skrojen od raznih tkanina. Služile su ženama kao obuća, ali i da dobiju na visini. Samo u jednom slučaju se 1629. godine spominju papuče.⁶⁹

Čarape se navode češće, uglavnom su pletene, od češljane vune, pamučnog konca i predene svile. Raznih su boja, crvene, narančaste, zelene, boje dima i cimeta, a cijena im se kreće od jedne do osamnaest lira. Pletene čarape se javljaju prvi put u Španiji oko sredine XVI stoljeća, a dotada su se upotrebljavale šivane od raznih tkanina, kakve nalazimo i u Hvaru u prvoj polovini XVII stoljeća, i to od pana, *fioretta*, *dimita* i od jedne vrste svile zvane *mezo drappo*. Osim toga, spominje se i neka vrsta donjih čarapa zv. *soto calze*.⁷⁰

I rukavice su rijetke, posjeduju ih tek četiri plemkinje, od kojih dvije imaju i po dva para. Nije poznato od koje su tkanine i kakve boje, samo je zabilježeno da su izrađene, a jednom paru je cijena osam lira.⁷¹ Hvarske plemkinje i imućnije pučanke imale su i *manizze*, u nas poznate pod njemačkim nazivom muf — fini predmet od vatirane tkanine što služi za grijanje ruku.⁷²

⁶⁷ 1635. Jakov Valle... una pelizza d'agnelina, una pelizza capretina. 1655. Menegina Brtučević... una pelizza dagneli da donna. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — VIII a 14, KAH.

⁶⁸ Un paro di scarpe... — Balcilucio, HAS.

⁶⁹ Un paro di Zocholi 5:6 L. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — ... Doi para di zocoli... — VIII a 14, KAH. — Molmenti, *nav. djelo*, sl. na str. 158. — 1623. Jela Kostanjić... un paro di pianelle. — Balcilucio, HAS.

⁷⁰ 1623. Margarita Poljatić... Un paro di calze d'aguchio, Un paro di calze di pano uerde. 1629. Jelena Kostanjić... un paro di calze di fioretto rosso noue. 1631. Tomica Mladinović... un paro di calze di dimitto. 1635. Kata Valle... un paro di calze di giliselino di seda naranzata L 18. 1638. Margarita Radmilović... Doi para di calze di Lana e di bottana L 6. 1640. Franka Dinaričić... un paro di calze di bombaso aguchio. — Notarski spisi Balcilucio, HAS. — 1655. Menegina Brtučević... un paro di calze rosse appanade da donna à mezzo drappo, un paro di sotto calze. 1869. Antica ud. Berti... un paro di calze di color di fuoco di stametta adopetare da donna, item altro paro di seda di color uerde, item altro paro di seda color canelin scuro noue da donna. — VIII a 14, 62, KAH.

⁷¹ 1631. Marija Rinaldi... un paro di quanti lauorati 8 L. — Balcilucio, HAS. — VIII a 14, 16, 32, KAH.

⁷² 1629. Marija Lupi... una fodra di armelini per una maniza 13:4 L. Pavica di Piaceri... una maniza di damasco turchin fodrata di uolne 6 L. 1631. Marija Rinaldi... Doi cauezzi di damasco da far manizza 5 L. 1635. Radica Dojmi... quatro manizze 60 L. 1641. Obitelj Membri-Ostoja...

Mufovi su izrađeni od damasta, baršuna i tabina, a bili su podstavljeni krznom hermelina i lisice te ukrašeni zlatnim dugmetima i vrpcama; cijena im je bila od 4 do 18 lira, ovisno o tkanini i ukrasima. Jednako tako posjedovale su i lepeze od perja, svile i slonove kosti, a cijena im je bila između 13 i 16 lira. Najskuplju ima Lukrica, žena Julija Jakše, s ručkom od zlata, čija je cijena 376 : 10 lira, a Menegina Brtučević ima crvenu lepezu sa srebrnom ručicom iz Bologne.⁷³

Muška odjeća je zabilježena samo nekoliko puta, i to u oporukama. Sastojala se od košulje sašivene od domaćeg platna ili tele, donjih gaća, također od istih vrsta tkanine, a 1671. godine spominju se jedne gaće od pamučne tkanine zv. *coton*, podstavljene kožom.⁷⁴ Hlače su crne, od raznih vunениh tkanina, kao što je pan, *mochaiaro* i *sarza*.⁷⁵ Zatim se navodi ogrtač zv. *feraiol*, također od vunениh tkanina, a posebno je zabilježen jedan kraći, te kabanica zv. *caban* od domaće raše, podstavljena pamučnom tkaninom, kao i od pana.⁷⁶ U popisu odjeće jednog svećenika iz 1629. godine zapisana je svećenička haljina od mochaiara te *cotta* od svijetle tele.⁷⁷ Zatim se spominju okovratnici, *colari*, a među njima i jedan od crne svile zv. *marochin*. Okovratnici su bili škrobljeni. Škrobili su se u posebnom kalupu od bakra, a čuvali se u kutiji od kartona u obliku polumjeseca,

---

una manizza di tabin fodrata da cesanon 13 L. — Balcilucio, HAS. 1651, 1655, 1659. obitelj Brtučević... una manizza uerde da fiori, un'altra di damasco zalo con botonini d'oro, una manizza di tabin ouero zardin con felpa mezza per nova con cordella doro et botoni, una manizza uerde di ueludo. 1689. Antica ud. Berti... Item una manizza di donna di uolpe usata et altra nuoua di martore pur donna. — VIII a 14, 16, 62, KAH. — 1650. Anica Novak... una maniza di seda Zardin con fodra di armelin 18 L, una maniza di damasco zalo senza fodra 4 L. — Balcilucio, HAS.

⁷³ 1629. Marija Lupi... Una uentoletta 15:8 L. Lukrica žena Julija Jakše... un Manegho del uentagio d'oro pezo onze doi caratti 62 à soldi 18 il carato L 379:10. Un uentolo di seda e auolio L 12:8. 1651. Anica Novak... Uno uentolo di seda e auolio 12:8. — Balcilucio, HAS. — 1631. Antica ud. Berti... Un uentolo da donna di penne all'usanza nero col suo fiocco attaccato, un uentolo da donna di color con figure colorate. 1659. Menegina Brtučević... un uentaglio Turchin con manego d'argento di Bologna. — VIII a 16, 62, KAH.

⁷⁴ ... Doi camise di tella da homo... — Processo br. 37, KAH. — 1655. un paro di sotto braghese di dimito... 1674. ... un paro di sotto braghese bianche di tella, un paro di sotto braghese di goton fodrate con pelle... — VIII a 14, 26.

⁷⁵ 1629... qutro para di braghese di mezza lana mocagiario e rassetta... — Processo br. 37, KAH. — 1655. un paro di braghese uechie di scotto... — VIII a 14, 26, KAH.

⁷⁶ 1629. Un feraiol di scotto quasi a mezza uita, un feraiol di pano negro... — Processo br. 37, KAH. — 1629. ... un gaban di rassa, uno caban di pano. — XII c 3, KAH. — 1655. Un caban di rassa fodra di coton. — VIII a 14, KAH.

⁷⁷ 1629. una uestina crusta di sacerdote di mocagiario, una cotta da prete usata di tella grossa chiara. — Processo br. 37, KAH.

što je zabilježeno 1629. godine.⁷⁸ Muškarci su pokrivali glavu šeširo, a 1629. godine spominje se i kutija za držanje šešira zv. *capeliera*. Godine 1655. među stvarima Luke Brtučevića nalazi se kapa od crvenog baršuna na turski način, s turbanom od crvene svile. Na nogama su se nosile čarape od vune i pamuka; spominju se i tzv. *sotto calze* — vrsta čarapa što su se nosile ispod gornjih čarapa, te cipele i čizme od vune.⁷⁹ U obitelji Machiedo u Hvaru čuva se portret poznatog jelšanskog brodovlasnika Ivana Obradića (1619—1673), koji je sudjelovao u obrani Splita od Turaka, pa ga je stoga 1660. godine odlikovala Mletačka Republika.⁸⁰ To je i jedini portret u Hvaru na kojem se djelomično vidi muška odjeća XVII stoljeća. Odjeven je u tamnomodri baršun s bijelim okovratnikom i malim bijelim dugmetima na prednjici haljetka te rukavima. Posebno se ističu bogate čipkane orukvice, lanac s križem jednakih krakova i svijetložuta lenta ukrašena ornamentalnim ukrasom vitica (vidi sliku).

Od dječje odjeće, zabilježene su kod dječaka samo 1629. godine hlače, kabanica i čarape od raše, a kod djevojčice 1634. godine dvije haljine, narančasta i crvena, narančasti jelek, košulja, dvije pregače, rubac za pokrivanje ramena i dva pojasa.⁸¹ Iako je posrijedi dječja odjeća, isti su nazivi kao i za odjeću odraslih, pa se može zaključiti da se to odnosi na stariju djecu.

Po hvarskim kućama bilo je i raznih vrsta tkanina u pečama, zamotuljaka čipke i raznovrsnih ukrasnih vrpci što su ih pomorci donosili iz Mletaka i drugih većih trgovačkih središta na zapadnoj obali Apeninskog poluotoka.⁸²

U Hvaru su radili tijekom XVII stoljeća krojači,⁸³ jedan krznar, postolari i bojadisari tkanina, koji su se brinuli o odijevanju, ali su, zacijelo, i domaće žene šivale odjeću, samo su

⁷⁸ 1655. Colari uentiotto... — VIII a 15. — 1629. Un coletto di marochin negro. — XII c 3. — 1655. una forma da incolar colari di rame... — VIII a 14. — Una scatola à mezza luna fatta di carton da colari. — Processo br. 37, KAH.

⁷⁹ Item una capeliera con un capello usato... Un paro do calze di lana uechie e color canelin, un paro di sotto calze di tella. Due para di scarpette uechie. — Processo br. 37, KAH. — 1655. Una beretta di Veludo rosso alla turchesca col suo Tulibante di seda turchina, un capello negro da homo nouo... — VIII a 14. — Un paro di stiali di lana... — VIII a 26, KAH.

⁸⁰ N. Duboković. *Nešto o ulozi ljudi i naroda u borbama s Turcima u XVII i XVIII stoljeću*, Bilten Historijskog arhiva komune hvarske 5—6, 1963, 95.

⁸¹ Doi cabanetti di rassa da putti... doi para di braghese da putti. — XII c 3. — Una uestura di sarza naranzata da putta 12 L. Uno facioli da spalle da putta, doi pasizze da putta 3 L. — Notarski spisi Balcilucio, HAS.

⁸² 1611. ... cordelle a macette dette mrisize... — Hvarske oporuke, sv. 32, HAZ.

⁸³ Uz već spomenute krojače u: N. Bezić-Božanić, *Zanatlije XVII stoljeća u Hvaru*, Hvarski zbornik 5, 1977, 255, spominju se 1622. godine Marko Radov iz Šibenika i 1678. godine Nikola Tomić. — Balcilucio, HAS.

njihova imena nepoznata. Spominju se tek pri procjeni djevojačkih oprema ili pri sastavljanju oporuka, kada se procijenjuju pojedini komadi odjeće.

Uz odjeću se navodi srebrni i zlatni nakit u obliku naušnica, lanaca, privjesaka, prstenova, narukvica, ukrasnih igala i dugmeta ukrašenih dragim kamenovima, a Hvaranke su rado nosile niske bisera i ogrlice od koralja. U tom razdoblju u Hvaru je djelovalo nekoliko zlatara koji su izrađivali nakit, a on se i uvezio, najčešće iz Mletaka, što se vidi iz popisa imovine pojedinih obitelji ili pak iz narudžbi pomorcima čiji su brodovi plovili za Veneciju.⁸⁴

Prema arhivskim zapisima, jer likovnih priloga i sačuvanih predmeta nema, u Hvaru se odijevalo po modi onoga vremena,⁸⁵ pa su i mletački sindici u svojim izvještajima Serenissimi ukazivali na ukus Hvarana, koji se po njihovom mišljenju nije razlikovao od onoga što je vladao u Mlecima.⁸⁶ No, kao i svaki kraj, imao je svoje inačice i pokrajinske odlike koje su davale i svojvrstan pečat toj sredini.

LE COSTUME DES HABITANTS DE L'ILE DE HVAR AU XVIIe SIECLE

R é s u m é

A cause de la fragilité des tissus dont ils sont faits et de l'utilisation permanente, les vêtements du XVIIe siècle ne se sont pas conservés jusqu'à nos jours et l'unique source pour la connaissance de ces compagnons inséparables de chaque homme ne s'est conservée que dans les inscriptions des archives. Le costume des habitants de l'île de Hvar, hommes et femmes, était dans les cadres de la mode de cette époque et par les noms ne différait pas des autres villes dalmates, et même de celles dans la péninsule voisine d'Apennins, car ces termes ont été notés pour la plupart en italien, langue officielle de la Dalmatie vénitienne. Par-ci par-là apparaît une appellation en langue croate, ce qui parle de quelques variantes locales, connues aussi à Split, Sibenik, Zadar et autres villes dalmates. Le costume fondamental de l'habitante de Hvar se composait de robe

⁸⁴ N. Bezić-Božanić, *Hvarska renesansna sredina*, Mogućnosti 1—2, Split 1987, 50.

⁸⁵ *The pictorial Encyclopedia of Fashion*, London 1968; J. Laver, *Costume through the Ages*, London 1964, 45—51; N. Truman, *Historic Costuming*, London, s. a; M. Contini, *La moda nei secoli*, Mondadori, 143—176.

⁸⁶ G. Novak, *Commissiones et relationes venetae IV*, Zagreb 1964, 39, 40.

et de chemise faites de tissus fins d'importation ou d'étoffe du pays, en dépendance de l'état matériel de celle qui les portait, ce qui était valable aussi pour certains ornements — rubans, boutons et dentelles. Dans les noms des parties individuelles du costume il n'y avait pas de différence essentielle entre les plébéiens et la noblesse, outre que les plus aisés utilisaient les meilleures espèces de tissus. Par-dessus la robe on portait un soutien-gorge, nommé *yelek*, nom habituel d'origine turque connu par toute la Dalmatie. Les femmes de Hvar portaient aussi, selon la mode de ce temps, les cols et les manchettes de mince toile blanche, ornés de dentelles et de rubans, en dépendance de l'état de fortune. Les parties du costume de femme étaient aussi plusieurs espèces de manteux, fichus pour couvrir la tête et les épaules, les voiles et les ceintures, et on ornait les cheveux de différents rubans.

Toutes ces parties du costume étaient portées par toutes les couches sociales, avec la seule exception que parmi les pièces de costume d'une femme noble se trouvaient les objets de mode rares, tels que les gants, les manchons et les éventails. Dans les maisons de Hvar on tissait la toile et le drap domestique, et on achetait autres espèces de tissus aux centres de commerce plus importants. Les tailleurs, cordonniers et teinturiers domestiques travaillaient pour les besoins de leurs concitoyens.

D'après les notes d'archives, car les représentations picturales et sculpturales font entièrement défaut et il n'y a pas, non plus, d'objets conservés, les habitants de Hvar s'habillaient conformément à la mode de l'époque et les syndics vénitiens, dans leurs rapports adressés à la Sérénissime, relevaient le goût des habitants de Hvar qui, à leur opinion, ne différait point de celui qui régnait à Venise. Mais comme toute région, il avait ses variantes et caractéristiques provinciales qui donnaient aussi un cachet spécifique à ce milieu.

Portret Ivana Obradića (1660)

Portrait d'Ivan Obradić (1660)

PRILOG ISTRAŽIVANJU ARHITEKTURE JAVNIH ZGRADA U SREMSKOJ MITROVICI I SOMBORU

Nakon mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine, odnosno nakon definitivne pobjede carske vojske nad Turcima, dolazi u Vojvodini do snažne građevinske djelatnosti u najznačajnijim urbanim središtima. Novi vlastodršci podižu u prvome redu zgrade javnog karaktera, upravne zgrade, tridesetnice (carinarnice), solane, kasarne, zgrade za smještaj činovnika, škole, gradske kuće, zgrade za karantenu.

Planovi tih novoizgrađenih upravnih odnosno erarskih zgrada nastalih tokom XVIII stoljeća rijetko su sačuvani, tako da nam i malobrojni postojeći planovi zorno govore o stilu, izgledu i karakteru tih zdanja. Tipologija zgrada (raspored unutrašnjeg prostora, obrada pročelja) bila je prvenstveno uvjetovana namjenom, te je i arhitektura bila podređena toj funkciji. Značajnije zgrade (većinom zidane jednokatnice), s važnijim urbanim značenjem, odlikuju se skladnije i brižljivije riješenom arhitekturom pročelja, koja uza svu naglašenu funkcionalnost interijera ne zapostavljaju ni estetske kriterije u obradi vanjskih pročelja.

Stilske i arhitektonske karakteristike javnih zgrada podignutih u Vojvodini nakon oslobođenja od Turaka (tj. tokom XVIII stoljeća) slične su karakteristikama zgrada iste namjene koje su podignute tokom XVIII stoljeća u Slavoniji.¹ Planovi tih javnih zgrada predstavljaju zcijelo tipske projekte koji su izrađeni u centrima Carevine, Beču i Budimu. U Državnom arhivu Mađarske u Budimpešti sačuvano je nekoliko zanimljivih planova javnih zgrada podignutih tokom XVIII stoljeća u Sremskoj Mitrovici i Somboru.

---

¹ Ivy Lentić-Kugli, *Nekoliko primjera javnih zgrada iz druge polovine 18. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj (solana i tridesetnica)*, Bulletin JAZU, Zagreb 1980, br. 1 (49), 89—119.

Sremska Mitrovica

Odmah nakon oslobođenja od Turaka nova je vlast počela podizati zgrade i objekte potrebne za funkcioniranje uprave na oslobođenom teritoriju.

»Kada je Mitrovica postala središtem vlastelinstva, počela je odmah nova gospoštija podizati kulukom potrebne sebi stambene i ekonomske zgrade. Prva i najljepša među takvima bila je bez sumnje ona u vizitatorovu izvještaju godine 1729. istaknuta 'Carska kuća', koja je ujedno i prva u čaršiji zidana jednokatnica. Dotle su u čaršiji bili sve sami drveni „čardaci« koji su tek pred kraj XVIII veka zamenjeni zidanima, kako to potvrđuju kameni zapisi godina nad kapijama tih kuća.«²

Pečujski rimokatolički vizitator opatije Sv. Dimitrija Emerik Gašić izvijestio je 5. srpnja 1729. godine »da je u Mitrovici u to vrijeme bila Carska kuća (domus caesarea, domus teloniatoria) ... Carinara je služila za sabiranje kmetovskih dažbina, zvanih carinom (pro regali principis, vulgo telonio). U njoj je stanovao carinar (telonator), Augustus Franciscus Kolunt koji je ujedno bio i provizor dobara mitrovačkog vlastelinstva grofa Colloredo«.³ Plan zgrade »Carske kuće« odnosno »Carinare« (tridesetnice, solane) snimljen je 1774. godine radi nekih preinaka i popravaka. Da je riječ o mnogo starijoj zgradi, potvrđuje i arhivski podatak u vezi s planom iz 1774. godine, u kojem se spominje da je »još 1734. godine upravnik Tridesetnice imao u jednoj zgradi svoje spremište, koje je godine 1774. bilo već potpuno ruševno«.⁴ Plan iz 1774. godine⁵ prikazuje pročelje jednokatne zidane zgrade, jednostavno i skladno riješena pročelja, s visokim krovom i tavanskim otvorima. Zgrada solane odnosno tridesetnice je imala svođeni podrum, kao i jednu svođenu prostoriju u prizemlju. Zgrada magazina soli prikazana je kao izdužena prizemnica izvedena od drvena materijala (sl. 1).

Legenda na planu (u prijevodu sa njemačkog) glasi.⁶

² Ilija Bajić, *Prilog proučavanju prošlosti grada Sremske Mitrovice u 18. veku*, Gradski muzej, Sremska Mitrovica 1951, 9–10.

³ I. Bajić, *nav. djelo*, 4.

⁴ Državni arhiv Mađarske, Budimpešta (dalje: MOL), MOL-T-1, fasc. V, no. 424/1.

⁵ MOL, T-1, fasc. V, no. 424/1.

⁶ »Mitroviczzer Salz-Amts Gebäude.

1. Fundament von Salz-Amt.
2. der untere Stock.
3. der obere Stock.
4. Profil.
5. Durchschnid.
6. Fäthsady.
7. Eine Schupfen, wo runter ein gewölbter Keller.
8. Stallung nebst Wagen Schupfen.
9. Kukuruz-Szardaken.

»Zgrada Solane u Mitrovici

1. Temelji solane.
2. donji kat.
3. gornji kat.
4. profil.
5. presjek.
6. fasada.
7. šupa, a ispod nje zidani podrum.
8. staja s kolnicom.
9. čardak za spremanje kukuruza.
10. bunar.
11. magazin soli sa sobama, prostorija za vaganje i odjeljene komore za spremanje soli.
12. svođena prostorija«.

Detaljan opis solane u Mitrovici nalazimo u aktu od 25. travnja 1774. godine (u prijevodu sa njemačkog):⁷

10. Brun.

11. Das Salz-Magazin, mit dry Zimmer, Vääg- — Haus und... abgetheilte Salz = Kammern.

12. Kúpfer gewölb«.

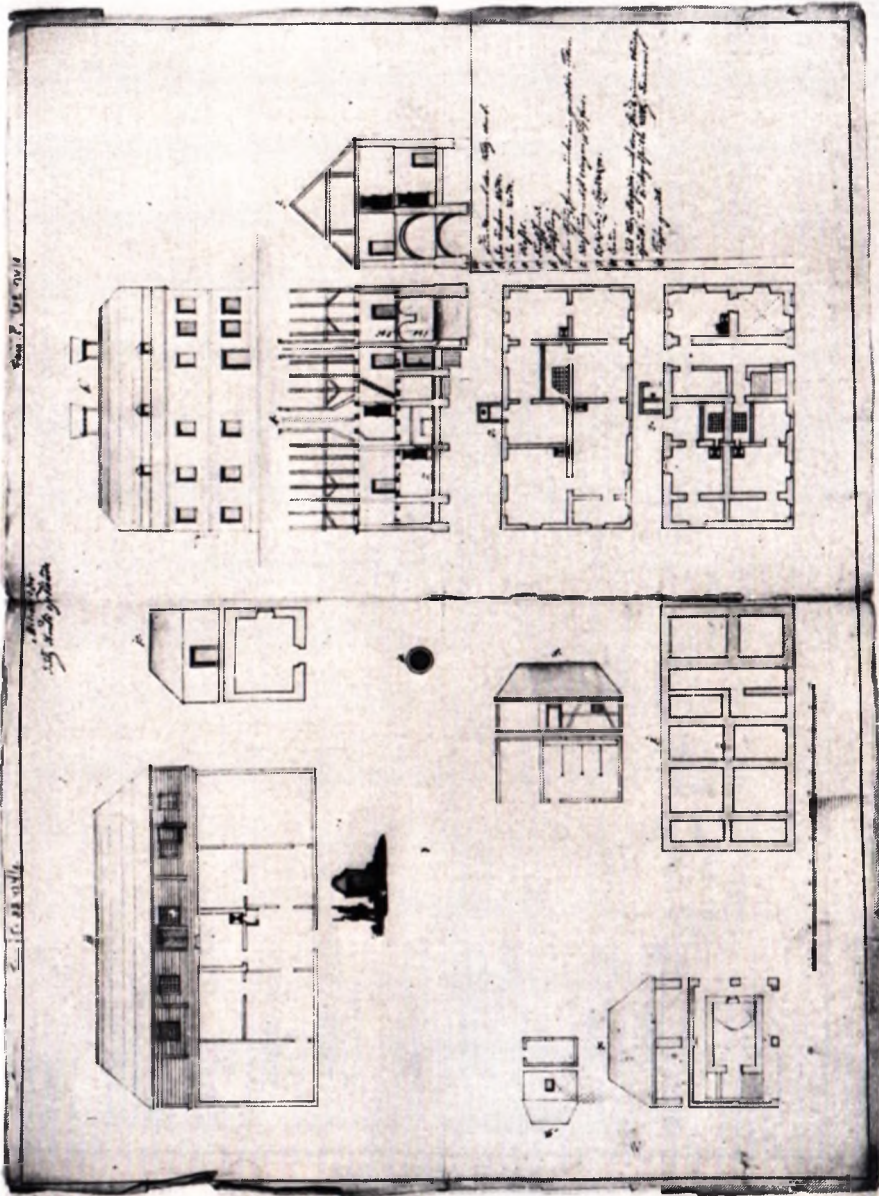
⁷ »1774, apr. 25.« ...Das Salzamt dessen Wohnungsgebäude 12 kl. lang und 6 kl. Braith und von guten Materialien erbauet ist ermesset sich in Circumferenz inclusive des Gartens, Hofs und all in den Plan enthaltener Gebäude, 18 kl. in der Länge, und 19 kl. in der Braithe. Hat in unteren Stock No. 2 ein Kanzley Zimmer, mit zwey Eysen Fenster, Gattern auf detto Thür versehnen Cassa Gewölb, dann ein gewölbter Keller, worein 100 Eimer Wein gelegt werden können. Mehr zwey Zimmer, zwey Kammer, zwey Kuchl, welche separierter dermahlen aber Salzwaagdieners und 30-ist Aufseher in besitz haben. Der obere Stock No. 3 nemtlichen des Beamten Wohnung bestehet in 4. Zimmer, ein Kuchl, Kammer und Speis. Das miterichen Schindel gedecktes Dach nach Aussage des Zimmermeisters kann noch 10 Jahre daueren... Die Haubt Mauer ist bis auf das Fundament... zerspalten... dann befindet sich ein Hof, eine Schupfen... ein Vieh o. Pferde Stahl. Kukuruz... Chartaken... der Brunn braucht eine Reparation. Der ganze Eingang des Saltz Amts so in aichen Zaum Spalten bestehet... Das Magazin ist von guten aichen Holz erbauet, mit geschlagenen Rohr dach, hat keinen Schütt boden, ist 12 kl. lang, und 6 kl. brät, bestehet in einen Waaghaus verschliess Zimmer und mit Pforten abgetheilte zwey grosse, et zwey kleine Kamern... Der Fussboden in Magazin ist zu reparieren... Das Kupfer gewölb ist von guten Material gebaut, hat eine Eysen Fenster Gattern und mit eysen beschlagen doppel Thür... Der ganze Plan des Salz Magazins... erstrecket sich mit dem Umgang in circumferenz, auf 53 kl. in der länge und 18 kl. in dem Breide, stehet an allen seithen frey... Das alte 30-igst Haus no. 4. dessen Wohnungs Gebäude 7 kl. 4" lang 5 kl. Brätt, bestehet in zwey grosse, et zwey kleinen Zimmern, zwey kammern, Kuchl und mit doppel Baum überlegten Keller in welchem bis 150 Eimer Wein gelegt werden können, die Zimmer sind mit Eysenen Gättern wersehen, die Wände aber verflochen und mit Läm verworfen, der Kalch Anwurf ist auswendig ist von ganzen Gebäude abgefallen, das in aichen Schindeln bestehende Dach auf Vorschuss. Ueber den Keller ist nicht zu reparieren... der ganze Ungang so in aichen Zaum spalten bestehet... Ein Einnehmer annoch in Anno 1734. in seinen Mayerhoff als der mahligen Proviand seine Stallung gehabt... ist gänzlich baufällig...«

»1774, apr. 25: Solana i stambene zgrade, koje su 12 klafta dugačke i 16 klafta široke, izgrađene su od dobrog materijala, te iznose zajedno (uključivši i vrt, dvorište, kao i sve na planu opisane zgrade) ukupno 18 klafta u dužini i 19 klafta u širini. Zgrada ima u donjem katu dvije sobe za kancelarije providene s dva željezna priklopa i rešetkama na vratima blagajne. Zatim ima svođeni podrum u kojem se može smjestiti 100 vedara vina. Osim toga postoje i dvije sobe, dvije komore i dvije kuhinje, koje su nekada odvojeno koristili službenik vage i nadzornik tridesetnice. Gornji kat, koji zaprema stan činovnika, sastoji se od sobe, kuhinje, komore i smočnice. Krov je pokriven šindrom, te može (prema iskazu tesara) izdržati još 10 godina. Glavni nosivi zid napuknuo je sve do temelja. Osim toga postoji još i dvorište, šupa, staja za stoku i konje, te čardaci za spremanje kukuruza. Bunar se mora popraviti. Cijeli ulaz u Solanu izveden je od hrastove građe. Magazin je izveden od dobre hrastovine, s krovom i izrađenim podom, a dugačak je 12 klafta i širok 6 klafta. Sastoji se od jedne sobe za vaganje i dviju velikih i dviju malih komora koje su međusobno odijeljene vratima. Pod u magazinu mora se popraviti... Svođena prostorija izvedena je od dobrog materijala, te ima jedan prozor providen željeznim rešetkama, kao i jedna dvostruka željezom okovana vrata. Magazin soli obuhvaća zajedno s okućnicom 53 klafta u dužini i 18 klafta u širini, te je sa svih strana slobodan. Stara zgrada tridesetnice, tj. stambena zgrada, bila je 7 klafta i 4" dugačka i 5 klafta široka, a sastojala se od dviju velikih i dviju malih soba, dviju komora, kuhinje i drvenim gredama prekrivenog podruma u koji se moglo spremati 150 vedara vina. Sobe su providene željeznim rešetkama, zidovi su kanatni i omazani blatom. Vapneni namaz na izvanjskom dijelu zgrade već je potpuno propao, a krov je izveden od hrastovih letvica. Zgrada u kojoj je upravnik tridesetnice još 1734. godine imao svoje spremište, danas je već potpuno ruševna...«

Ponovo se godine 1835. proširuje zgrada tridesetnice odnosno Solane, a s time u vezi je zanimljiv i arhivski podatak da je pukovnijski tesarski majstor Andreas Heickelmann ponudio na prodaju svoju kuću u Mitrovici za potrebe tridesetnice. Pošto je Kraljevska ugarska dvorska komora prihvatila otkup njegove kuće, Heickelmann se obraća 19. lipnja 1835. Kraljevskoj ugarskoj solani i tridesetnici, nudeći na prodaju svoju kuću, koja bi se adaptirala za stan nadzornika vage solane.⁸

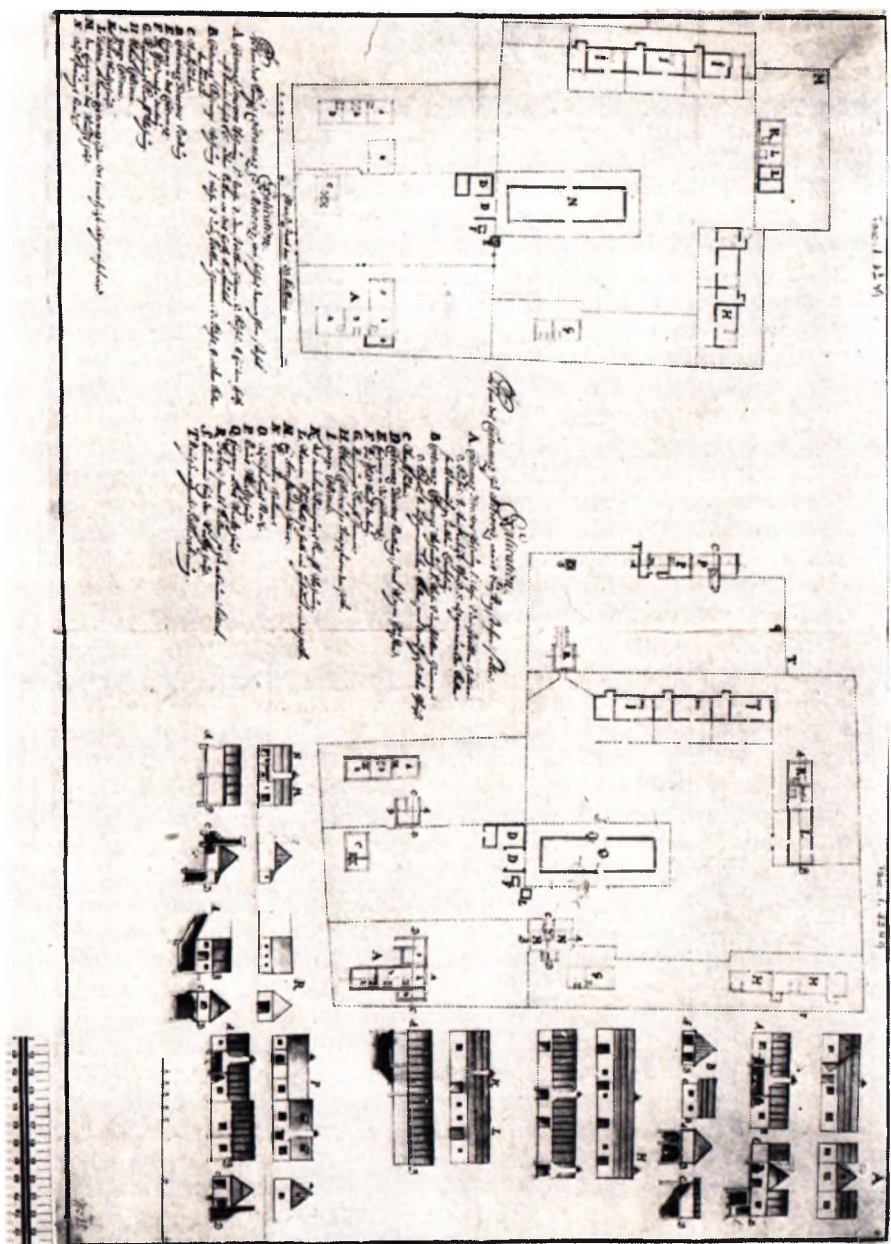
Nakon izgradnje zgrade solane, podižu se i ostale zgrade potrebne za upravu i vojsku. Godine 1747. osnovan je 9-ti Petrovaradinski graničarski puk, kojeg je sjedište pukovnika i njegova

⁸ MOL, E-81-Salin. 1835—10 : 54.

Sl. 1. Plan Solane u Sremskoj Mitrovici, snimljen 1774. godine (MOL, T-1, fasc. V, no. 424).

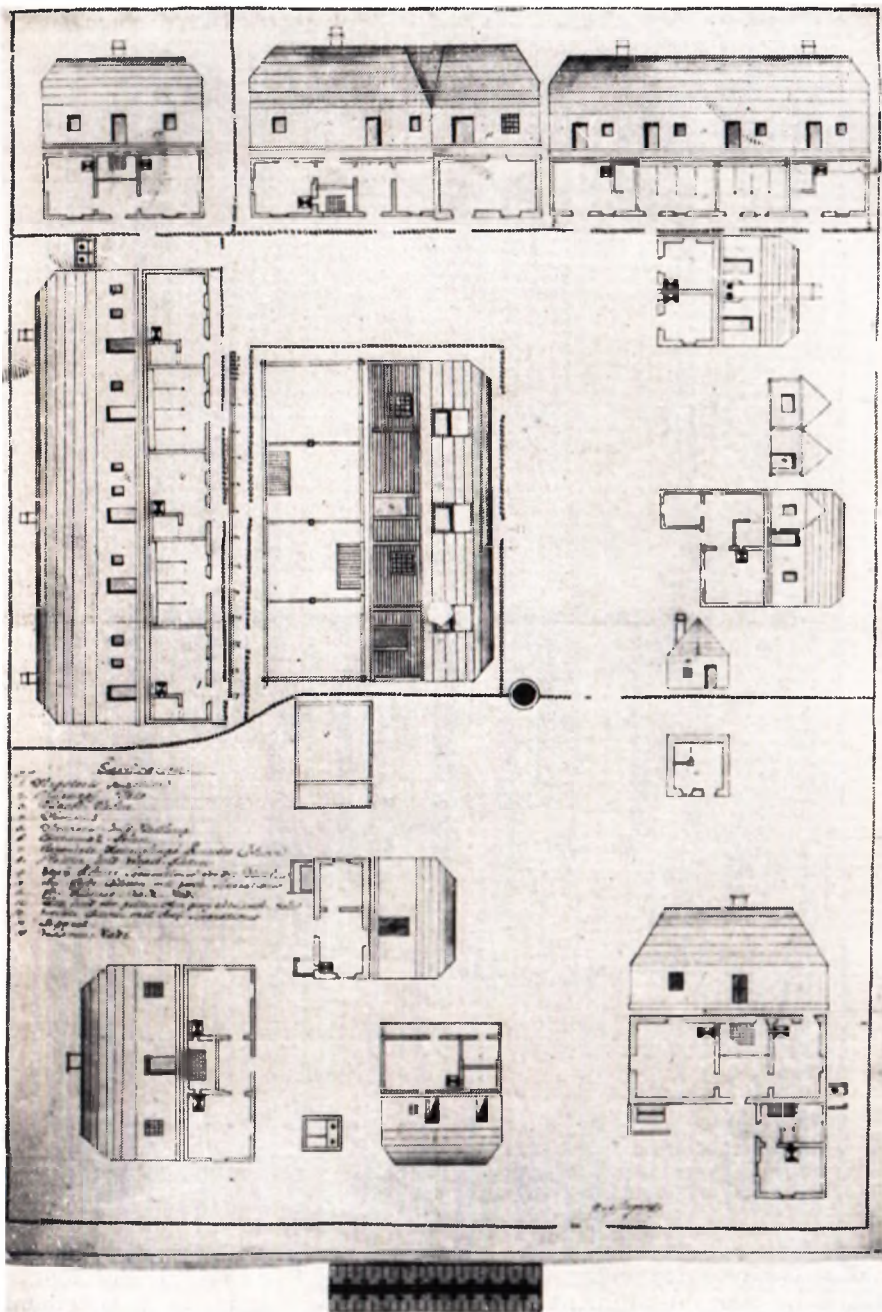
Fig. 1 Le plan de la saline à Sremska Mitrovica, levé en 1774 (MOL, T-1, fasc. V, no. 424)

Sl. 2. Plan zgrada kontumaca u Sremskoj Mitrovici, snimljen 1750. godine (MOL, T-1, fasc. 1, no. 49)

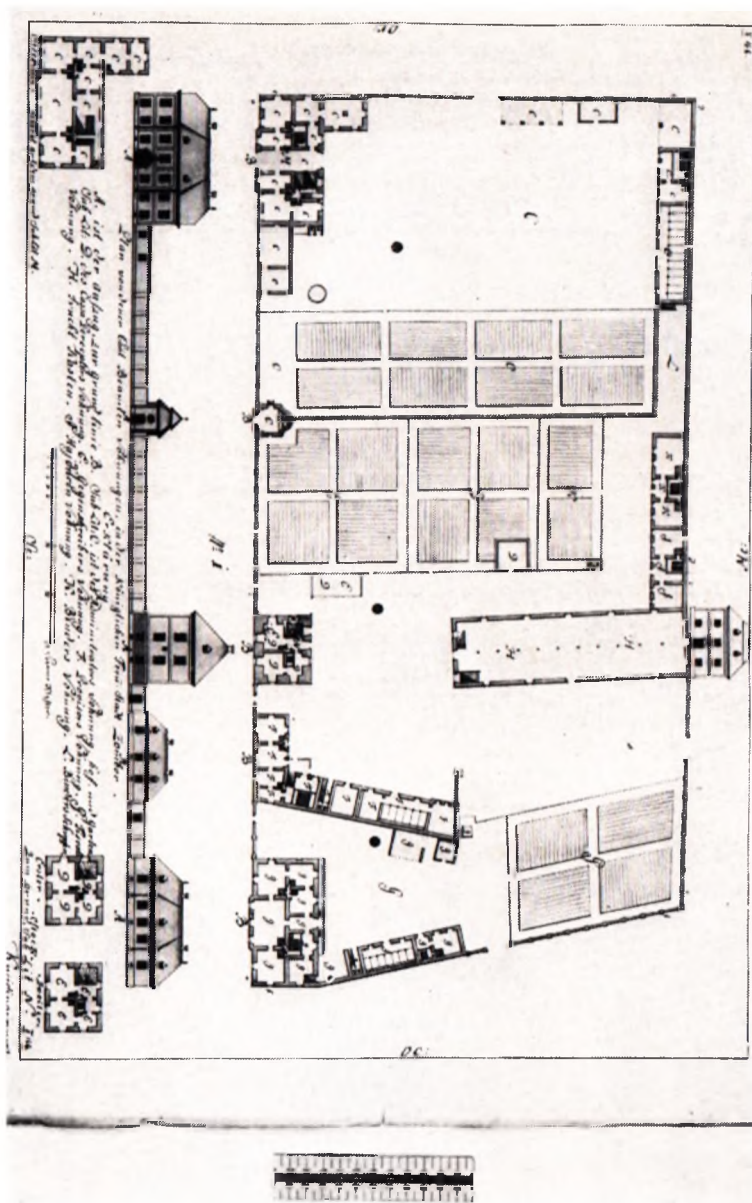
Fig. 2 Le plan de la quarantaine à Sremska Mitrovica, dressé en 1750 (MOL, T-1, fasc. 1, no. 49)

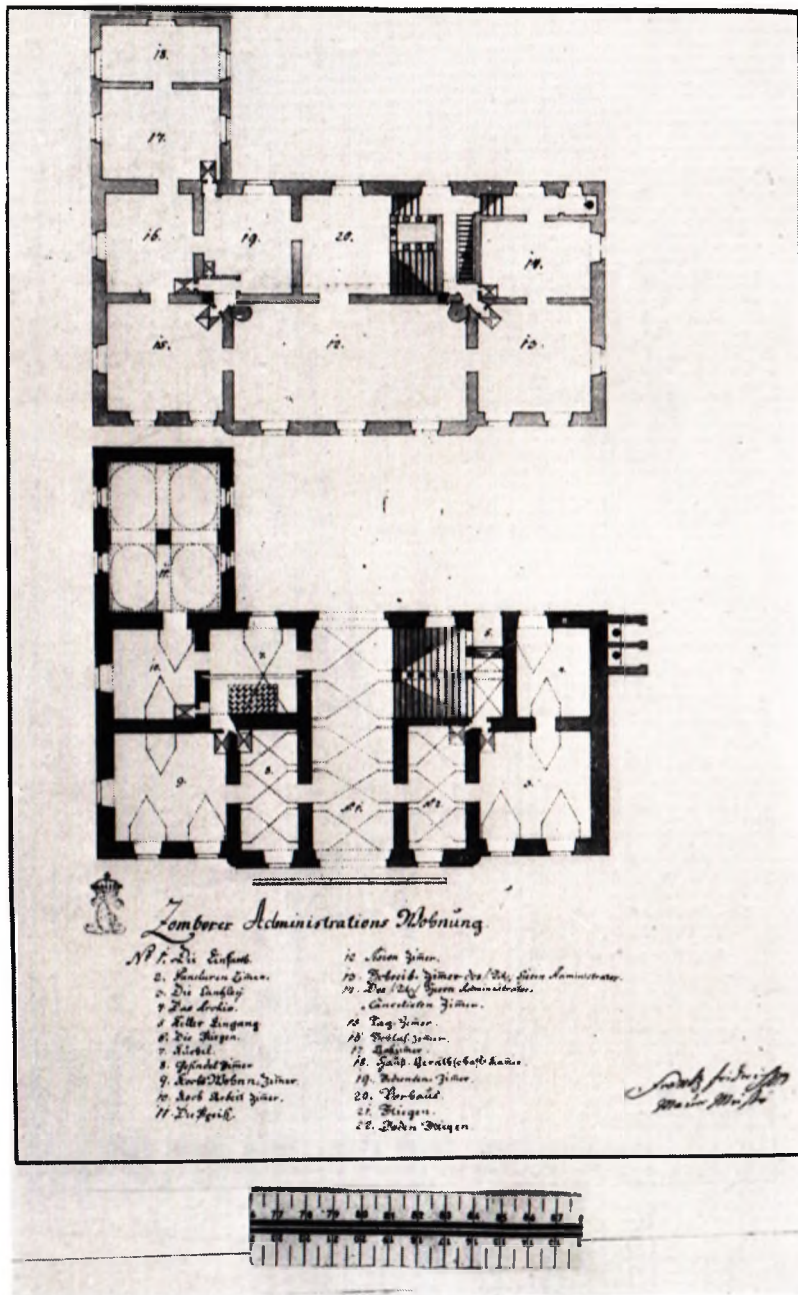

Sl. 3. Plan zgrada kontumaca u Sremskoj Mitrovici, snimio Mathyas Maysinger (MOL, T-1, fasc. 1, no. 88).

Fig. 3 Le plan d'une partie des bâtiments de la quarantaine à Sremska Mitrovica, dressé par Mathyas Maysinger (MOL, T-1, fasc. 1, no. 88)

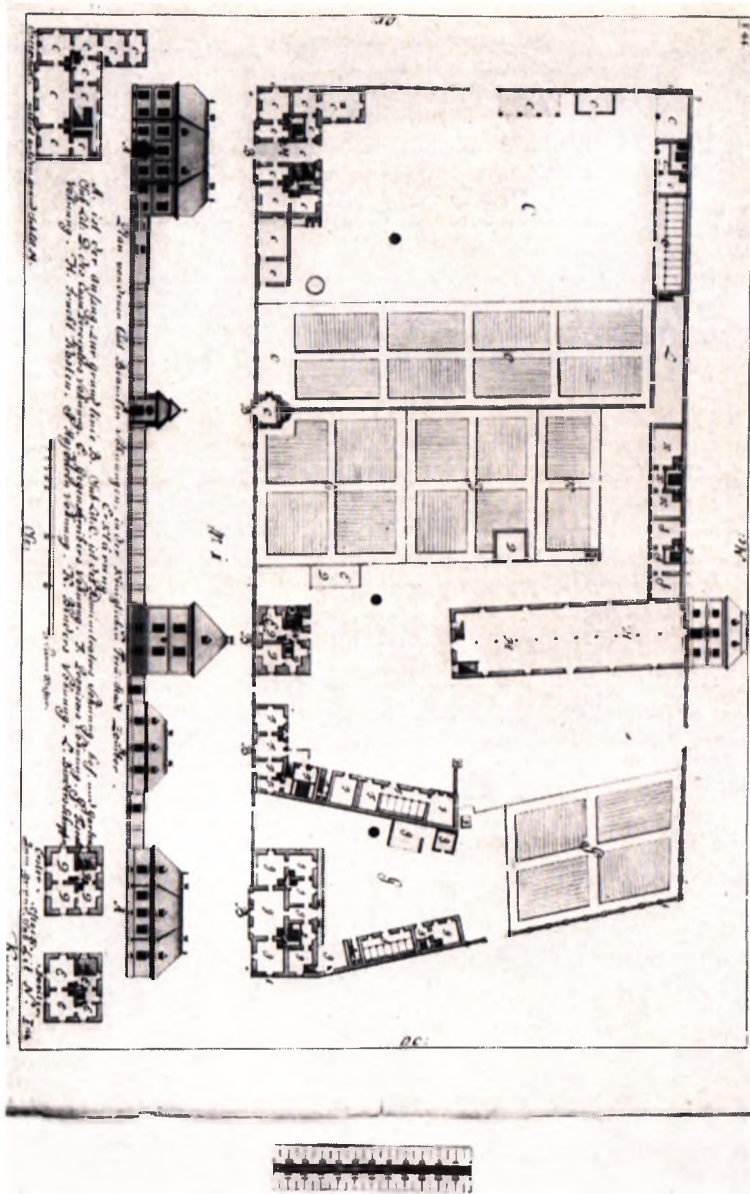

Sl. 4. Plan zgrada komorskih činovnika u Somboru, snimio 1772. godine Andreas Leopoldus Kneidinger (MOL, T-1, fasc. II, no. 166).
 Fig. 4. Le plan du bâtiment qu'habitaient les employés du departement des finances dressé en 1772 par Andreas Leopoldus Kneidinger (MOL, T-1, fasc. II, no. 166)

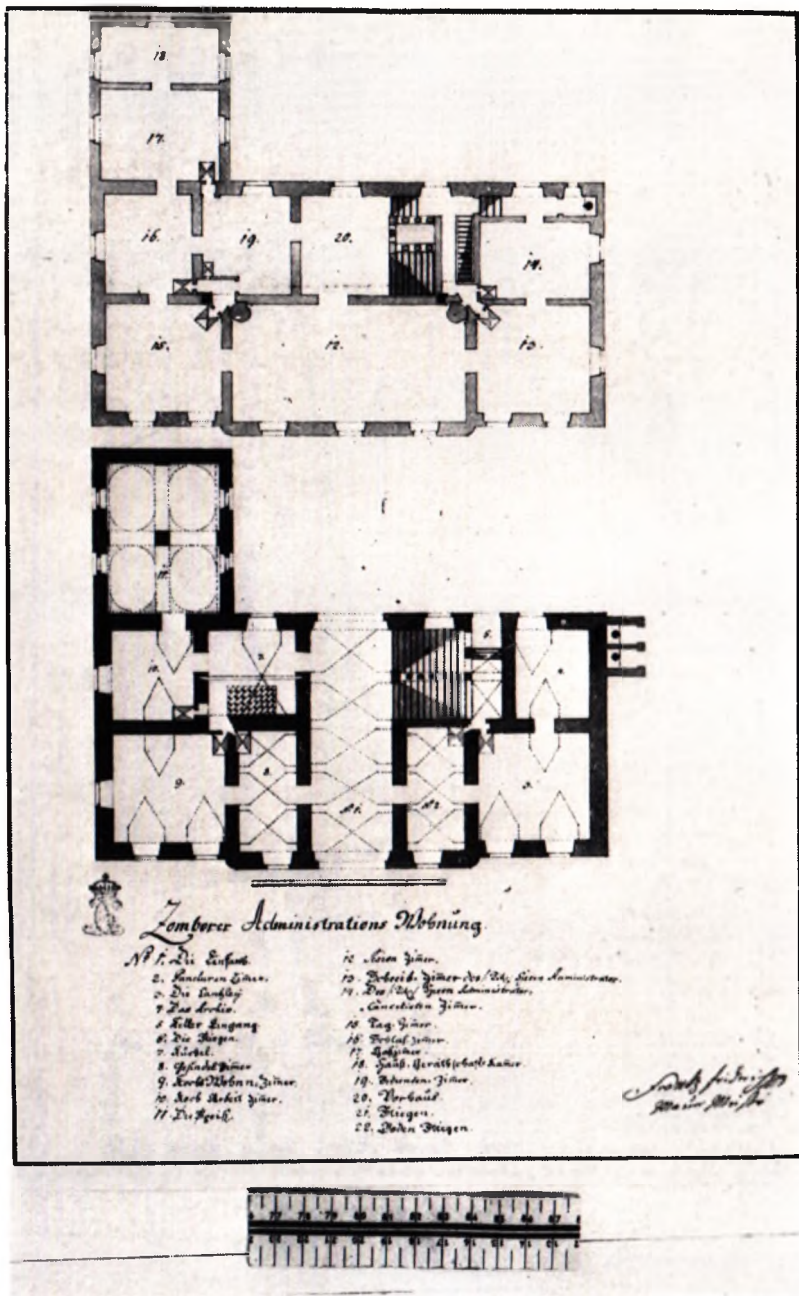

Sl. 5. Plan stana komorskog administratora u Somboru, snimio zidarski majstor Franz Friedrich 1787. godine (MOL, T-62, no. 1387/1).

Fig. 5 Le plan de l'appartement de l'administrateur à Sombor, dressé par le maître maçon Franz Friedrich en 1772 (MOL, T-62, no. 1387/1)

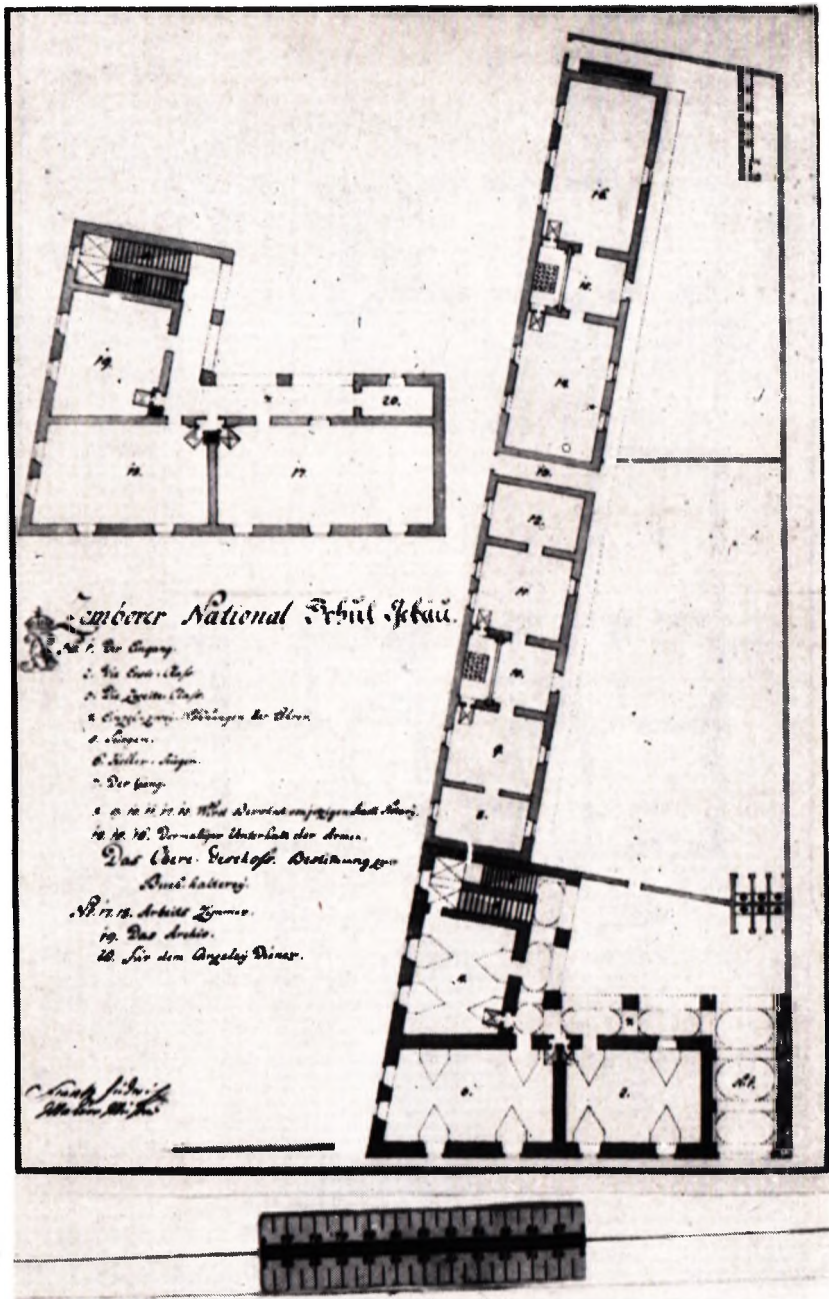

Sl. 4. Plan zgrada komorskih činovnika u Somboru, snimio 1772. godine Andreas Leopoldus Kneidinger (MOL, T-1, fasc. II, no. 166).
 Fig. 4. Le plan du bâtiment qu'habitaient les employés du département des finances dressé en 1772 par Andreas Leopoldus Kneidinger (MOL, T-1, fasc. II, no. 166)

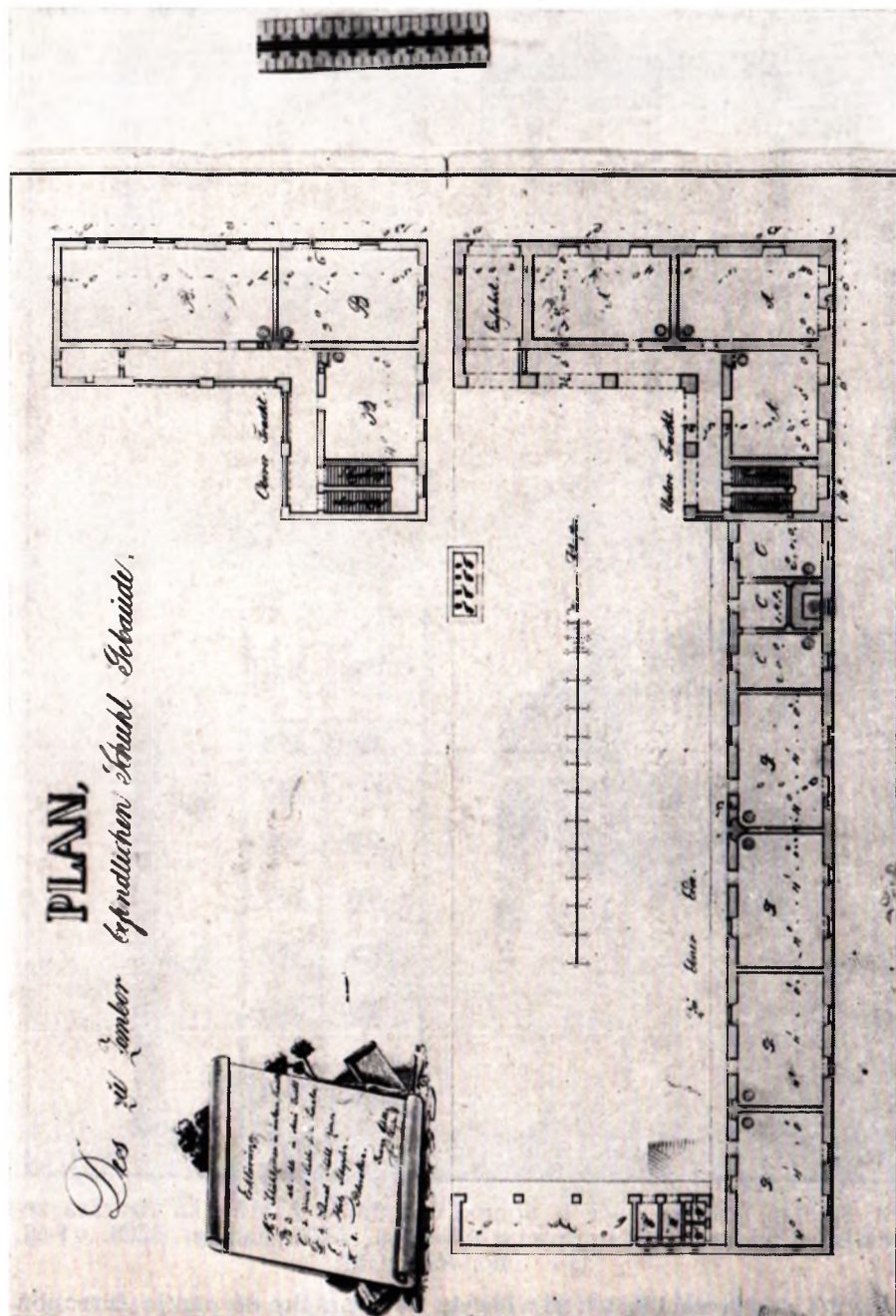
Sl. 5. Plan stana komorskog administratora u Somboru, snimio zidarski majstor Franz Friedrich 1787. godine (MOL, T-62, no. 1387/1).

Fig. 5 Le plan de l'appartement de l'administrateur à Sombor, dressé par le maître maçon Franz Friedrich en 1772 (MOL, T-62, no. 1387/1)

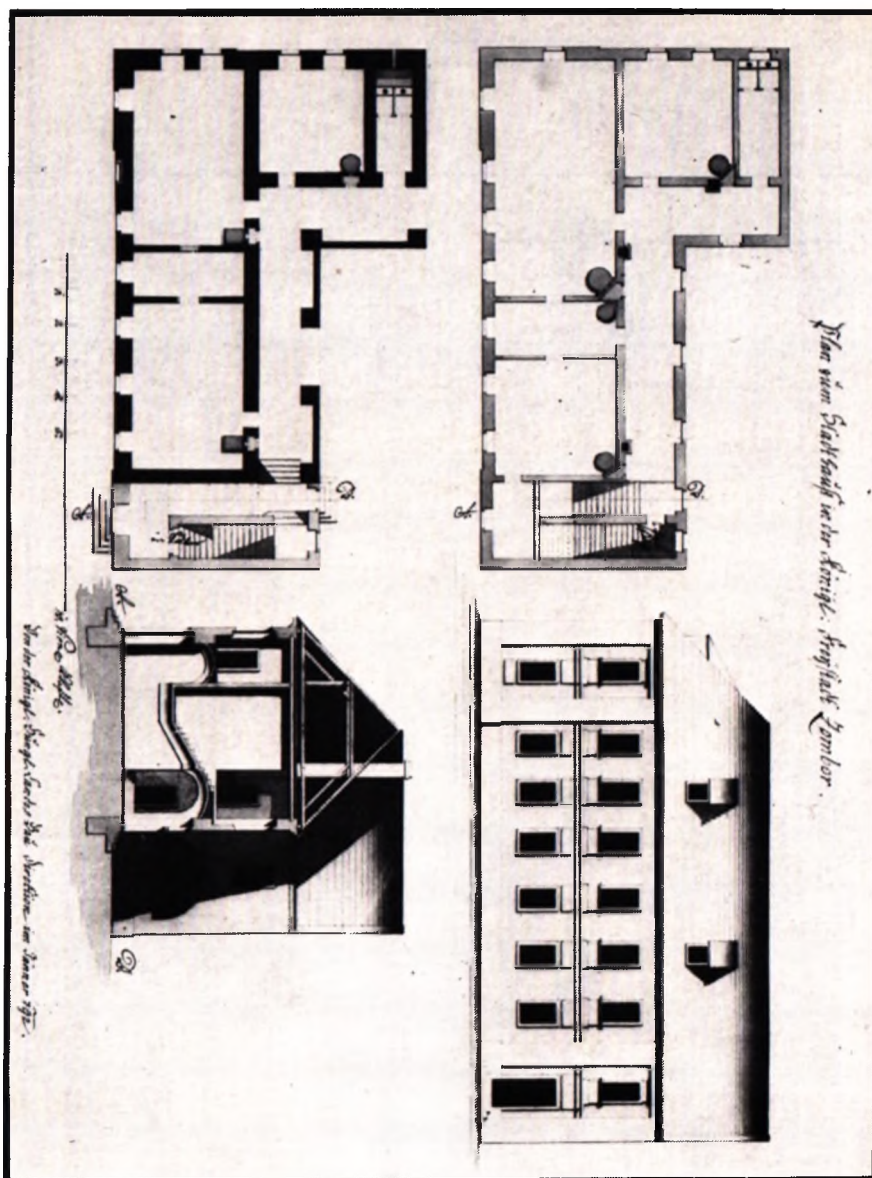
Sl. 6. Plan zgrade pučke škole u Somboru, snimio zidarski majstor Franz Friedrich 1787. godine (MOL, T-62, no. 1387/2).

Fig. 6 Le plan de l'école primaire à Sombor, dressé en 1787 par le maître maçon Franz Friedrich (MOL, T-62, no 1387/2)

Sl. 7. Plan školske zgrade u Somboru, snimio graditelj Franz Gfeller 1830. godine. (MOL, T-62, no. 883).

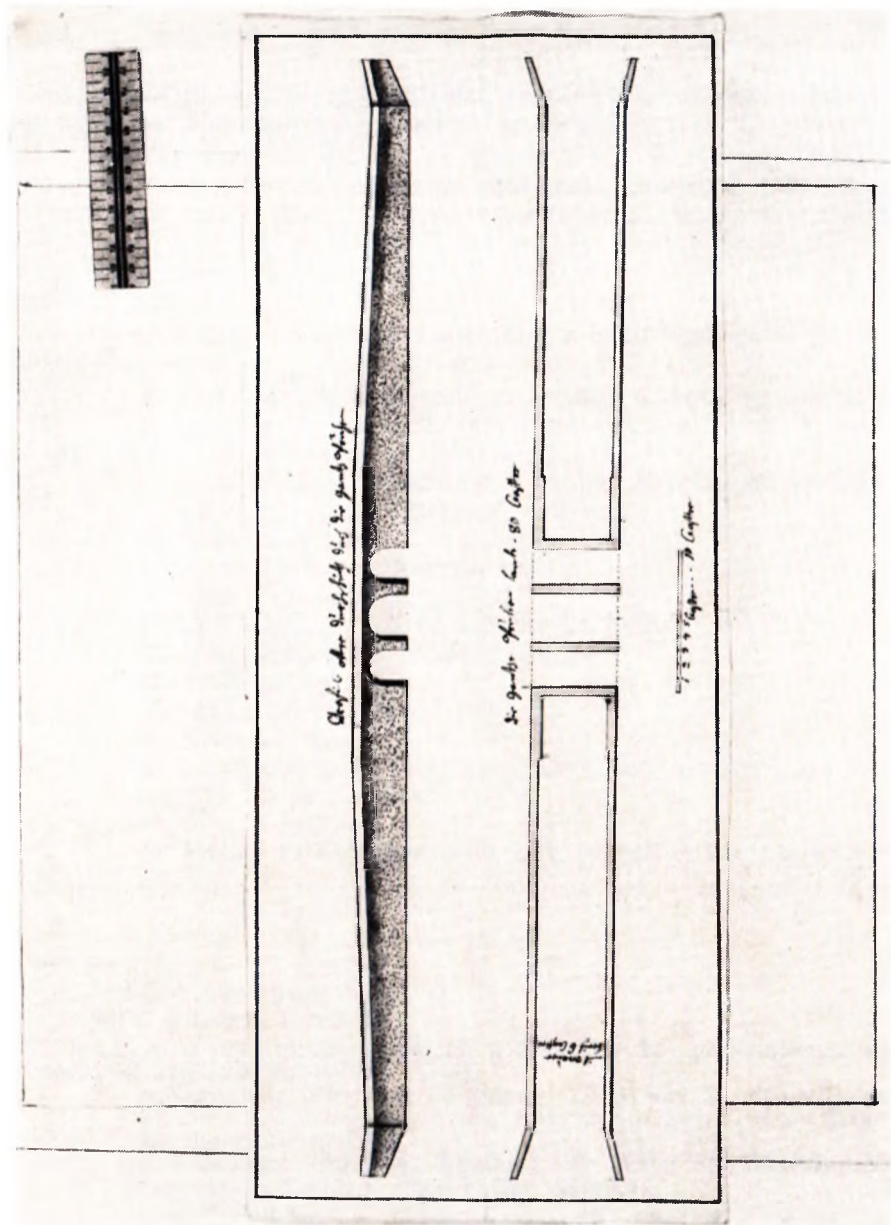
Fig. 7 Le plan de l'école primaire à Sombor, dressé en 1830 par le maître maçon Franz Gfeller (MOL, T-62, no. 766)

Sl. 8. Plan gradske kuće u Somboru, snimila Kraljevska ugarska zemaljska građevinska uprava u siječnju 1792. godine (MOL, T-62, no. 766).

Fig. 8 Le plan de l'Hôtel de ville de Sombor, dressé par la Direction nationale des constructions du Royaume de Hongrie au mois de janvier 1792 (MOL, T-62, no. 766)

Sl. 9. Plan mosta preko rječice Mostonge, snimljeno 1773. godine (MOL, T-62, no. 101).

Fig. 9 Le plan du pont sur la petite rivière de Mostonga, levé en 1773 (MOL, T-62, no. 101)

štaba (pobočnik, vojni sud, politički, računarski, lekarski i šumar-ski uredi sa pomoćnicima) bio u Mitrovici«. ⁹

Iz 1750. godine sačuvao se plan zgrade karantene (kontumaca) u Mitrovici. ¹⁰ Na planu je prikazana zgrada karantene, i to postojeće stanje, kao i projekt za adaptaciju. Na lijevoj strani plana, na kojem je prikazan tlocrt zgrade karantene zajedno s okućnicom, nalazi se legenda na njemačkom (sl. 2). ¹¹ Tekst u prijevodu glasi:

»Opis kraljevske zgrade karantene u Mitrovici kako je nekada bila

- A. stan direktora karantene, 1. soba, 2. soba za posluđu, 3. kuhinja, 4. još nedovršeno spremište za drva, 5. stari podrum u kojem je drvo trunulo.
- B. stan kirurga karantene, 1. soba, 2. soba za posluđu, 3. kuhinja, 4. stari ruševni podrum.
- C. soba za stražu.
- D. staja direktora karantene.
- E. ulaz u zgradu karantene.
- F. kraj ulaza nalazi se stražarska kućica.
- G. stan službenika za dezinfekciju.
- H. male prostorije.
- I. velike prostorije.
- K. stara krčma.
- L. prostorija gdje se ljudi iz karantene opskrbljuju svi-me što im je potrebno.
- M. ulaz u krčmu.
- N. kućica za otpremu onih koji su bili u karanteni«.

⁹ I. Bajić, *nav. djelo*, 6.

¹⁰ MOL. T-1, fasc. 1, NO. 49.

¹¹ Lijevo u uglu plana: »Explication über das Königl. Contumaz zu Mitroviz, wie soliches dermahlen stehet.

- A. Contumaz Directors Wohnung 1. Wohn, 2. dienstbotten Zimmer, 3. Kuchel, 4. ein von Holz verfertigter 5. alter Keller wo das Holz verfäulet.
- B. Contumaz Chyrurgi Wohnung. 1. Wohn 2. Dienstbotten Zimmer, 3. Kuchl, 4. alter Keller verfallet.
- C. Wachtstuben.
- D. Contumaz Directors Stallung.
- E. Eingang in das Contumaz.
- F. Ein Schildwache darbey.
- G. Reinigungs Knecht Wohnung.
- H. kleine colliven.
- I. grosse colliven.
- K. altes Würthhaus.
- L. Dation, wo den Contumazisten das benöthigte abgereicht wird.
- M. der Eingang in das Würthhaus.
- N. Auslieferungs Stadl«.

U sredini spomenutog plana je legenda s tumačenjem adaptacije postojeće zgrade karantene. Legenda na njemačkom tog dijela plana u prijevodu glasi:¹²

»Što je sve ubuduće potrebno izgraditi na zgradi karantene u Mitrovici

- A. stan direktora karantene, 1. soba, 2. soba za posluđu, 3. kuhinja, 4. dogotovljena smočnica, 5. zidani podrum, a iznad njega kancelarija.
- B. stan karantenskog kirurga, 1. stambena soba, 2. soba za posluđu, 3. kuhinja, 4. izgrađeni podrum, a iznad njega smočnica.
- C. soba za stražare.
- D. staje direktora karantene i spremišta za njegova kola.
- F. kraj toga se nalazi stražarska kućica.
- G. soba dezinfektora.
- H. male prostorije, kako je potrebno da ih se premjesti.
- I. velike prostorije.
- K. stan službenika za dezinfekciju.
- L. spremište za robu koje je potrebno napola pregraditi.
- M. soba za zatvorenike.
- N. soba za bolesnike.
- O. soba za otpust bolesnika iz karantene.
- P. zgrada nove krčme.
- Q. ulaz u krčmu.

¹² Legenda srednjeg dijela plana: »Was bei der Contumaz zu Mitroviz wie es künftig stehen solle

- A. Contumaz Directors Wohnung, 1. Wohn, 2. Dienstbotten Zimmer, 3. Kuchel, 4. gefertigte Speis, 5. ausgemauerter Keller sambt darauf gestelter Canzley.
- B. Contumaz Chyrurgie Wohnung, 1. Wohn, 2. Dienstbotten Zimmer, 3. Kuchel, 4. aufgemauerter Keller und daraufgestelter Speis.
- C. Wachtstuben.
- D. Contumaz Directors Stallung, samt Wagen Schupfen.
- E. Eingang in die Contumaz.
- F. Ein Schild Wacht dabey.
- G. Reinigungs Knecht Zimmer.
- H. kleine colliven so versetzt werden solle.
- I. grosse colliven.
- K. ...Reinigungs Knecht Wohnung.
- L. Waaren Schupfen, so halb umgebaut werden solle.
- M. ein Arrestanten Zimmer.
- N. Ein Kranken Zimmer.
- O. ein Ausliferungs Stadl.
- P. Neues Würthshaus.
- Q. Eingang in das Würthshaus.
- R. Dation sambt Keller, so zu erbauen kommet.
- S. Brunnen bey dem Würthshaus.
- T. Neu zu machende Pallisatierung.

R. prostorija zajedno s podrumom, kako je potrebno da se izgradi.

S. bunar kod krčme.

T. potrebno je nanovo podići ogradu (palisadu)«.

Na lijevoj je strani prikazan tlocrt kompleksa zgrada karantene, a na ostalom dijelu tlocrt zgrada s potrebnim adaptacijama, izmjenama i dogradnjama. Na tom su dijelu plana prikazana pročelja i presjeci zgrade, kuća direktora karantene kuća karantenskog kirurga, male prostorije, kuća za dezinfekciju s magazinom za robu, zgrada nove krčme, kuća za bolesnike i zatvorenike i prodavaonica zajedno s podrumom. Sve su prikazane zgrade prizemnice, djelomično s podrumima i s vrlo jednostavno i funkcionalno riješenim pročeljima.

Iz nešto kasnijeg razdoblja sačuvan je plan¹³ zgrada karantene u Mitrovici (nije datiran) što ga je snimio Mathyas Maysinger. Prikazuje pročelja prizemnih zgrada s tlocrtima prizemlja svake pojedine zgrade. Pročelja su riješena jednostavno, u logičnoj funkciji s namjenom zgrade (sl. 3).

Legenda na planu u prijevodu glasi:¹⁴

»OPIS

1. kuća direktora
2. kuća kirurga
3. prostorije za stražare
4. prostorija
5. staje
6. bunar karantene
7. izolirane zgrade za dezinfektora
8. prostorija za pranje i pregled
9. dva mala odjeljenja za izolaciju Turaka
10. prva prostorija s dva odjeljenja za izolaciju
11. jedna mala stražarnica

¹³ MOL, T-1, fasc. 1, no. 88.

¹⁴ Legenda plana: »Explication

1. Directoris Quartier
2. Chyrurgy Deto
3. Wacht Stuben
4. Demniz
5. Directoris, und Stallung
6. Contumaz Brun
7. Exponierte Reinigungs Knechts Colliven
8. Visitier, und ... Hüetten
9. Zwey kleine Separationes vor die Türcken
10. Die erste Cölliven mit zwey Separationes
11. Ein kleiner ... Stadl
12. ... und vor Zeiten ofen gewestes Würth haus
13. Zweite Colliven mit drey separationes
14. Lazaret
15. Wäaren Stadl«.

12. krčma
13. prostorija s tri odjeljenja za izolaciju
14. lazaret (bolnica)
15. magazin za robu.«

Plan je signiran u donjem desnom uglu: Maysinger Math.

Sombor

U Somboru se odmah nakon oslobođenja od turske vlasti počelo izgradnjom javnih i upravnih zgrada. U tome je smislu zanimljiv dopis Paula Eckharda od 2. svibnja 1698. godine upućen Komorskoj upravi u Budimu.¹⁵ U pismu Eckhard javlja o nastojanjima gospodina upravitelja pošte u Somboru Martina Lipkovicsa da se za potrebe zgrade pošte i pivovare u Somboru«... upotrijebi zgrada starog turskog kupališta. Eckhard smatra da je prostor na kome se nekada nalazilo tursko kupalište danas kompletno uništen i zapušten te okružen ruševnom ogradom, i da je zgrada potpuno napuštena«.

Od javnih zgrada značajnijeg urbanog karaktera sačuvano nam je nekoliko planova iz druge polovice XVIII stoljeća. Zanimljiv je plan zgrada (stanova) komorskih činovnika, koji je 1772. godine snimio Andreas Leopoldus Kneidinger (sl. 4).¹⁶ Plan je providen legendom, koja u prijevodu glasi:¹⁷

- »A. potez zgrada od A. do B.
- C. stan upravnika, njegovo dvorište i vrt.
- D. stan blagajnika.
- E. stan pisara.
- F. stan nastojnika (upravnika).
- G. stan zastupnika državne blagajne.
- H. spremište za plodine.
- I. stan za hajduke.
- K. stan službenika.
- L. šupa službenika«.

¹⁵ MOL — Cameral Administration zu Ofen, »Memorien«, E, no. 62.

¹⁶ MOL, T-1, fasc. II, no. 166.

¹⁷ Legenda plana: »Plan von denen Caal. Beamten Wohnungen in der Königlichen Frey-Stadt Zombor

A. ist der Auszug zur Grund Linie B. Sub Lit: C ist des Administrators Wohnung, hof und Garten. Sub Lit: D, des Cassa Perceptors Wohnung

E. Gegenschreibers Wohnung, F. Provisors Wohnung,

G. Fiscal Wohnung, H. Frucht Kasten, I. Hajduken Wognung.

K. Binders Wohnung. L. Binders Schupfen«.

Lijevo dolje: Dieser Stock, gehöret auf dem Grund Sub Lit. M.

Desno dolje: Erster Stock = zweiter Stock zum Grund, Sub. Lit. N.

Na planu je u lijevom donjem uglu napomena (u prijevodu): »Ovaj kat se odnosi na prostor slova M«, a u desnom donjem uglu napomena: »Prvi kat = drugi kat spadaju na prostor pod slovom N«. Plan je signiran u donjem desnom uglu: »Kneidinger«.

Plan zgrade komorskih činovnika u Somboru, snimljen 1772. godine, prikazuje niz zgrada, od kojih se brižljivošću i skladnošću obrade pročelja ističe jednokratna zgrada upravnika (sl. 5).

Zgrada ima neznatno izvučen središnji rizalitni dio, u kojem se nalazi i glavni ulaz u zgradu. U tom kompleksu zgrada postoji i jedna dvokatnica (stan blagajnika), dok ostale zgrade, bilo niske bilo visoke prizemnice, imaju vrlo jednostavno i funkcionalno riješena pročelja. Godine 1787. obnavljao se i adaptirao stan upravnika, tj. njegove kuće¹⁸ navedene i na planu iz 1772. godine pod »C«.

Legenda uz taj plan (sl. 5) u prijevodu glasi:¹⁹

»Stan administracije u Somboru

1. ulaz.
2. soba za pandure.
3. kancelarija.
4. arhiv.
5. ulaz u podrum.
6. stube.
7. kuhinja.
8. soba za posluđu.
9. soba.
10. radna soba.

¹⁸ MOL, T-62, no. 1387/1.

¹⁹ Legenda na planu:« Zomborer Administrations Wohnung No.

1. Die Einfarth.
2. Panduren Zimmer.
3. Die Cantzley.
4. Das Archiv.
5. Keller Eingang.
6. Die Stiegen.
7. Kuchel.
8. Gesindel Zimmer.
9. Kochs Wohn Zimmer.
10. Kochs Arbeits Zimmer.
11. Die Speis.
12. Sesion Zimmer.
13. Schreib Zimmer des Herren Administrator.
14. Des Herren Administrator=Cancelisten Zimmer.
15. Tag Zimmer.
16. Schlafzimmer.
17. Gastzimmer.
18. Haus-Gerätschafts-Kammer.
19. Pedienten Zimmer.
20. Vorhaus.
21. Stiegen.
22. Boden Stigen«.

11. smočnica.
12. soba za sjednice.
13. pisarnica gospodina upravnika.
14. soba kancelara gospodina upravnika.
15. dnevna soba.
16. spavaća soba.
17. soba za goste.
18. komora za kućne potrepštine.
19. soba za posluđu.
20. predsoblje.
21. stubište.
22. stube za tavan«.

Plan je signiran u desnom donjem uglu: »Franz Friedrich Maurer Meister«. Taj je isti zidarski majstor snimio 1787. godine i plan somborske pučke škole (sl. 6).²⁰

Plan prikazuje tlocrt jednokatne zgrade u obliku slova »L«, kojega je kraći kraj okrenut prema ulici, dok se izduženi prizemni trakt proteže u dvorišnom dijelu prostora.

Na planu je legenda:²¹

»Somborska narodna škola

1. Ulaz.
2. prvi razred.
3. drugi razred.
4. jednosobni i dvosobni stanovi za učitelje.
5. stube.
6. stube koje vode u podrum.
7. hodnik.
- 8, 9, 10, 11, 12 — stan današnjeg gradskog notara.
- 14, 15, 16 — sklonište za ubogare (ubožnica).
- 17, 18 — radne prostorije.
19. — arhiv.
20. prostorija za kancelarijskog službenika«.

²⁰ MOL, T-62, no. 1387/2.

²¹ Legenda na planu: »Zomborer National Schul Gebäu.
No.

1. Der Eingang.
  2. Die Erste Classe.
  3. Die Zweite Classe.
  4. Einzel- und zwey Wohnungen der Lehrer.
  5. Stiegen.
  6. Keller-Stiegen.
  7. Der Gang.
  - 8, 9, 10, 11, 12 — Wirt bewohnt von jetzigen Stadt Notary.
  - 14, 15, 16 — Dermaliger Unterhalt der Armen.
  - Das obere Geschoss. Bestimmung zur Buch-Halterey.
  - 17, 18, 19 — Arbeits Zimmer.
  19. Das Archiv.
  20. Für den Canzeley Diener«.
- ö .mLxyx,

Plan je u desnom donjem uglu signiran: »Franz Friedrich Mauer Meister«.

Stara zgrada pučke škole u Somboru bila je smještena »in foro publico«, tj. na glavnome trgu.²²

Zidarski majstor Franz Friedrich snimio je 1776. godine i zgradu manufakture sukna u Apatinu. Na planu je prikazana zgrada suknare koja je bila ponuđena na prodaju jer je radila s gubitkom.²³ Oko 1830. godine proširuje se i adaptira stara zgrada pučke škole u Somboru, kojoj se dodaju i razredi za gimnazijsku nastavu.²⁴ Iz pisma gradskog suca i somborskog senatora od 6. listopada 1829. godine saznajemo da se stara školska zgrada adaptira za potrebe gimnazije. S obzirom na to da je smještaj pučke škole na Glavnome trgu bio vrlo prikladan, odlučeno je da se ista zgrada proširi i poveća, tj. da se uz već postojeće razrede pučke škole uvede i šest razreda za gimnazijsku nastavu.²⁵ Legenda na planu ove proširene i adaptirane školske zgrade (sl. 7) u prijevodu glasi:²⁶

»Plan školske zgrade koja se nalazi u Somboru
Opis

- A. 3. školske sobe u donjem katu
- B. 3. školske sobe u gornjem katu
- C. 2. sobe i kuhinja
- D. 4. sobe za pučku školu
- E. spremište za drva
- F. zahodi«.

Plan je potpisan u lijevom gornjem dijelu, u vinjeti s opisom: »Franz Gfeller Bau Meister«.

Na žalost, ni na planu pučke škole iz 1787. godine, kao ni na planu školske zgrade iz 1830. godine, nisu prikazana pročelja tih zdanja. Međutim, na temelju tlocrta obaju planova može se zaključiti da su to jednokatnice s izduženim prizemnim traktom u dvorišnom dijelu.

²² MOL, E-75-1830-38 : 26.

²³ Katalog *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Schloss Halbturn, 1980, str. 217, kat. br. 341.

²⁴ MOL, T-62, no. 883.

²⁵ MOL, E-75-1830-38 : 26-: »... tam illocandis neo introducendi Gymnasio sex classibus quam schollis normalibus iuxta ad copulatum planum...«

²⁶ Legenda na planu:

- »Plan des zu Zombor befindlichen Schul Gebäude
Erklärung
- A. 3. Schulzimmer in untern Tractt.
  - B. 3. detto detto in obern Tractt.
  - C. 2. Zimmer u. Küche.
  - D. 4. Normal Schulzimmer.
  - E. Holz Schupfen.
  - F. Retheraten«.

Iz godine 1792. potječe plan Gradske kuće u Somboru (sl. 8). Snimila ga je radi nekih potrebnih popravaka i preinaka Kraljevska ugarska zemaljska građevinska uprava u siječnju 1792. godine.²⁷ Plan je providen legendom koja u prijevodu glasi: »Plan gradske kuće u kraljevskom i slobodnom gradu Somboru«.

Prikazan je tlocrt prizemlja, I kata, presjek zgrade, kao i glavno pročelje ove skladno izvedene jednokatnice. Pročelje je raščlanjeno sa 8 osi. Prozori prizemlja i I kata imaju oblik izduženih pravokutnika s okvirima i natprozornicima u prizemlju te ukladama ispod prozora na I katu. Na visokom krovu nalaze se dva tavanska otvora. U osmoj osi prizemlja smještena su ulazna vrata u zgradu. U dvorišnom dijelu prizemlja nalazio se trijem s arkadnim lukovima, kao što se to vidi na presjeku zgrade.

Iz 1773. godine sačuvan je plan starog mosta preko rječice Mostonge. Prikazuje izduženi most s tri luka u središnjem dijelu (sl. 9).²⁸

Na temelju tih nekoliko sačuvanih planova javnih zgrada iz XVIII stoljeća u Sremskoj Mitrovici i Somboru, možemo zaključiti da se te zgrade svojom naglašeno funkcionalnom arhitekturom (naročito u prizemnim zgradama), te brižljivije i skladnije obrađenim pročeljima većinom jednokatnih i značajnijih zgrada (zgrade stanova upravnih činovnika, škola, gradskih kuća, itd.), uklapaju u stilske karakteristike arhitekture javnih zgrada koje je tadašnja uprava podizala ne samo u Vojvodini već i u kontinentalnoj Hrvatskoj,²⁹ a također u Mađarskoj.³⁰

Zgrade javne namjene podizane u značajnijim urbanim centrima oslobođenih teritorija predstavljale su u većini slučajeva tipске projekte izrađene u centrima Carevine (Beču odnosno Budimu). Neke su projekte vrlo često na licu mjesta adaptirali za lokalne potrebe i izveli tamošnji zidarski majstori, koji su većinom bili porijeklom iz Austrije odnosno austrijskih naseljenih zemalja, ali često i stalno naseljeni i udomaćeni majstori u pojedinim urbanim središtima.

Primjer takvog tipskog projekta prikazuje plan za zgradu solana u »Agarevu, Dömölku, Margitti i Verebely«, kojega je kopiju prema originalnom planu Franza Freya Schönsteina izradio 1774. godine Franz Puchner.³¹

²⁷ MOL, T-62, no. 766.

²⁸ MOL, T-62, no. 101.

²⁹ I. Lentić-Kugli, *Nekoliko primjera javnih zgrada iz druge polovine 18. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*, 89–119.

³⁰ Cs. Dobrovics Dorottya, *Épitézés a 18. századi Magyarországon*, Budapest 1983.

³¹ Katalog *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, 229, kat. br. 227; Ivy Lentić-Kugli, *Varaždinski zidari i graditelji od 1600. do 1850.* Zagreb 1983, 30, 35; Cs. Dobrovics Dorottya, *nav. djelo*, sl. 29.

Na temelju tog tipskog plana za solane izveo je varaždinski zidarski majstor Jacob Erber (oko 1716—1776) zgradu solane u Agarevu u Somođiskoj županiji u Mađarskoj 1775. godine.³² Drugi varaždinski zidarski majstor, Johann Michael Taxner (umro u Varaždinu 1788. godine) izveo je prema istom predlošku zgradu solane u Prelogu, koja je bila dovršena 1777. godine.³³ Vjerojatno je prema istom predlošku izgrađena i zgrada solane u Terezovcu,³⁴ koje je gradnju 1781. godine izveo zidarski majstor iz Kaniže Johann Stronner. Taj je isti zidarski majstor izgradio i zgradu solane s nešto pojednostavnjene obrade pročelja u Dernju 1789. godine.³⁵

Javne zgrade koje su izvedene tokom XVIII stoljeća u Sremskoj Mitrovici i Somboru stilski se umnogome podudaraju sa zgradama slične namjene i karaktera podignutim i u Mađarskoj.³⁶ U arhitekturi spomenutih zgrada pazilo se ne samo na praktičnost i funkcionalnost ovisno o namjeni već i na skladno i estetsko rješavanje arhitektonske mase, kao i brižljivu obradu pročelja, i to naročito u važnijim zgradama s istaknutijim urbanim značenjem.

UNE CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE L'ARCHITECTURE DES ÉDIFICES PUBLICS À SREMSKA MITROVICA ET A SOMBOR

R é s u m é

Après la victoire définitive de l'armée impériale, remportée sur les Turcs, dans la province de Vojvodina se développe puissamment, surtout au cours du XVIIIe siècle, l'activité constructrice aux centres urbains les plus importants.

Aux Archives d'Etat de Hongrie à Budapest ont été conservés plusieurs plans intéressants des édifices publics à Sremska Mitrovica et à Sombor. A Sremska Mitrovica a été conservé le plan du magasin à sel resp. la douane (tridesetnica), dressé en rapport avec quelques réparations nécessaires de l'année 1774, ainsi que le plan des bâtiments de la quarantaine datant de l'année 1750. Ce dernier présente l'état existant des bâtiments de la quarantaine avec le projet de leur adaptation. D'une période postérieure date le plan d'une partie des bâtiments de la quarantaine, dressée par Mathyas Maysinger.

³² I. Lentić-Kugli, *Nekoliko primjera javnih zgrada iz druge pol. 18. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj*, 93, 94, sl. 110.

³³ *Isto*, 93—95, sl. 111.

³⁴ *Isto*, 95, sl. 112.

³⁵ *Isto*, 95—96, sl. 113.

³⁶ Cs. Dobrovics Dorottya, *nav. djelo*.

Des plans représentant les édifices publics a été conservé à Sombor le plan du bâtiment qu'habitaient les employés du département des finances, dressé en 1772 par Andreas Leopoldus Kneidinger.

Le maître maçon Franz Friedrich a dressé en 1787 le plan de l'appartement de l'administrateur qui se trouve dans le groupe de bâtiments, destinés à loger les employés du département des finances, et qui est en rapport avec la restauration de ce bâtiment.

Ce même maître maçon a dressé aussi le plan de l'école primaire de Sombor en 1787.

En l'année 1830 a été élargi l'édifice de l'école primaire ancienne à Sombor, auquel ont été ajoutées les salles pour six classes de lycée. Le maître maçon Franz Gfeller a restauré l'édifice et dressé son plan en 1830.

De la fin du XVIIIe siècle date aussi le plan de l'Hôtel de ville de Sombor, dressé en vue de quelques réparations et modifications nécessaires. Il a été exécuté par la Direction nationale des constructions du Royaume de Hongrie au mois de janvier 1792. Il a été conservé aussi le plan du pont sur la petite rivière de Mostonga, levé en 1773.

L'architecture de ces édifices publics, construits au cours du XVIIIe siècle, à Sremska Mitrovica et à Sombor, était conditionnée, en premier lieu par leur destination et leur fonction, auxquelles étaient subordonné le traitement des façades extérieures. C'est pourquoi le façonnement architectonique de la plupart des maisons à un seul étage (rez-de-chaussée) est d'une simplicité prononcée et fonctionnelle, tandis que, dans le cas des bâtiments plus importants (pour la plupart de maisons à rez-de-chaussée et un étage) une attention considérablement plus grande a été prêtée au traitement des façades extérieures, qui sont caractérisées par la sobriété harmonieuse et l'emploi retenu des ornements de façade.

Les caractéristiques architectoniques de ces édifices public ressemblent, par leurs propriétés stylistiques à ces édifices à destination publique qui ont été construits au cours du XVIIIe siècle dans la Croatie continentale, mais aussi en Hongrie. Ce sont pour la plupart des projets-types, faits aux centres de l'Empire (Vienne, Budapest) et ont été souvent adaptés sur place aux besoins locaux. Ils ont été exécutés pour la plupart par les maîtres-maçons originaires de l'Autriche ou des pays héréditaires autrichiens, mais aussi par les maîtres-maçons étrangers, installés de manière permanente et adaptés aux centres urbains particuliers.

Ејуп МУШОВИЋ

ФЕРМАН О ПОСТАВЉЕЊУ НОВОПАЗАРСКОГ МИТРОПОЛИТА 1766. ГОДИНЕ

Две свеске новопазарског сицила из 1766, 1767. и 1768. године пронађене су на тавану Окружног суда у Новом Пазару пре двадесетак година. Грађа у наведеним сицилима врло је значајна за историју бившег Новопазарског санџака. Ту се налази и неколико значајних докумената који говоре о положају православне цркве, а међу њима и ферман¹ о смењивању попа Гаврила са положаја новопазарског митрополита и постављењу попа Јерасимоса на његово место 1766. године.

Новопазарске сициле је превео Ахмед Аличић из Сарајева. Број преведених страница прве свеске износи 57, а друге 39 (писано у прореду). Оригиниали сицила и њихови преводи чувају се у Архиву Завичајног музеја у Новом Пазару.

Детаљнијом анализом овог фермана може се доћи до закључака који говоре нешто више о положају цркве, о њеном животу уопште у другој половини XVIII века. Велику помоћ у разјашњавању тог фермана, као и других, пружа одлично написана књига др Мирка Мирковића о положају православне цркве под Турцима.²

Ферман почиње уводом у којем се оптужује новопазарски митрополит Гаврил, који се на том положају налазио до 1766. године, због злоупотреба положаја и некоректног односа према верницима, што је, како се наглашава у ферману, у супротности с верским прописима. Због тога су уследиле жалбе цариградском патријарху и преко њега султану. У ствари, султан је с тим био упознат преко скупа митрополита који су боравили у Цариграду и цариградског патријарха путем петиције.

¹ Ферман је султанов указ, султанова наредба — царска заповест. — Adulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Свјетлост, Сарајево 1979, 280.

² Мирко Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766)*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1965.

На неколико места у ферману се наводи да је новопазарска митрополија покривала територију Новог Пазара, Нове Вароши, Трговишта (Рожаје), Брвеника и Митровице с околином.

Уводни део фермана гласи³:

„Истанбулски православни патријарх и скуп митрополита који бораве у престоници, поднели су потписану представку царскоме дивану [влада] у којој су изјавили да митрополит Новог Пазара, Нове Вароши, Трговишта, Брвеника, Митровице са околином, што припада наведеној патријаршији, поп Гаврил није на свом месту. Сиротињи раји чини бескрајно насиље. На правди бога је мучи и кажњава. Осим што чини свакоме насиље, он чини поступке који су у супротности с правилима митрополита и верским прописима.“

Из садржине текста се види да су потписници петиције митрополити који су у Цариграду имали неки скуп, што је вероватније него да су отишли у Цариград само да би сменили митрополита Гаврила. Но, било како било, у питању је била врло озбиљна интервенција.

Текст фермана даље гласи:

„С обзиром на то да је тамошња раја остала немоћна према његову злу и штетама, раја је, према верским обичајима, о томе обавестила патријарха и митрополите и молила да јој помогну да га смене. Како је нужно, као милост према сиротињи раји, споменутог митрополита смени и место њега поставити другога. Они су молили да се место њега [Гаврила] постави доносилац фермана поп Јерасимос, послови му се свршили добрим, који је способан да води послове како жели раја и да је достојан службе митрополита, с тим да плати у државну касу, државни пешкеш [поклон] и након тога да се сменн споменути Гаврил, а наведени Јерасимос постави на његово место и да му се према старом правилу изда берат. Кад се тим поводом погледало у дефтер мукате епископа, утврђено је како је горе изложено. Споменута сиротиња је припала Пећкој патријаршији, сада је, на основу царског фермана, била припојена Истанбулској патријаршији.“

Из овог дела текста се види да је оптужба против митрополита Гаврила проверавана и преко дефтера мукате те да је утврђено да су жалбе раје и митрополита оправдане. Но, и по-

³ Новопазарски сиџил из 1766, св. I, док. 47, стр. 39, Архив Завичајног музеја Нови Пазар.

ред тога, нисмо баш најсигурнији у исправност акције против митрополита Гаврила. Да у то сумњамо, наводи нас чињеница да је поп Гаврил вероватно био Србин, а поп Јерасимос, који га замењује, Грк. Не крије ли се иза тога и премоћног утицаја Цариградске патријаршије на живот православне цркве у Османској Империји, њено настојање да на тај значајни црквени положај доведе свога човека — Грка. Кад већ кажемо да је Цариградска патријаршија имала велики утицај на живот православља те да је она решавала најбитнија црквена питања, онда да то потврдимо наводима проф. др Мирка Мирковића, који пише да је у османској држави православна црква односно Цариградска патријаршија била призната и повлашћена, да је цариградски патријарх био призната личност у јавном животу државе, а да је судбина осталих православних цркава, нпр. Охридске архиепископије, Пећке патријаршије, њихове аутокефалности и укидања аутокефалности, била пре свега дело Цариградске патријаршије.⁴ Тако је цариградски патријарх упутио захтев султану Мехмеду II, са једног црквеног скупа у Цариграду, да се укину Охридска архиепископија и Пећка патријаршија јер у једној држави треба да постоји само једна аутокефална црква како то налажу шести канон Nikeјског и седамнаести канон Халкедонског Васељенског сабора.⁵ Разуме се, та витална питања црквеног живота, и то не само православне цркве, решавана су уз сагласност султана. У вези с тим проф. др Д. Јанковић, на кога се позива др М. Мирковић, пише да је турска држава атак на православље јнкриминисала као кривично дело против цркве и религије и да се супротстављање цркви сматрало испадом против државног уређења.⁶

Последњом реченицом наведеног одломка се наглашава да је новопазарска митрополија припадала Пећкој патријаршији, „а сада је на основу царског фермана била припојена Инстанбулској патријаршији“. Пећка патријаршија је први пут изгубила самосталност између 1525. и 1528. године, а не падом Деспотовине (1459), затим је обновљена 1557. године и, на крају, укинута 1766. године, а то значи баш оне године када је смењен новопазарски митрополит Гаврил. Можда разлоге за смењивање новопазарског митрополита треба тражити у новој црквеној реорганизацији која је уследила укидањем Пећке патријаршије.

На маргини фермана пише да је новопазарска митрополија уступљена попу Јерасимосу пошто је уплатио држави 7 000 акчи:

„Царски ферман је издат након што је у државну благајну било уплаћено уписаних 7 000 акчи. С обзиром

⁴ М. Мирковић, нав. дело, 41.

⁵ М. Мирковић, нав. дело, 40—51.

⁶ Д. Јанковић, *Историја државе и права у феудалној Србији*, Београд 1956, 89.

да је Јерасимос донео и предао у државну благајну наведену суму државног пешкеша, на основу царског фермана који је издат, смењује се поп Гаврил са дужности митрополита и место њега поставља се поп Јерасимос, о чему сам издао овај царски берат⁷ 25. II 1180. и наређујем: Кад наведени поп Јерасимос, крај му се свршио добрим, стигне он ће бити за рају каза Нови Пазар, Нова Варош, Трговиште, Митровица и околних каза и села према закону и верским прописима сербест митрополит [митрополит са имунитетом]. Нека епископ, попови, калуђери и калуђерице не крше његову реч и нека се без мањкавости њему покоравају... и нека га признају за митрополите сви у наведеним казама. Смењивања и постављења вршиће митрополит. Нека се у то не меша нико са стране. Цркве и манастире који припадају и који су од раније у њихову поседу нека нико без царске наредбе не узима из њихових руку. Ако постоји шеријатско одобрење,⁸ нека се нико не меша и не противи њиховим оправкама. Нека се не дозволи да се чини насиље и не противи њиховим оправкама. Нека се не дозволи да се чини насиље на тај начин што ће службеници да издају бујурулдију [везирску наредбу] — без царске наредбе — у којој ће навести: 'Ми ћемо само да извршимо инспекцију цркава и манастира'."

Приликом постављења црквених достојанственика на положаје морао се плаћати одређени порез држави: патријаршијски данак, митрополитски данак. То се у нашем случају зове пешкеш, што значи поклон, и то се морало давати као законска обавеза. Међутим, без обзира на то што је право постављења свештеника на дужност и њиховог разрешења припадало искључиво цркви, то је било регулисано не само црквеним већ и турским прописима. Јерасимос је у време кад је доношен ферман о његовом постављењу био у Цариграду, лично предао пешкеш од 7 000 акчи и примио ферман о свом постављењу. Биће да је Јерасимос био управо из Цариграда, а не из Србије. Томе у прилогу говори и чињеница да се ферманом обавезују сви свештеници, цркве и манастири, као и остали верници, да морају поштовати новог митрополита и испуњавати све обавезе према њему. Да је Јерасимос био Србин, не би било потребе да се понављају већ познате обавезе према митрополиту и да се указује на санкције у случају да се не испуне обавезе и не укаже поштовање новом митрополиту. Случај новопазарског митрополита Јерасимоса, који је на ту дужност постављен 1766.

⁷ У ферману се поред термина ферман наводи и термин берат. Берат значи царски декрет којим се додељују звања, одликовања, привилегије. А. Skaljić, *Turcizmi...*, 137; М. Selmanović, *Berat kao diplomatska vrsta u turskoj arhivistici*, POF 35/ 1985, Sarajevo, 1986, 16—209.

⁸ Шеријатско одобрење — исламско правно одобрење.

године, потврђује чињеницу да је Цариградска патријаршија, одмах по укидању Пећке патријаршије, на готово сва значајнија црквена места постављала Грке, а да су се разлози за смењивање ранијих и постављање нових митрополита лако налазили.

У тексту се наводи како се нико не сме противити обнављању цркава и изграђивању нових, али само на темељима већ ранијих, јер је тако регулисано турским прописима. Та је политика била изражена у XVI и XVII веку, када је у новопазарском крају обновљено или дозидано двадесетак сеоских цркава.⁹ Но и то су биле поправке или обнова старих цркава. Ако би се десило да се подигне нова црква на месту где није постојала нека ранија, држава је такву цркву могла порушити, јер „на местима где ни у старом дефтеру црква није записана нове цркве су подигнуте. Нека се нареди да се новоподигнуте цркве разоре.“¹⁰ Стога није случајно што се у ферману каже да се не праве сметње при обнављању цркава ако за то постоји шеријатско одобрење.

Текст фермана у даљем гласи:

„Ако неки хришћанин жели да се жени или нека хришћанка да се разведе, нека се у то не меша нико осим митрополита или његова заступника којег одреди. Попови који умру или хришћанин, па што год према њиховим верским прописима опоруче за патријарха, митрополита и епископе то ће се прихватити. Ако се на основу сведока православних и судског саслушања утврде греси које су супротно њиховим верским прописима починили епископи, калуђери, попови, калуђерице и игумани који се налазе у закупу митрополита и када их овај буде кажњавао према њиховим верским прописима нека нико са стране то не спречава и у то се не меша. Нека митрополит казни одговарајућом казном попове или њихове опћуномоћнике који без њихова знања и благослова склопе хришћански брак чије је склапање супротно њиховим верским прописима. Било који спор који је у надлежности шеријата, ако поведу заступници митрополита или његови људи и епископи, неће се уважити. Нека се проследи мом царском дивану да се расправи у присуству великог везира и казиаскера. Будући ће се то расправити на моме царском дивану нека нико не спречава да се поведе и подиже оптужба. Нека нико не спречава оне попове који су на њихова места постављени. Нека нико

⁹ Радомир Станић, *Архитектура и сликарство...*, „Нови Пазар и околнина“, Београд 1969, 215—235.

¹⁰ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Zakonski spomenici, sv. 1, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1957, 43.

не интервенише и не моли за некога, и не чини таква насиља говорећи 'Овога учини епископом' или нека не чини насиље и присиљава нико на тај начин што ће говорити 'Од овога попа узми цркву и подај је оном попу'. Ако према старом закону и берату митрополит има иешто да убере од државних прихода од епископа, калуђера, попова или других хришћана који спадају у његов синор, нека заступницима које је одредио помогне суд у убирању како изискује ситуација. Нека хришћани, по старом закону и према берату дају годишње државне порезе и порезе за посед, те порезе за панађуре, брак и цркве и остало од прихода што припада патријаршији и митрополији. Нека се нико у томе не сугеже. Испосници (калуђери) и попови који припадају митрополији иду од места до места. Они који поступају супротно верским прописима нека не ходају по местима. Нека их митрополит казни по верским прописима и спречи и нека их пошаље у манастире у којима су раније били. Кад неки од попова и калуђера са знањем митрополита долазе у куће хришћана и када обављају верске молитве, нека кадије, наиби, мутеселими војводе, мутевелије, субаше и други службеници не спречавају оно што је саставни део рада и поретка који према верским прописима међу њима влада. Како је нужно да решавања свих питања сиротиње раје у мојим покрајинама, издржавање манастира и друго буду добровољни послови, како то није надлежност активног патријарха него је стално било поверено скупу митрополита, а с обзиром на то да скуп митрополита држи и дугове и јемство, да би се уз дугове дала обавештења, да митрополити својом руком ставе печате. Да би и од сада били заштићени од штега насиња, сви манастири у мојим покрајинама поверавају се обавезно скупу митрополита и нико се у то нема право мешати. Од давнина се печати манастира предају митрополитима и од сада ће се предавати скупу митрополита. Представка патријарха о томе да је предат митрополиту између њих одабраном узеше се као важећа и све што се односи на верске прописе а они траже и обавештавају нека се одобри. Нека се не спречава да митрополити и попови читају Јеванђеље, с тим да не подижу глас. Нека службеници само у намери да би их спречили не тврде да су они наглас читали Јеванђеље и да се из собе њихове чуо глас. Исто тако нека паше и други службеници супротно ферману и без разлога, у намери да се домогну новца не говоре да ће их предати валији ради батина иако нису вешали кандила и палили свеће и постављали столице и нека не траже новац наводно због тога што су подизали глас и наглас читали Књигу обављајући молитве. Да им се на тај начин не би чинило насиље

издат је раније царски ферман и укњижен на одговарајућем месту и то унесено у услове берата, о чему се издаје ова царска наредба и забрањује се да се поступа супротно ферману и не дозволи да се чини насиље. Да би споменути митрополит убрао своје приходе, његовим заступницима и људима даје се водич. Нека се службеници, у местима куда они иду и носе одећу која одговара, у намери да се домогну новца, не мешају у то говорећи 'Зашто ви ходате'. Нека нико ниједног хришћанина, ако није његова воља не води силом у ислам."

Скоро до детаља се наводе обавезе свештенства и верника према митрополиту, а држава која је издала ферман о његовом постављењу стоји као гарант; предвиђају се оштре санкције особито против свештенства које на било који начин не би поштовало митрополита. Борба против злоупотреба црквених звања и незаконитог доласка на свештеничке положаје је кажњива. Истовремено, наглашава се то више пута, турски чиновници, било ког звања, не смеју се мешати у унутрашње ствари и аутономна права цркве, јер би у том случају и они били кажњени.

Нисмо сигурни шта значи реченица у наведеном тексту у којој се каже да се не спречавају митрополити и попови да читају Јеванђеља, „с тим да не подижу глас“, и да им се свако читање Јеванђеља не сме приписати као читање наглас. Највероватније је у питању настојање да се читање Јеванђеља наглас не управи против званичне државне политике, дакле, да се иза тога не крију злоупотреба у политичке сврхе, али исто тако стоји да се свако читање Јеванђеља не проглашава злонамерно читањем наглас, па се каже: „забрањује се да се поступа супротно ферману и да се не дозволи да се чине насиља“.

Пажњу привлачи последња реченица у наведеном делу текста, која гласи: „Нека нико ниједног хришћанина, ако није његова воља не води силом у ислам“. По исламском учењу, а ислам је био државна турска религија, није било дозвољено присилно исламизирање људи. Да ли је та реченица убачена на овом месту фермана зато што је било случајева присилне исламизације или је то уобичајено понављање наведене реченице, тешко је тврдити.

У ферману ипак доминирају економски односи, о чему говори наредни део текста:

„Ако неко нема новца да плати државне порезе за митрополита, него као накнаду за новац дају платно и одећу, заступницима и људима митрополита којима се даје новац и који носе ствари нека нико од службеника на коначиштима, путовању и скелама не тражи бумрук бац или било каква потраживања. Нека емини и јасакчије

не траже бац Ђумрук нити ишта друго на ширу, уље, мед и друге ствари које су хришћани стално давали митрополиту на име онога што он ужива. Нека то нико не спречава. Нека се прихвати завештање за манастире, винограде, вртове и чифлука који су власништво као и слично томе куће, дућани власништво и новац који се увакуфе [завештају] за цркве. Нека се нико у то не меша. Ако неко узме представку од паше, кадија и наба да се споменути митрополит или епископи смене и протерају, тужба се неће прихватити све док се не утврди истина, чак ако се ферман изда, неће важити нити ће се провести. Нека се спречи да се не проведе ни царска наредба кад год она била издата о томе. Ако неко од хришћана за живота нешто завешта за патријарха, митрополију, епископе и цркве након смрти њихове, од оних који се обрате суд ће то узети. Ако умре хришћанин његове порезе који се зову паресина [?] и порези узеше се, од оних који се обрате, путем суда. Епископи, попови, калуђери и други хришћани који станују у казама, нахијама и селима годишње дају државне порезе [???], накнаду [?] за клање и новац за поседовање, затим порез за зимске цизме [!], огртаче, за плацеве [?] и први, други и трећи брак, затим годишње од сваке куће ожењеног хришћанина по 12 акчи, а од сваког попа један златник за патријарха, што тако годишње од сваке куће ожењеног хришћанина по 12 акчи и од сваког попа по један златник за митрополита. Неки хришћани као накнаду за државне порезе годишње су стално давали пшеницу. Нека се на пшеницу која се гони ни на масло не тражи тржна такса ни царина. Када митрополит или његови заступници убиру и држа за мирију [државу] порез на поверину [?] и све друго крупне и ситне порезе и друге приходе, нека службеници и други, оне који у намери да чине штету, спрече да не чине зулум и насиље и нека нико са стране то не спречава. Нека се дозволи да неко од хришћана, у време када се сакупљају државни приходи, и кад се пре тога скупе са децом, родбином и женама не чине штету државним приходима, на тај начин што ће рећи, за оне који су у нашем берату уписани, сада смо ми сви у једној кући и тако се супротстављају. Нека нико од домаћих хришћана, заима и тимарника не спречава да се уберу државни приходи, на тај начин што ће за неке хришћане који су на њиховим чифлуцима, зимовштинама и селима рећи: то су наше ћехаје, наши робови, наши иргати и наше слуге.“

Склапање брака, разводи и начин како се то чини у искључивој су надлежности митрополита и свештеника које он за то овласти, и у то се нико други не сме мешати. Такође се

наводи, позивајући се при томе на хришћанске верске прописе, колико се пута хришћанин може женити, може ли држати истовремено две жене и сме ли уопште свештеник давати дозволу за брачну заједницу која је у супротности с верским прописима. Мислим да се све то наводи због тога што се гледања на брак у исламском и хришћанском учењу разликују. У вези са тим, у ферману пише:

„Склапање брака, развод брака и спор који се води о томе између двеју странака треба да буде добровољан и да то обави митрополит и његови опуномоћници. Према њиховим верским прописима у цркви треба да дају заклетву. Ако не буду примљени у цркве и када буду кажњавани нека се кадије и наиби у то не мешају. Нека попови који су у закупу митрополита не склапају брак супротно верским прописима немајући одобрење и благослов онога ко је митрополит. Хришћани према њиховим верским прописима могу се женити само три пута. Супротно је њиховим верским прописима женити се више пута, пуштају жену и узимати жену на жену, па се таква дозвола не даје, него се то кажњава.“

Црквени редовни и ванредни порези — материјалне обавезе уопште — били су разноврсни и многобројни. О њима су се искључиво бринули свештеници, и они су, према прописима, били дужни да их прикупљају и обавезе испуњавају на време. У то се није смео мешати нико од профаних власти. Уколико се деси, по било ком основу, да неки од свештеника не испуни те обавезе на време, или ако дође до неких злоупотреба, свештеници се кажњавају, али казне свештеницима могу изрицати само виши свештеници, митрополит или људи које је он овластио. Казне су биле различите — од опомена до шишања и скидања духовне ризе. Управо том питању се у ферману посвећује неочекивано много пажње:

„Када умре епископ, поп, калуђер или калуђерица и када митрополит или од њега одређени заступници буду преузимали за мирију, његов новац, ствари, товарне и јахаће коње и све што припада цркви, нека се у то не мешају службеници државне благајне, касами [судије који воде оставинске расправе], мутевелије, ханције [?], наиби, војводе и субаше говорећи: ‚То се уписује у општу и посебну државну благајну‘. Пошто је супротно њиховим верским прописима да онај ко је склопио брак супротно тим прописима, улази у цркву и кад такав умре, нека кадије, наиби и други забити и моћни хришћани не дозволе да неко чини насиње половима говорећи ‚Укини то‘. Ако се епископи и попови успротиве да дају државне

приходе нека се казне по њиховим верским прописима и нека се ошишају и смене, а место њих поставе други и нека се не дозволи да буду носиоци дужности. Кад се пошаље акт који се зове афроз [избацивање из цркве] о кажњавању некога хришћанина онако како изискују њихови верски прописи, нека се у то нико не меша. Ако неки хришћани намеравају да склопе брак супротно верским прописима, нека им не склопе брак. Кад неки хришћани желе да оставе опоручу за свој иметак цркви, манастирима, патријарху, митрополиту или епископу та опоруча уз сведоке православне нека се на суду прими. Нека се одлуком суда или неком другом одлуком (одлуком Порте) не одстрањује неко од епископа, попова, калуђера или калуђерица, кад затреба нека их одстрањује споменици митрополит. Ако заступници цркава и манастира приходе који њима припадају пождеру, кад се своде рачуни и кад се они смене и други поставе искључење из цркве нека се не спречава. Нека се не дозволи да се чини насиље од стране службеника мога двора на тај начин што ће говорити „ми смо јасакчије“ или од стране других лица супротно одређеним условима.“

На крају фермана пише о односу представника државних власти према митрополиту и његовим људима, деци и животињама које служе митрополиту, као и о томе да се просторије митрополитске не смеју користити за неке државне потребе — за касарне и војна преноћишта. Митрополит, чије је постављење озакоњено царским ферманом, у овом случају митрополит новопазарски Јерасимос, мора бити безбедна личност и у обављању његових послова не сме га нико ометати:

„Нека се не дозволи да, супротно одређеним условима, службеници мога двора и други чине насиље коњима и мазгама које он [митрополит] и његови људи јашу, нити њиховој деци. Нека се од стране службеника мога двора и других не узимају коњи и мазге које јаше он и његови људи и њихова деца и нека се у то не мешају. Нека се не дозволи да се коначи у којима борави митрополит узимају [оптерећују] за коначење војске или службеника. Када митрополит носи специјални штап [жезло] нека му не сметају, не чине насиља и не мешају се у то, валије, санцак-бегови, мутеселнми, мутевелије, наиби, сердари, бостани хасеџије, усте [мајстори еснафа], субаше ни сеоски забити.“

У завршном делу фермана стоји заповест да се фермана морају придржавати и црквене и државне власти, да се поп Гаврил мора одмах сменити, да се не сме мешати у аутономност

митрополије и рад новог митрополита Јерасимоса и да се сви у свом раду морају ослањати на царски указ:

„Нека се поступа по овом брату и нека се не меша смењени поп Гаврил у сербестијат ове институције као ни други службеници било којим поводом.

Тако нека се зна и нека се ослони на мој царски знак.

Писано 3. ц. I 1180.

[9. августа 1766. године]“

LE FIRMAN RELATIF A LA DÉSIGNATION DU MÉTROPOLITE DE NOVI PAZAR EN 1766

Résumé

Tout récemment, il a été découvert le recueil de documents du protocole judiciaire — Sidjil de Novi Pazar des années 1766, 1767 et 1768. La traduction de la langue turque a été faite par Ahmed Aličić de Sarajevo.

Quelques uns de ces documents du susdit protocole se rapportent à la situation de l'église orthodoxe dans la région de Novi Pazar. Un de ces documents est le Firman, datant de l'année 1766, qui parle de la nomination du métropolite de Novi Pazar Gérasimos en 1766. Avant lui, le métropolite de Novi Pazar, a été un Serbe, nommé Gavril (Gabriel). Il a été accusé, à ce qu'on prétend par le peuple, d'avoir une mauvaise conduite et qu'il est enclin aux errements qui sont indignes de sa fonction et de sa position. A cause de cela, le patriarche de Constantinople a ordonné la destitution du métropolite de Novi Pazar Gavril et nommé à sa place Gérasimos, d'origine grecque. De tout cela a été prononcé un mot en public, à la réunion des métropolites à Constantinople, présidée par le patriarche de Constantinople en 1766. Les autorités turques, bien entendu, en étaient informées et la relève des métropolites à Novi Pazar dut être effectuée.

Dans le texte du Firman a été indiqué que l'Archevêché de Novi Pazar comprenait les territoires de Novi Pazar, de Nova Varoš, de Trgovište (Rožaje), de Brvenik et Mitrovica avec les environs et qu'il était dans le cadre du Patriarcat de Peć, aboli en 1766. Par conséquent, la révocation du métropolite de Novi Pazar Gavril et la nomination, à sa place, d'un Grec, pope Gérasimos, doivent être conçues dans le cadre de tous les changements qui se sont produits par l'abolition du Patriarcat de Peć. C'était, en effet, le résultat des tendances du Patriarcat de Constantinople de nommer, à tous les postes vacants dans l'église orthodoxe des Balkans, les évêques grecs. Lors de ces relèves dans l'église serbe, on employait tous les moyens pour porter des accusations contre les évêques serbes, et ce sont à

notre avis, les véritables raisons pour la destitution du métropolitain de Novi Pazar et non pas celles qui sont citées dans le texte du Firman.

Outre l'accusation contre Gavril qui constitue le sujet fondamental, le Firman renferme encore: l'obligation de l'église envers l'archevêché et de celui-ci envers le Patriarcat; la possibilité de restaurer les églises et les monastères; les peines pour l'abus des dignités ecclésiastiques; la défense aux fonctionnaires turcs de s'immiscer dans les questions relatives à l'autonomie de l'église; la défense d'effectuer l'islamisation de force, et ensuite quelques brefs décrets concernant la conclusion du mariage, les impôts, les peines et, finalement la garantie de sécurité à la personne du métropolitain.

Дивна БУРИЋ-ЗАМОЛО

НАЈРАНИЈИ ПРАВНИ ПРОПИСИ ИЗ ОБЛАСТИ
АРХИТЕКТУРЕ И УРБАНИЗМА У СРБИЈИ XIX ВЕКА
(1835—1865)

Србија је у XIX веку доживела велики преображај. На почетку је била под турском влашћу, док је крај века дочекала као независна краљевина. Ослобођење од турске власти није дошло одједном, већ је процес трајао дуго, три четвртине века. Почео је Карађорђевићевим устанком 1804, а завршио се Берлинским конгресом 1878. године, када је Србија коначно добила потпуну независност, с тим што су Турци отишли из Србије 1867. године. На тај начин су се постепено развијали и сви видови живота обновљене српске државе.

Још за време Карађорђевог Србије, после првог српског устанка, почела је извесна грађевинска делатност, која се састојала углавном у обнављању цркава и манастира, као и постојећих стамбених зграда у Београду и другим већим местима. Али никаквих грађевинских прописа у то време није било.¹

После другог српског устанка, када су се прилике смириле, такође је почела обнова старих цркава и манастира, као и других потребних грађевина. Испрва се радило сасвим скромно, а затим су се послови све више развијали, када је кнез Милош постао иницијатор свих градњи. Међутим, као што је био апсолутиста на свим другим плановима, кнез је такав био и у пословима изградње. Сам је одређивао величину зграда и број просторија и захтевао да се његове жеље до краја спроведу.² Оваквим начином управљања кнез Милош је стекао многе противнике, који су хтели да ограниче његову власт. Тако је био приморан да на Сртење 1835. год. сазове Народну скупштину, која је донела Сртењски устав. Уставом је власт кнеза Милоша ограничена Народном скупштином и Државним совјетом, а он

¹ М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године*, Зборник Музеја првог српског устанка, I, 1959, 8—10.

² Исто, 16.

је с Државним совјетом вршио законодавну и извршну власт. Сретењски устав је, међутим, донет без знања Турске и Русије, па је морао бити укинут, а донет је нов, Турски устав, који је прочитан 13. фебруара 1839. године. Тим уставом власт кнеза је ограничена Совјетом од седамнаест доживотно изабраних члаиова, који је вршио законодавну и извршну власт. Кнез Милош је покушао да укине овај устав, али у томе није успео, па је 1. јуна 1839. био приморан да се одрекне престола.³

Тако од 1839. године почиње изградња правног система у Србији и од те године почиње и издавање „Зборника закона, уредаба и уредбених указа кнежевине Србије“. Међу тим законима налазе се и они који се тичу грађевинске струке. Први Зборник је издат за 1839. и 1840. годину, други за следеће четири године, затим је издато још неколико зборника за по две године, а онда су Зборници до краја века излазили за сваку годину посебно. Једини изузетак чини Зборник бр. 30, у коме су објављени сви до тада необјављени закони, уредбе и уредбени укази у раздобљу од 1835. до 1875. године. Из овога се види да је изградња правног система почела још Сретењским уставом, само што је била мањег обима. .

Период од 1835. до 1846. године

Први помен грађевинских послова у српском законодавству потиче из 1835. године. На основу Сретењског устава донет је 14. фебруара 1835. године Указ⁴ којим се, између осталог, прописују и послови појединих попечитељстава (министарстава). Грађевински послови су према Указу спадали у дужност „Попечитеља внугрени Дела“ (министра унутрашњих послова). Неколико тачака у списку дужности овога министра одиосило се на грађевинарство: „—111. Настојавати да се по варошима и селима добре и здраве куће граде, и све по једном плану... —118. Руководити прављењем путова, мостева и брана... —123. Старати се да се подигну општеполезна зданија кромје војени.“⁵ Уочавамо да су се већ овде у грубим потезима оцртали послови будућег Министарства грађевина, послови из области архитектуре, урбанизма и грађевинског инжењерства.

Сретењски устав је после четири године укинут, па је на основу Турског устава донет нов указ о организацији државне власти. Тако је на дан 29. маја 1839. године објављено „Устро-

³ Р. Веселиновић, *Београд као национално и политичко средиште, и Београд у XIX веку*, Музеј града Београда, Београд 1967, 41—42.

⁴ *Зборник закона и уредаба у књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год.*, 30, Београд 1877, 23—50.

⁵ *Исто*, 42.

јеније Централнога Правленија Књажества Србског“.⁶ Према овоме Устојенију, одређено је да Попечитељство внутрени Дела има три одељења, од којих је прво, „Оделеније Полицајно-економическо“, требало да води и грађевинске послове: „а) ... подизање фабрика ..., б) ... подизање пошта ..., в) друмове, путове и мостове у добром стању садржавати ..., е) ... старање о ... уредном постројенију вароши и села и зда нија ...“⁷ Овде је на други начин речено оно што и у указу из 1835. године. У оквиру Оделенија Полицајно-економическог оформљено је 1850. године „Оделеније грађевина“.⁸

Међутим, убрзо после 1839. године кнез Милош је морао отићи из Србије. На престолу се мало дуже задржао његов син Михаило, а затим је 1842. дошло до Вучићеве буне и најзад до промене династије. На престо је дошао Карађорђевић син Александар Карађорђевић. У таквим приликама није се могло мислити на даље усавршавање организације државе, нити на даљу изградњу правног система.

Сачуван је, ипак, један занимљив предлог о организацији грађевинске делатности из 1842. год., који свакако из истих, политичких разлога није остварен. Предлог је уследио послелучаја трошења средстава за градњу једног пута која томе нису била намењена. Предложено је да се оснује „Баудирекција“, која ће помоћи да квалитет градњи буде бољи, а трошкови мањи. Најзад је израђен „Пројект за устројеније Управитељства јавни постројенија“. У Пројекту су побројане све врсте грађевина које би потпадале под Управитељство, тако да је тиме у Србији први пут дата дефиниција појма грађевине. Грађевина је била сваки објекат израђен на суву или на води. Под Управитељство би потпадале и јавне и приватне грађевине. Управитељство би технички помагало оне који би хтели градити преко „надлежних началничества“, а такође би водило рачуна о правилнијем изгледу улица и постављању регулационих линија. Према Пројекту, требало је настојати да се образују домаћи кадрови за грађевинарство, како инжењери тако и грађевински радници.⁹

Предлози из Пројекта су углавном остварени, али тек више година касније. Главна управа грађевина је основана 1859, после седамнаест година.

⁶ *Сборник закона и уредба и уредбени указа, издани у Књажеству Србском, 1839—1840. година*, I, Београд 1841, 38—57. (Назив овога Зборника временом се мењао с променама у језику, али је увек остао: *Зборник закона и уредаба*, како ћемо га у следећим напоменама помињати, или скраћено само: *Зборник*.)

⁷ *Исто*, 41—42.

⁸ *Зборник*, VI, 7.

⁹ Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма. Период реконструкције градова до 1914*, Српска академија наука и уметности, Споменик СХХI, Одељење друштвених наука, Нова серија, 23, Београд 1978, 20—21.

Неколико правних прописа који се тичу грађевинарства донела је тек 1846. године. Да би држава на неки начи могла подизање цркава, 13. јуна 1846. год. донето је решење о „освобођењу грађе и други ствари за цркве из страни земаља уносеће се од наплаћивања Ђумрука“ (царине). Повод за ово решење биле су набавке које су у иностранству извршене за београдску Саборну цркву и нову цркву у Коларима.¹⁰ Држава је, затим, хтела да помогне одржавање среских кућа, које је иарод изградио или купио путем приреза. Стога је 17. јула 1846. године доието решење „за оправљање среских кућа трошком Правитељства“. Решење је доието на осиву питања које је Совјету поставило Попечитељство внүтрени Дела.¹¹

Врло значајан потез српске државе у 1846. години било је оснивање инжењерске школе. На дан 19. јуна 1846. донета је „Уредба о установљењу инжинирске школе“,¹² која је посредно могла утицати на развој грађевинарства. За наставу архитектуру прво је била важна 1841. година, када је на Лицеју, после његовог премештања у Београд, уведен предмет „Грађанска архитектура“.¹³ Инжењерска школа у Београду, са седиштем у Топчидеру, основана је на предлог Попечитељства внүтрени Дела, а ако их не буде довољно, да се ангажују и професори Лицеја. Школа је имала следеће предмете: „Практическо земљемерије, Механнку, Архитектуру, Начертаније (рисовање) и Немачки језик“, затим „Рачуницу, Алгебру, Геометрију и Практичну геометрију“. Одређено је да школовање траје три године, а за то време питомци ће се „до тога степена изобразити да ће моћи при Попечитељству внүтрени Дела мања инжинирска дела добро отправљати“. Рад школе је замишљен тако да студенти зими раде теоријски, а летн практично, за које време би на терену помагали инжењерима на разним пословима премеравања, грађења зграда и путева, вођења надзора над изградњом. Уредбом је одређен и распоред предмета по годинама. На првој години би се учило „Практическо земљемерије“, на другој механика, а на трећој архитектура. Цртање и немачки језик учили би се на све три године. Посебно објашњење је дато за учење немачког језика: „Немачки језнк зато ће се предавати да би се питомци после из Немачки књига и сами читањем усвршенствовати могли, или кои би се у овим наукама отлнковали, да би се бољег усвршенствована ради послатн могли у стране Државе“. У прву „Инжинирску школу“ примљено је само девет студената са друге године филозофије на Лицеју. Они су сви примали „благодејање“. Шко-

¹⁰ *Зборник*, III, 113.

¹¹ *Исто*, 122.

¹² *Исто*, 114—115.

¹³ Д. Бурић-Замоло, *Градители Београда 1815—1914*, Музеј града Београда, Београд 1981, 10.

ла се угасила са завршетком школовања прве генерације. Од девет студената, четворица су умрли млади, а само су се двојица касније у животу бавила грађевинским пословима.¹⁴ За сада не можемо објаснити зашто је ова школа доживела такав неуспех.

*Правила о подизању зграда и уређењу насеља из
1846. године*

Прошло је неколико немирних година од Устројенија Централнога Правленија и дошла је 1846. година, када је Попечитељство внутрени Дела могло да мисли и о својим задацима из области грађевинарства, „да се стара о уредном постројенију вароши и села и зданија“. У вези с овим задатком Попечитељство внутрени Дела је на дан 18. јуна 1846. године издало распис свим окружним начелствима, у којима је изложило правила за подизање зграда и уређење насеља. Кнез Милош је већ био доста урадио на подизању нових кућа и оснивању нових насеља, али су то све били послови од случаја до случаја. Сада је, међутим, државна власт први пут издала наредбу, која је важила за све зграде и сва насеља на целој територији Србије, да локалне власти морају посветити пажњу изградњи кућа и лепшем и уреднијем изгледу насеља. Овај распис је сачуван у Историјском архиву Ниша,¹⁵ а није објављен у Зборницима закона и уредаба, нити у Зборнику за 1846. годину, нити у Зборнику бр. 30, где су штампани сви до тада необјављени расписи. Због значаја тога расписа за историју архитектуре и урбанизма у Србији XIX века, а и стога што до данас није објављиван, доносимо га у целости:

„Началничеству Окр. Алексиначког!

Као што је устројенијем Централнога правленија Попечитељства внутрени Дела остављено, да се вароши и села и по овима зданија уредно постројавају, то Попечитељство ово обраћајући вниманије на преднаведена постројенија, опредеље-

¹⁴ Зборник, III, 114—115; Б. Петровић, *Речник закона, уредба, уредбени прописа и пр. и пр. изд. у Кнеж. Србији од 1827 до половине 1854. г.*, Београд 1856, 15; М. Б. Милићевић, *Школе у Србији*, Гласник Српског ученог друштва VII, 1868, 109—111; Д. Ђурић-Замоло, *Stogodišnjica prve Tehničarske družine u Srbiji*, Tehnika, br. 6, Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, 1968, 918; Д. Бурић-Замоло, *Градитељи...*, 10; Д. Бурић-Замоло, *Прва инжењерска школа у Београду*, Политика, 12. IX 1967, Да ли знате?

¹⁵ При прегледу и истраживању Фонда Сокобањског начелства у Историјском архиву Ниша 1968. год. у вези с боравком Емилијана Јосимовића у Сокобањи, открила сам овај распис, који је упућен Начелству округа алексиначког. Фотокопија расписа налази се у Музеју града Београда, Ур. 8446.

љује нижеследујућа правила, и издавајући иста свима полицајним властима предстојећим иалаже предпоменутом Началничеству да оно

1., У Окружној вароши такови налог изда да се сваки жител ондашњи, кои би желио зданије какво подизати, има предваритељно јавити Окружноме началнику, како би овај на место прићи и Линију определити могао гди ће се Зданије построити, будући ће овај на то мотрити да се Сокаци по могућству право Линеино исправљају. И по томе ће Окружни Началници свакога онога кои би ово правило преступио, као преступника полицајној наредби Казни подвргавати.

При самом определенију Линије, на којој ће се Зданије постројавати, Окружни ће Началник мотрити, да Зданије с Лицем иа определеиу Линију на Сокак изгледајући дође. И да би се варош украшавала, он ће предупрећивати, да се онакове зграде са Сокака исподизу, које би украшавању противуречиле, као што су проходи овоме подобне.

При прегледанију плана самога Зданија, Окружни ће Началник саветовати жителје да се удобна и по могућству украшена Зданија и ћирамидом покривена и са цементом изиданим оцацима подизу.

2., Оваково ће исто правило Окружни Началник дати и оним Среским Началницима, у којег се Срезу Варошице или Палаике налазе, и свима наложити, да и они то правило по варошицама набљудавају, на које ће Окружни Началник мотрити и по времену уверити се да ли се ово правило точно набљудава, па ће у случају ненабљудавања Срезског Началиика на одговор узимати.

3., У смотрењу Села, Началничество ће такови налог Среским Началиицима издати, да они при визитирању Обштина и на то мотре, да се Сокаци не саужавају, но да се исправљају и куће кад се градити почињу, да се свакад гди је могуће на Линију Сокака гради.

П. Но 3002, 18 Јунија 1846. год., у Београду

Попечитељ виутр. Дела, полковник и кавалер
Илија М. Гарашанин, с. р.

Началиик Полицај.-Економ. Одељења
А. Николић, с. р.“

Пошто је на основу наведеног расписа сваки окружни начелник био дужан да води рачуна о свим грађевинама у своме округу, значи да се у оквиру Начелства морала организовати служба која би обављала све потребне послове око обравања градњи. После расписа су се свакако први пут почели постављати иижењери и по окрузима. Поред тога што је био значајан за организацију грађевинске службе, тај ра-

спис је био важан уопште за развој српске архитектуре и урбанизма. Од тада се морало настојати да се зграде зидају од бољег материјала, да буду „украшене“, што значи да се морала обраћати пажња и на архитектуру фасада. Зграда је морала да „Лицом на опредељену Линију на Сокак изгледајући дође“, а улице су се морале „право Линеино изправљати“. То је, опет, у урбанистичком погледу значило да се Србија определила за ортогонални систем и праволинијско постављање улица у насељу, што је било назначено и у поменутиим предлозима из 1842. године.

Сачуван је и распис који је начелник алексиначког округа упутио на основу цитираног расписа „Началнику среза Бањског“,¹⁶ па и њега доносимо у целости, да би се видело како су се овакве ствари у Србији онога времена озбиљно прихватале:

„Г-ну Сими Борђевићу

Желећи високославно Попечитељство внүтрени Дела да се вароши и села, и поњима зданија уредно постројавају, као што му е у тому устроением Централног Правленија старание вручено, благоизволио е на све Полицајне власти расписом овоим правила издати, па и Началничеству овом такова доставити, по коима се имају у будуће како по варошима, варошицама, тако и по селима куће и сокаци постројавати, строжајше налажући, да се сваки исти точњејше придржава, и по њима зданија подиже.

Да би пак какови тако и сав вручен вам Срез Народ о истима правилама свјебенија имао, и такова точно испуњавао, по њима владајући се, ./ . доставља вам Началничество такова под ./ . у једној копии и озбиљно препоручује, да иста Народу прочитате, протолкујете да се по истима у подизању зданија а нарочито по Касабама точно управљају; Сельани пак, да сокаке довољно широке кроз села између кућа остављају, и колико више могу куће на Лицу линије сокака подижу, ви ће те пак при чињењу визитација и пролазку кроз обштину добро мотрити, да ли се правила ова набљудавају, и наредбу на обштине издавати, да се сваки правила ови точно придржава, и по њима зданија и сокаке постројава, како би се пожелена цјелъ у тому постигла, и вароши и села еданпут у ред довела, и добар изглед и уредност добила.

Имајући дакле предпоменута правила при себи ће то позорствовати и внимание свое на точно и у свему испуњавање одобрити, знајући при том, да ће те у случају небреженија одговору подлећи, и да ће Началничество мотрити, како се иста извршују и набљудавају.

Но 1188, 21 јунија 846. год.“

¹⁶ Историјски архив Ниша, Фонд Сокобањско начелство, бр. 197/107.

Период од 1847. до 1865. године

Како је 1846. године државна власт већ почела својим актима да утиче на побољшање грађевинског фонда Србије, око изградње цркава и оправки среских зграда, у 1847. години показала је жељу да помогне изградњу болнице. На дан 22. априла 1847. године објављено је решење о одобравању зајмова за изградњу болница. Пошто је решење донето на основу захтева за зајам „Окружија Гургусовачког“, одлучено је да им се „даде . . . из Правителствене касе, без интереса, на једну годину и пол 45.000 гроша чарш. у зајам“.¹⁷

За грађевинарство Србије година 1847. је важна по томе што је те године донета Уредба о еснафима. Та Уредба је за Србију имала далеко шири значај јер се односила на целокупно српско занатство, али је и у области занатства потребног изградњи решила многа до тада спорна питања. Уредба је издата 14. августа 1847, а допуњена је 29. јануара 1849. године.¹⁸ Имала је пет одељака, „Закљученије“ и додатак. После увода, који представља први одељак, у другоме одељку се говори о ученицима, калфама, мајсторима и правима еснафских мајстора. Трећа глава се бави питањем врсти и броја еснафа, затим радом еснафских скупштина, дужностима појединих еснафских функционера и чланова и, на крају, иеснафским занатима. У истом одељку објављени је списак еснафа „кои ће се за сада по овој Уредби устроити“. На последњем месту, под бр. 20, налазио се зидарски и дунђерски еснаф. Четврти одељак је говорио о врстама занатских радњи, о посебним правилима и о трговини природним производима. Пети одељак се бавио страним занатлијама, којима се допуштао сваки рад ако докажу да су мајстори. Додатак је обрађивао еснафске кривице и казне. Тако је Уредбом о еснафима олакшана организација, а и сами послови изградње свих потребних објеката, који су у многоме недостајали младој српској држави.

Следеће две године донеле су само једно, мање важио решење у области изградње, што може бити последица бурних догађаја код суседа на северу, који су имали одјека и у Србији. На дан 25. октобра 1849. године донето је решење „по коме Попечитељство внутрени Дела има чинити представленије за сваку оправку која би 100 талира превазилазила“.¹⁹ Из овакве одлуке може се извући закључак да су оправке државних зграда сувише оптерећивале буџет. Међутим, само седам месеци касније, одлука је 24. маја 1850. сторирана.²⁰

У 1850. години налазимо иеколико правних прописа који се тичу грађевинске струке и изградње уопште. На дан 20.

¹⁷ *Зборник*, IV, 17.

¹⁸ *Исто*, 41—96; *Зборник*, V, 2—4.

¹⁹ *Исто*, V, 249.

²⁰ *Исто*.

фебруара 1850. године објављен је указ о новој систематизацији места и платама у Попечитељству внутрени Дела.²¹ Према овоме указу, Попечитељство внутрени Дела није више имало три „оделенија“ већ пет, међу којима је тада први пут образовано „Оделеније Грађевина“, као четврто по реду. Требало је да Одељење има укупно осам службеника. Предвиђено је било да га води начелник као први инжењер с годишњом платом од 1.000 талира. На другоме месту је био „инжењер прве класе“ с платом од 600 талира, а затим је долазио један помоћник прве класе с платом од 250 талира и два помоћника друге класе с платом од по 200 талира годишње. Остала тројица су били административни службеници. По истоме указу је први пут било предвиђено да Попечитељство внутрени Дела у своме Оделенију Грађевина „и по Окружјима своје Инжинире постављене има“. Србија је тада имала седамнаест округа и Београд. За свака два округа био је одређен по један инжењер. Међутим, плате инжењера нису биле једнаке, што је свакако, зависило од тежине посла. Једино је за београдски округ с Београдом била предвиђена највећа плата, 600 талира годишње. По 500 талира годишње добијали су инжењери у окрузима смедеревском с пожаревачким и ужичком са чачанским. По 400 талира примала су четири инжењера, а по 350 талира двојица.

На основу наведеног указа закључујемо да Србија још није била кадра да издржава предложено „Управитељство јавни постројеија“ из 1842. године. Уместо њега је први пут организовано „Оделеније Грађевина“ у оквиру постојећег Попечитељства внутрени Дела, као основа за будућу „Главну Управу Грађевина“ и касније Министарство грађевина. Сада се могло много организованије приступити изградњи Србије и њених округа.

Други важан закон за изградњу Србије, нарочито на приватном плану, било је „Решеније о заведенију баштински књига“, које је објављено 16. априла 1850. године.²² Увођењем баштинских књига људи су постали много сигурнији у право својине, па су се лакше решавали на градњу кућа. До тада је владао турски тапијски систем, а сада се прешло на систем земљишних књига, који је у то време постојао у целој Западној Европи. У вези са увођењем баштинских књига, почетком следеће године донето је и решење да породице с колена на колена задржавају исто презиме, а не да га свако мења према имену оца, како је до тада било.²³ Када су уведене баштинске књиге, нико није више могао ни продати ни купити непокретно

²¹ Исто, VI, 7. Пошто је Указ објављен у Зборнику VI, у коме су закони и уреде из 1851. и 1852. год., може бити да је година његовог издавања 1851, а не 1850, како је у Указу означено.

²² Зборник, V, 126.

²³ Исто, VI, 4.

добро пре но што буде уведено у ове књиге. Такође се није могао добити зајам на некретнину док се не изврши обавеза увођења у књиге. Осим тога, почело је и дугорочно увођење свих непокретних добара у Србији у баштинске књиге, а потврда о својини и увођењу у књиге опет се називала тапијом.

На дан 27. маја 1850. године објављен је и „Казнителни законик за полицајне преступнике“,²⁴ чија је Глава 12 говорила „О преступцима, кои се чине при грабењу и оправљању кућа и други зграда“. Ова глава је имала девет параграфа, од 179 до 187, у којима су побројани сви преступи, који су се средином XIX века могли догодити при грабењу кућа у Србији. Прва два параграфа су говорили о казнама ако се не постави знак да са куће може нешто пасти на пролазнике и ако се пролазник због тога повреди. Следећа два параграфа су предвиђена за казне извођачима ако при зидању куће заузму већи део улице од дозвољеног или ако уопште закоче улицу грабевинским материјалом. Кажњавало се затим за зидање куће без одобрења „Полицајне власти“ и ако се зграда не постави на регулациону линију. Казни је подлегао и сопственик куће склопе паду ако је не поправи после захтева Полиције. Већа је казна била ако се таква кућа сруши и некога повреди или убије. По овоме закону био је кажњаван и зидар коме се сруши скела, а још већом казном ако се због тога неко повреди или погине. И најзад, кажњавао се мајстор коме се сруши нова кућа. Он такву кућу није имао права да поправља, а упућиваи је грађанском суду на даљи поступак. И ови делови „Казнителног законика“ умногоме су утицали да се озбиљније прилази изградњи кућа и више обрати пажња на трошне грабевине, а тиме и на бољи изглед насеља.

Следеће две године нису донеле никакве иовине у области грабевинског законодавства. Занимљив је зато указ с почетка 1853. године којим се установљава звање „Архитекта“ у Одељењу Грабевина Попечитељства внутрени Дела.²⁵ Указ је објављен 19. јануара 1853, а значајан је због тога што означава да су се већ 1853. године разграничавали послови архитекте и грабевинског инжењера у оквиру државне организације грабевинских послова. Међутим, још много деценија после тога у пракси су се ти послови мешали, чак и почетком XX века.²⁶

Година 1853. веома је важна за развој техничке струке у Србији уопште. На дан 15. септембра 1853. године донето је ново „Устројеније Књажеско-Србског Лицеја“,²⁷ по коме је први пут у Србији уведено у високом школству школовање у

²⁴ Исто, V, 129—186.

²⁵ Исто, VII, 25.

²⁶ Д. Бурић-Замоло, *Београд 1898—1914*, Из архиве Грабевинског одбора, Музеј града Београда, Београд, 1980, 14.

²⁷ *Зборник*, VII, 98—112.

области техничких наука. Отворено је ново „Јестествословно-Техническо Оделеније“. На овоме Одељењу предавали су се следећи предмети: „Физика, Физическа Географија и Метеорологија, Јестествена Историја, Минералологија са Геогнозиом, Ботаника, Зоологија, Хемија, Технологија, Грађанска Архитектура, Наука о трговини с Књиговодством, Агрономија т. ј. Наука о земљедјелију, кратки преглед права административног и јавног права Србије“. Факултативни предмети су били: виша математика, практична геометрија, механика и педагогија. После овога „Устројенна“ Србија је могла почети да се ослања и на инжењере школоване у својој земљи.

Крајем 1853. године, на дан 30. октобра, објављен је и Правилник о расписивању разних врста лицитација,²⁸ међу којима су биле и лицитације у случају грађења.

Опет је прошло дуже време без новина у области грађевинских прописа, па је прво следеће решење објављено 23. јуна 1856. год. опет у вези с лицитацијом. Донето је „Решење, да се при лицитацији построенија разни Правителствени зданија свагда имају подусловљавати кауције“.²⁹ Решење је било кратко и уз њега је дата висина кауције у разним случајевима.

У 1856. години законодавац у области грађевинарства први пут је посветио пажњу изради планова и предрачуна за изградњу зграда. На дан 6. јула 1856. објављено је „Решеније о сачињавању планова и предрачуна за јавна Правителствена построенија и о поступању с њима“.³⁰ У решењу је речено да се, иако постоје планови, у току градње често врше исправке и тражи доплаћивање. Да се то не би дешавало, планове треба добро проучити. Када се план одобри, треба расписати лицитацију, тако да један предузимач прими све послове на згради. Ако то не може да уради један занатлија онда за сваки посао треба узети другог. Скренути пажњу, каже се даље у решењу, на ово свим „Правителственим Инцинирима“. Предрачун за зграду важан је само за Правителство, али се не сме показати лицитантима.

Пре Светоандрејске скупштине, у јесен 1858. године, и промене династије, у Србији је донет још један правни пропис у области грађевинарства. Била је то „Уредба којом се прописују правила о грађењу, оправљању, дограђивању и заграђивању срески кућа“,³¹ која је објављена 18. априла 1858. године. Уредба је обухватала седам тачака, чији је саджај следећи: 1) као и до сада, зидање и поправка среских кућа остају на терету народа тога краја; 2) срески начелници треба ове зграде да поправљају и одржавају као сваки грађанин свој

²⁸ Исто, 117.

²⁹ Исто, IX, 33.

³⁰ Исто, 45.

³¹ Исто, XI, 68—70.

стан; 3) никаква градња и преправке не могу се предузимати без одобрења више власти, а за нове грађевине треба Совјету доставити план и предрачун; 4) при предузимању оваквих послова, Попечитељство внутрени Дела ће разрезати одговарајући прирез на народ, а може се прописати да народ даје грађу у природи, ако то жели; 5) Попечитељство треба да стекне уверење да је градња или преправка среске куће потребна; 6) народ је сопственик среске куће, а Попечитељство је чувар и надзорник; 7) овим се укидају сва ранија решења по овом питању.

После доласка кнеза Милоша на власт, законодавац у области изградње био је много активнији. Тако су у 1859. години донета четири решења и један указ. Прво решење понавља оно из 1849. год. које је укинато 1850. год., „да се за сваку оправку правитељствени добара, која суму од 100 талира превазилази, мора искати височајше одобрење“.³² Ово решење је објављено 18. марта. Друго решење је донето да би инжењери са више одговорности прилазили извођењу објеката. Тако је 29. маја 1859. објављено „Решеније, да се одсад на плановима грађевине подписује инцинир, који је план сачинио, и онај инцинир, који ће на том послу настојавати као извршитељ“. У решењу је назначено и то да ће инжењер, ако се његовом грешком зграда „кварити почела“, бити кажњен и да ће морати да накнади све трошкове.³³ Из сличних разлога је убрзо, 18. јуна, донета допуна „Решенија о сачињавању планова и предрачуна“ од 6. јуна 1856. у којој се захтевало да се за изградњу објекта прво уради само план, а потом изврши лицитација. Тек после обављене лицитације треба израдити предрачун и доставити га Совјету на решавање.³⁴ Последње решење у 1859. години, „о грађењу општински зграда у договору са дотичним општинама“,³⁵ објављено је 28. новембра. Пошто општинске куће, школе, цркве, среске куће и остале општинске зграде падају на терет општина, оне се морају градити у договору с општинама и према њиховим могућностима. При томе се мора придржавати свих законских прописа из „Устројенија општина“.

Услови да се државно управљање грађењем издвоји као посебна установа сазрели су тек 1859. године, мада је предлог о томе, као што смо видели, постојао још 1842. године. На дан 22. октобра 1859. објављено је „Устројеније Главне Управе Грађевина“.³⁶ Основни задатак нове Управе укратко је изложен у првом параграфу: „За одправљање свију како технички, тако

³² Исто, XII, 24.

³³ Исто, 46.

³⁴ Исто, 54.

³⁵ Исто, 105.

³⁶ Исто, 74—76; В. Антић, Прилози за историју развића грађевинске струке у Србији, Српски технички лист, бр. 1, 1892, 17.

и административни грађевински послова установљава се надлежност под имеом Главна Управа Грађевина“. Већ други параграф говори о подели Управе на одељења. Образована су три одељења. Прво, под називом „Иницијатива“, требало је да се бави пословима данашњег грађевинског инжењера, изградњом путева, мостова, брана итд. Треће је одељење било „Рачуноводство“. За нашу тему од интереса је друго одељење, „Архитектонично“. Ово одељење „стараће се о сачињавању плана, предмера, пројекта, ситуациони планова, детаља, т. ј. поједини части, које к савршеном разумевању плана приносе и бринуће се за само њихово извршење“. Даље се каже да Главна управа грађевина самостално решава сва техничка питања у вези с „правитељственим и општинским грађевинама“. Управа, као и сва министарства, има годишњи буџет за подмирење својих потреба и сваке године подноси вишој власти „извод свог делања на разматрање“. „Устројеније“ затим налаже Управи да донесе правила о службеницима и правила о пословима. У вези са својим пословима Управа треба да буде „у преписци“ са свим властима. Што се тиче руководећих личности, у „Устројенију“ се каже: „На врху Главне Управе Грађевина стајаће управитељ, који ће дела по струци грађевина руководити, код законодавни власти и у министеријалним заседањима представљати ји и заступати. По званичном свом положају, имаће управитељ све дужности и сва права, која поличителу припадају. Послови у свима одељењима израђиваће се под управом за сад само једног начелника, а кад се довољно развију, добиће свако одељење свог начелника.“ Тако је створена прва издвојена државна организација у области изградње, која ће се даље развијати повећавајући обим послова, а тиме и број службеника.

Познато је да је први „управитељ“ Главне управе грађевина био Павле Станишић, с титулом „полковник и кавалер“. У литератури је објављено Станишићево писмо кнезу Милошу од 20. јула 1860. године у коме предлаже измене прописа у области грађевинарства. Објављен је и кнежев одговор, из кога се види да се потпуно сложио с предложеним изменама.³⁷ Међутим, кнез Милош је убрзо умро, па се предложене измене нису могле одмах извести. Касније објављени прописи у овој области имали су корене у Станишићевом предлогу.

Две следеће године нису биле повољне за грађевинско законодавство. Година 1861. била је прва година владавине кнеза Михаила, а у 1862. години се збио онај познати догађај на Чукур-чесми, бомбардовање Београда и други догађаји који су уследили. Године 1861. на дан 31. марта, издата је „Уредба о меанама“. Она се својим одредбама дотиче и архитектуре и

³⁷ В. Антић, *нав. дело*, 17—19.

урбанизма у Србији. Механа добија функцију центра друштвеног живота у насељу, а од тада се морала градити према типском пројекту који је израдио инжењер. Механе су по величини биле подељене на три класе. Механа прве класе је морала имати најмање пет соба, друге класе четири собе, а треће класе најмање три собе. Собе су морале бити намештене и приступачне из ходника. Оне су служиле за преноћиште гостију. У свакој механи је морала постојати соба за обедовање, „соба за преноћиште људи нижег реда“, и највећа просторија за саму кафану, с кухињом и осталим потребним споредним просторијама. Механе су морале бити зидане опеком, а њихова архитектура се морала прилагођавати европској. Један параграф Уредбе је давао искључиво право „Попечитељу внутрени Дела ... да одређује место и класу и даје планове за меане“. Према месту где су се налазиле, делиле су се на варошке, сеоске и друмске. У урбанистичком погледу Уредба је била значајна због тога што је одређивала најмању удаљеност механе од школе и цркве, која је износила 50 хвати, око 95,0 m, што је обезбеђивало несметан рад у школи и мирну службу у цркви.³⁸

Година 1862. била је значајна за организацију целе државне управе, а тиме и за организацију грађевинских послова. Укинута је „Устројеније Централнога правленија“ од 29. маја 1839. године и на дан 19. марта 1862. донето ново „Устројење Централне државне управе“.³⁹ Према овоме Устројењу основано је седам министарстава, међу којима се тада први пут појавило и Министарство грађевина. Оно је преузело послове Главне управе грађевина, која је, тако, постојала нешто више од две године. У параграфу 32 Устројења изложени су главни задаци ивог Министарства грађевина: „У надлежности Министарства грађевина спада подизање и одржање главни путова и мостова; просецање канала, сужење бара, уређивање река, утврђење обала, регулирање јавни улица, старање о извршењу прописа у смотрењу сигурности и лепоте при постројењима; подизање јавни зданија и монумента итд.“ Из цитираног текста се види да су то све послови које је водила и Главна управа грађевина. Убрзо, 3. јуна 1862. године, министар грађевина је добио и прво овлашћење. Тога дана је донето „Решење којим се овлашћује министар грађевина да може за време изванредних околности по неопходимој потреби без височајшег одобрења иаревивати да се правителствение грађевине и оправке преко 5.000 гр. чарш. извршују“.⁴⁰

³⁸ Д. Павловић, *Некадашња гостинска здања у Србији, у: Градска култура на Балкану (XV—XIX век), Зборник радова, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, књ. 20, I, Београд 1984, 377; Б. Максимовић, нав. дело, 24.*

³⁹ *Зборник, XV, 60—69; В. Антић, нав. дело, 17.*

⁴⁰ *Зборник, XV, 310.*

У 1863. години донета су два закона која се тичу грађевинарства Србије, један у вези са изградњом одређене врсте зграда, тачније речеио црква, а други у вези са школовањем највиших стручњака у овој области.

На дан 17. јуна 1863. објављен је „Закон о начину како ће се поступати кад оће да се граде нове цркве“.⁴¹ Утврђени су доста прецизни законски прописи, а нарочита пажња је посвећена месту где ће се црква градити. Она се, пре свега, није смела подизати на неиасељеном месту, осим ако није планирано да се на томе месту гради ново насеље. И у случају да цркву граде два села, није се могла поставити између села, већ у једноме од њих. Изузетно грађење цркве ван насеља могао је одобрити министар просвете и црквених дела или црквена власт. Предложено место за цркву које су изабрали становници морала је одобрити комисија од три члана. Њу су сачињавали: изасланик Епархијске конзисторије, инжењер и „полицајни чиновник“. По жалби становништва на одлуку комисије решавао је министар. Становништво није могло одустати од изградње цркве ако је министар по жалби одлучио да је комисија у праву. Иначе, поступак око изградње цркве био је следећи: пре свега, требало је да се с градњом сложе две трећине становника и она се морала градити према њиховим жељама и могућностима. Молбу Епархијској конзисторији за градњу упућивали су заједнички свештеник, кметови и општинари. Даљу бригу о пословима водила је Конзисторија, која је морала настојати да се послови што пре обаве, и то по свим потребним правилима и решењима. Када се одреди место за цркву, ради се план према жељама свих заинтересованих, а затим га Конзисторија шаље Министарству грађевина на одобрење. После тога води бригу о финансирању, закључењу уговора с предузимачем и вођењу надзора. О извршењу послова на цркви требало је да води бригу полицијска власт на молбу Конзисторије. Унутрашње опремање цркве и њено освећење могли су се обавити тек пошто се изврши технички пријем радова, тј. када се утврди да је све урађено према плану и уговору са извођачем. Према овоме закону изграђено је током XIX века много црква широм Србије.

За грађевинску струку и за технички развој Србије уопште, година 1863. је веома важна. Те године је Лицеј прерастао у Велику школу, на којој је тада први пут у Србији основан Технички факултет, уз Филозофски и Правни. „Закон о устројству Велике школе (Академије)“⁴² објављен је 24. септембра 1863. године и у њему су назначени предмети које треба да слушају студенти Техничког факултета: „У Техничком факултету предаваће се: 1. Елементарна математика, 2. Физика, 3.

⁴¹ Исто, XVI, 38—41; Б. Максимовић, *нав. дело*, 24.

⁴² *Зборник*, XVI, 75—88.

Зоологија, 4. Ботаника, 5. Минералологија са геогнозијом, 6. Пољска економија, 7. Хемија, 8. Дескриптивна и практична геометрија, 9. Виша математика, 10. Механика, 11. Наука о грађевини на суву и на води и 12. Технологија хемијска. Слушатељи Техничког факултета, осим изложени предмета, дужни су учити још ове науке из друга два факултета: логику, народну економију, финансију, политичну рачуницу (са државним књиговодством), административно право и литературу и познавање француски класика⁴³. Из наведеног се види да је тада први пут једини предмет који се тицао грађевинске струке променио име. Није се више звао „Грађанска архитектура“, већ „Наука о грађевини на суву и на води“, чиме је проширен и на област данашњег Грађевинског факултета, па је и број часова морао бити повећан. Тада су побољшани и услови смештаја, јер је од те године Великој школи стајао на располагању део Капетан-Мишиног здања. Међутим, интересовање студената за нови факултет није било велико. За првих пет година на Техничком факултету дипломирало је укупно 18 студената.⁴⁴

Из 1864. године потичу такође два прописа из области грађења. На дан 23. маја 1864. године објављен је „Распис министра грађевина свима начелништвима и Управи вар. Београда о тачнијем и уреднијем вршењу тачке 18, параграф 329 крив. закона у смотрењу одређивања регулационе линије при подизању приватних грађевина по варошима“⁴⁵. Овај распис је имао велики значај за развој урбанизма у Србији, у ствари, за реконструкцију постојећих насеља. Он се пре свега држао правила о подизању зграда и уређењу насеља из 1846. године која су санкционисана и кроз Кривични закон. Тим расписом, који је уследио тек осамнаест година после доношења Правила, али убрзо по оснивању Министарства грађевина, дата су детаљна упутства о поступку давања регулационе линије новим зградама, а донет је „да би се све тужбе и заплети између полиц. власти и приватних избегли“, и да би се посао „тачније и уредније“ обављао. Поступак је био следећи: „Кад се који грађанин подручне му вароши пријави да жели нову кућу или какву зграду градити, па да услед тога захтева да му се правац линије определи, оно ће одредити свога инжинира с тим упутством, да целу постојећу улицу са оближњим околностима премери, од исте план сачини, па онда на њој по његовом нахођењу и мњењу линије регулације како с једне тако и с друге стране улице црвеним мастилом повуче, и кад то сврши, начелству (управи) са својим известијем, у ком ће поступак свој

⁴³ Исто, 77.

⁴⁴ Д. Бурић-Замоло, *Градитељи...*, 11; *Сто година Филозофског факултета у Београду*, Београд 1963, 20.

⁴⁵ *Зборник закона, уредаба и расписа, тичућих се грађевинске струке*, Министарство грађевина, Београд, 1881, 291—293.

оправдати, зашто је тако регулацију назначио, предати. Како поднесени плаи тако и известије, послаће начелство (управа) са својим известијем министру грађевина на промотрење и одобрење. Онако као што министар грађевина регулацију улице означио буде, намештат ће се куће једном за свагда у тој улици.⁴⁶ Да се не би догодило да се посао поново ради за исту улицу, ако се појави друга нова зграда, дато је детаљно упутство о сређивању оваквих планова, и њиховом завођењу у посебан протокол „са једном у њему рубриком, у којој ће стајати тачно описано: која је то улица, одакле почиње, докле се свршава, куда води и т. под“. Даље се дају шире могућности оним насељима која имају боље организовану такву службу: „Но ако би ово окружном (варошком) инжиниру могућно било, да уједанпут уредан план од целе вароши построји, то ће он онда на таквом регулацију свију постојећих улица ове вароши назначити и такви министру грађевина на преглед послати; па пошто такову регулацију вароши министар одобри, онда ће се по истоме регулацији вароши привремено и извршавати“.⁴⁷ Последњи одељак расписа говори о року у коме ће власт дати грађанству регулациону линију. Свако ко жели да зида кућу мора надлежној власти пријавити своју намеру „бар на један и по месец“ раније. Ако то не учини, сам сноси последице, а исто је тако надлежна власт одговориа уколико у датом року не обави свој посао.

Наведени распис није био до сада познат нашој урбанистичкој историографији, тако да тек сада постаје јасно зашто је баш у време које је уследило после појаве овога расписа, Емилијан Јосимовић почео свој геодетски премеер Београда у Шанцу.⁴⁸ Једино остаје и даље нејасно зашто је тај посао обавио Јосимовић када је Управа вароши Београда имала свога инжењера. Претпоставка би била да је тај варошки инжењер био преоптерећен другим пословима, па је овај посао уступљен Јосимовићу, да га обави у слободном времену, јер је имао сталну службу. Према распису, Јосимовић је био дужан да изнесе писмено образложење свога плана регулације, па се отуда и појављује Јосимовићево „Објашњење предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у Шанцу“.⁴⁹ Највећа Јосимовићева заслуга у премеравању Београда у Шанцу и изradi његове регулације састоји се у томе што је тај посао изванредно добро обавио и што је био свестан да тако нешто

⁴⁶ Исто, 291—292.

⁴⁷ Исто, 292—293.

⁴⁸ Време почетка премеравања знамо по томе што је сам Јосимовић у својој књизи о регулацији Београда, објављеној 1867. год. назначио да је претходно три године вршио премеравање вароши у Шанцу (Е. Јосимовић, *Објашњење предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у Шанцу*, Београд 1867).

⁴⁹ Е. Јосимовић, *Објашњење* ...

треба и објавити, па је то и учинио, мада са извесним тешкоћама, чиме је стекао и назив првог српског урбанисте.

Може се приметити да су правни прописи после оснивања Министарства грађевина много опширнији и детаљнији, што значи боље проучени него раније. Такав је и други важан грађевински пропис, објављен 1864. године, на дан 2. јула, „Привремена правила о држању лицитације за подизање нових и оправку старих грађевина, како правителствених тако и народних и општинских“.⁵⁰ Правила су означена као привремена, мада су била добро проучена, али је у припреми био Закон о подизању јавних грађевина, који је дефинитивно решио многа питања. Правила имају 35 параграфа, а подељена су на два дела: „Општа опредељења“ и „Поступак при држању лицитације“. На самом почетку је записано да се лицитације за грађевине увек држе јавно, а могу бити усмене и писмене. Када планови за изградњу буду одобрени, власт треба да састави услове и објави лицитацију. За сваку лицитацију се мора саставити објава, која треба да садржи основне податке о грађевини, основне податке о самој лицитацији, затим податке где се могу видети планови зграде и колика се кауција тражи. Правила одређују и рок од дана објављивања до дана одржавања лицитације. Затим су изложена детаљна упутства како ће се давати кауција, шта се уз планове зграде још мора дати лицитантима на увид, колико траје лицитација у разним случајевима. Даље се каже да за сваку лицитацију мора бити најмање три лицитанта. У лицитацији може учествовати свако ко одговара прописима, осим у случају ако се докаже да је неки ранији уговорени посао неоправдано напустио или неку ранију грађевину лоше извео, због чега је дошло до штете. На крају је назначено ко сачињава комисију која води лицитацију и, најзад, случај када министар грађевина може одобрити друкчији начин одржавања лицитације. У одељку о поступку за одржавање лицитација изложени су најпре услови за одржавање усмене а затим писмене лицитације. Тако детаљно изложена правила унела су много више реда у изградњу насеља, што се огледа и у све већем броју кућа које су се после тога градиле.

Дошли смо и до 1865. године, коју смо узели као границу овога периода зато што је у њој објављен Закон о подизању јавних грађевина, који представља врхунац у изградњи грађевинског законодавства Србије у овом тридесетогодишњем периоду. Поред поменутог закона, године 1865. донета су још два: Закон о подизању и устројству болница и Закон о подељењу чиновника струке грађевинске у класе. Затим је објављено за грађевинарство важно „Решење о образовању инжињирског одељења у стојећој војсци“, и најзад, објављени су један распис и једно решење који су допуњавали Закон о подизању

⁵⁰ *Зборник... тичућих се грађанске струке*, 16—25.

јавних грађевина и Закон о поделењу чиновника струке грађевинске у класе.

Закон о подизању и устројству болница објављен је 27. марта 1865,⁵¹ готово у исто време када и Закон о подизању јавних грађевина, тачније, четири дана касније. Отуд и велика разлика у обликовању овога закона у односу на закон о подизању цркава из 1863. године. У закону о болницама нема одредаба које се тичу саме изградње болнице, јер је она јавна грађевина, па се упутства о изградњи налазе у Закону о јавним грађевинама. Закон о болницама има пет одељака: „I. О болницама у опште, II. О јавним болницама, III. О подизању и устројењу јавни болница, IV. Управа болницама и надзори над њима, V. О приватним болницама“. Није посвећена пажња ни на избору места за болницу, што се чинило кад су у питању цркве, већ је остављено да то решава министар унутрашњих дела према потребама појединих округа и „санитетским призрењима“.⁵²

Из „Закона о поделењу чиновника струке грађевинске у класе“, који је обнародован 31. марта 1865,⁵³ види се колико је за кратко време проширена делатност посебне државне установе у области грађевинарства. Сада је у шест инжењерских класа било предвиђено укупно 25 инжењера, а у две подинжењерске класе 6 помоћника, док су 1850. год. при оснивању „Одељенија Грађевина“ у Попечитељству внутрени Дела била предвиђена 2 инжењера и 3 помоћника. Законом из 1865. године установљавају се „два степена звања у инцинирској струци, под именом инцинира и подинцинира. Инцинири се деле на шест класа, у које спадају и архитекте“. Инжењери прве класе имали су 700 талира годишње плате, а шесте 400 талира, док су остале класе имале поступно различите плате између ове две цифре. Било је предвиђено да прве две класе имају по три инжењера, трећа четири, а остале три по пет инжењера. Подинжењери, у које спадају и цртачи, делили су се у две класе, са два службеника у првој и четири у другој класи. На крају закона су дати још неки детаљи о начину његовог спровођења, а нарочито је наглашено: „Књаз ће постављати у веће класе по представлењу министра грађевина“. Убрзо затим, 6. октобра 1865, уследила је допуна, да се на основу указане потребе годишњим буџетом може предвидети и већи број инжењера и подинжењера у свакој класи.⁵⁴ Следећа допуна закона од 11. децембра објављена је као „Решење о овлашћењу министра грађевина да може из кредита намењених за већу класу инцинира попуња-

⁵¹ Исто, 75—79.

⁵² Б. Максимовић, *нав. дело*, 24.

⁵³ Зборник, XVIII, 123.

⁵⁴ Исто, 164.

вати и плаћати ниже класе, у колико број лица више класе није попуњен“⁵⁵

За развој грађевинске струке у Србији било је важно и „Решење о образовању инцинирског одељења у стојећој војсци“⁵⁶ које је објављено 22. новембра 1865. године. Тако је и војска сада могла помоћи изградњи Србије, а зна се да су у том одељењу служили и веома познати инжењери и архитекти.

Закон о подизању јавних грађевина из 1865. године

Пошто овај закон сматрамо за највеће остварење у првом периоду развоја грађевинског законодавства Србије, о њему ћемо нешто више и детаљније говорити. Објављен је 23. марта 1865. године,⁵⁷ а ступио је на снагу 1. маја исте године. Пописали су га: „министар унутрашњи дела“ Н. Христић, „министар правде“ Р. Лешјанин, „министар финансије“ К. Цукић и заступник министра грађевина И. Моиден. Закон је обухватао 4 одељка са 55 параграфа. На првоме месту у закону дефинисан је појам грађевине, који је задржао шири значај, какав му је и раније био дат: „Под именом грађевине разуме се све оно, што се гради или подиже, било на земљи или у земљи, било на води или у води“. У првом одељку, „О грађевинама у опште“, поред дефиниције грађевине, дата је подела грађевина на врсте према власнику и намени, врло систематично и прецизно: „Грађевине или су државне или окружне, среске и општинске. Државне грађевине оне су које служе за опште цели државне, као што су: здања за разна надлежательства централне државне управе, војна здања и радилишта разна, државна заведења, здања пограничних карантина, састанака и Бумрука са њима принадежећим зградама, здања при рудокопњама и минералним водама, у колико уговор са приватним лицима, од стране правителства закључен, друкчије гласио не би, мензулане, пограничне страже, у колико исте по овом закону на терет државне касе падају, зграде при скелама правителственим и у опште сва здања и све грађевине, које су правителству било куповином или иначе придешле, или би их оно за сходно нашло у интересу државе прибавити, предузимати и подизати. Окружне, среске и општинске грађевине оне су, које се подижу за цели овог или оног округа, среза или општине по томе.

⁵⁵ *Зборник... тичућих се грађевинске струке*, 50.

⁵⁶ *Зборник*, XVIII, 125.

⁵⁷ *Исто*, 82; *Зборник... тичућих се грађевинске струке*, 26–49 (у овоме тексту има доста очигледних штампарских грешака); Д. Бурић-Замоло, *Први закон о подизању јавних грађевина у Србији*, Политика, 27. V 1966, Да ли знате; Б. Максимовић, *нав. дело*, 19, 24.

1. Окружне грађевине јесу: а., здања за судско и полицијско надлежатељство; б., болнице окружне; в., заведења, за која би окрузи изјавили жељу да их имају; г., пограничне страже, у колико би се ове простим начином подизале; д., погранични плот. 2. Среске грађевине јесу: а., здања за среске власти; б., среске болнице; в., заведења која би срез подићи желео. 3. Општинске грађевине јесу: а., здања за примирителне судове; б., цркве; в., школе; г., болнице општинске; д., заведења која би општина желела имати; е., све оне грађевине, за које је општина по закону или према природи њиховој позвана, да их предузима и подиже.⁵⁸

Самом овом категоризацијом зграда био је одређен и начин финансирања сваке грађевине, што је, такође, било врло значајно. На основу наведених одредаба од тада се тачно знало које врсте јавних грађевина може имати главно место округа, среза или општине, али је дата могућност да се зидају и друге јавне зграде, ако неко место сматра да су му потребне.

Следећи, други одељак се односи на државне грађевине, па је у 11 параграфа изложено све о „предлагању, пројектирању и вршењу државни грађевина“. После тога је изложен начин уступања „државни грађевина предузимачима у израд“. Зграда чија вредност прелази 5.000 гроша чаршијских уступа се у рад „средством јавне лицитације“. Првенство има онај ко се лати целокупнога посла по најнижој цени. Даље се прописује ко све може бити предузимач, како се отварају понуде, а затим се одређује висина надница, с тим да се у надницу „рачуна време од изласка до заласка сунца“.⁵⁹ Овде је обраћена пажња и избору места за јавну грађевину, па се чак предвиђа да то учини „нарочити инџинир“, ако такво место не би могао да одреди окружни инжењер.⁶⁰ Због тога овај проблем није узет у обзир при изради закона о подизању болница. На крају наведеног одељка, који врло прецизно и детаљно говори о свим проблемима око изградње јавног објекта, каже се и следеће: „Министар грађевина овлашћује се, да даље техничке и административне опште услове, као подробнија правила, поступак и форму за уступање јавних грађевина, пропише и обзнани коме треба“,⁶¹ што значи да се од тада обраћала пажња и на најситније детаље који су у вези са извођењем јавних грађевина.

Трећи одељак наведеног закона говори „О окружним, среским и општинским грађевинама“. У одељку се посебно излажу одредбе за сваку од ове три врсте грађевина, а на крају су дата „Општа правила за грађевине окружне, среске и општинске“. Законом је у том одељку прописано да све окружне

⁵⁸ *Зборник*... тичућих се грађевинске струке, 26—28.

⁵⁹ *Исто*, 28—40.

⁶⁰ *Исто*, 29.

⁶¹ *Исто*, 40.

грађевине гради сам народ путем приреза, а да све такве грађевине које већ постоје и које припадају држави од сада припадају народу. Поступак за изградњу окружне зграде је следећи: окружни начелник се претходно договара с народом, а кад народ пристане на градњу, начелник се обраћа надлежном министарству. Кад се и овај сложи, захтев за израду плана зграде се упућује министру грађевина. За изградњу ових грађевина важила су сва правила која важе за изградњу државних зграда. Новцем који се као прирез прикупљао за неку зграду руководила је Управа фондова. Посебно су, затим, у закону дате опширне одредбе о зидању пограничних зграда које припадају округу. Поступак за изградњу среских грађевина био је исти као за окружне зграде, само што се том приликом, с народом договарао срески начелник, који је даљи поступак водио преко окружног начелника. О изградњи општинских зграда по варошима бригу су водили окружни начелници, а у осталим местима срески. О зградама београдске општине бринуло се Управителство вароши Београда и сама Општина. На крају одељка, у општим правилима, дата су детаљнија упутства за неке изузетне случајеве.⁶²

Четврти и последњи део закона носи наслов: „О примању, предавању, употребљавању и надзору државних, окружних, среских и општинских грађевина“. У тексту се каже да завршену грађевину прима од предузимача комисија коју одређује министар грађевина, осим за мање грађевине, чију комисију одређује окружни начелник. Власт која је примила грађевину предаје је „оним властима, старешинама и руководиоцима, под којих употребљењем или надзором грађевине треба да стоје, са најтачнијим описом шта се и у каквом стању предаје“. О примопредаји се морао сачинити записник у два примерка, по један за сваку страну. По овоме закону, све јавне грађевине стоје под надзором полицијских власти. Министар грађевина био је овлашћен да донесе детаљна упутства о „примању, предавању, употребљавању и надзору јавних грађевина“. На крају су побројани сви ранији правни прописи, који се овим законом укидају.⁶³

Поступајући према одредбама Закона о подизању јавних грађевина, министар грађевина је седамнаест дана после ступања на снагу овога Закона, односно 17. маја, донео први, свакако најважнији распис, с детаљнијим упутствима „о поступку при прављењу планова и сачињавању предрачуна за јавне грађевине“.⁶⁴ Овим расписом је Закон допуњен и тиме заокружен први, најранији период у развоју грађевинског законодавства Србије. Распис чине привремена правила, којих

⁶² Исто, 40—46.

⁶³ Исто, 46—47.

⁶⁴ Исто, 297—304.

су се инжењери морали строго придржавати док се не објаве потпуна правила, сходно Закону о подизању јавних грађевина. Сваки пројекат грађевине морао је имати три основна дела: план, предрачун и опис грађевине. На основу тога су правила и систематизована у три дела, док је у четвртом одељку изложен поступак израде пројекта за зграду која се поправља. Према изложеним упутствима, план је морао пре свега садржати основе свих нивоа грађевине, заједно са основама темеља и крова, а затим све карактеристичне пресеке, у које су, како се чини, улазили и изгледи грађевине, јер они нису посебно поменути. Морали су се исцртати детаљи појединих саставних делова зграде, прозори, врата, первази и др. Обавезна је била израда ситуације, у коју су се уносили сви околни објекти који постоје, као и околне улице. Свуда су морале бити означене све потребне димензије за извођење. Осим тога, уз план се морао приложити и програм зграде према коме је пројекат рађен, а пројектант је морао имати у виду материјал који му је стајао на располагању и знати квалитете мајстора који ће зграду изводити. Предрачун је морао бити детаљан и прецизан и уз њега је требало приложити табелу цена оверену у Примирителном суду. У опис грађевине улазило је све оно што се није могло изразити планом и предрачуном, а што је било важно за извођење објекта. Потребни су били планови, предрачуни и описи грађевине и за све преправке. У плану је требало различитим бојама означити шта остаје (црно), шта се ново зида (црвено) и шта се руши (жуто). На крају је речено да ће министар грађевина кажњавати оне пројектанте који не поступају по овим правилима.

Према тим правилима се радило све до првог светског рата, и она су важила како за јавне тако и за стамбене зграде, што доказује сачувана архива стамбених зграда Грађевинског одбора Београда с почетка XX века.⁶⁵ У овој архиви, која је основана Законом грађевинским за варош Београд с краја 1897. године, од грађевинске документације су се чували планови зграде, али не и предрачун и опис грађевине. Шта се у архиви Министарства грађевина чувало у вези с јавним грађевинама, за сада није познато, јер је архива овога министарства пропала.

Ако се сада сетимо почетних послова у области грађевинског законодавства из 1835. године, можемо схватити колики је напор морало уложити младо српско друштво да у кратком периоду од тридесет година, а још под туђинском влашћу, ухвати корак с Европом.

⁶⁵ Д. Бурић-Замоло, *Београд 1898—1914*.

LES PREMIÈRES PRESCRIPTIONS JURIDIQUES DANS LE
DOMAINE DE L'ARCHITECTURE ET DE L'URBANISME
DE LA SERBIE DU XIXe SIÈCLE (1835—1865)

Résumé

Avant l'année 1835 il n'y avait pas en Serbie de prescriptions juridiques dans le domaine de l'architecture et de l'urbanisme. Cette année fut proclamée la Constitution de la Chandeleur, par laquelle fut limité le pouvoir du prince Miloš et c'est alors que commence l'édification du système juridique en Serbie. En vertu de cette constitution fut publié le Décret, dans lequel, entre autres choses furent exposées les étendues du ressort des ministères particuliers. Les travaux de construction entraînent dans le domaine du Ministère de l'Intérieur, de sorte que c'était la première mention de ces travaux dans les prescriptions juridiques en Serbie. La constitution de la Chandeleur a été abolie en 1839 et remplacée par la nouvelle Constitution dite turque qui n'a fait que sanctionner cette décision dans le domaine des constructions. Quelques années suivantes il n'était pas possible d'édifier le système juridique à cause des conditions politiques non réglées et du changement de la dynastie.

Ce n'est qu'en 1846 qu'on a commencé à décréter les prescriptions qui sont l'objet de notre intérêt. La prescription juridique la plus importante de cette année était l'ordonnance qui renfermait les règles sur la construction des maisons et l'aménagement des agglomérations. L'ordonnance est conservée aux Archives historiques de Niš, mais elle ne fut pas publiée dans les Recueils des lois, règlements et décrets ayant la force de règlements qu'on avait publiés chaque année à travers le XIXe siècle à partir de l'année 1835. D'après ces règles, les bâtiments devaient donner sur la rue par leurs façades, ils devaient être construits du matériel de bonne qualité et être «décorés». Les nouvelles rues devaient être tracées en ligne droite dans toutes les agglomérations. L'autre prescription importante datant de cette même année était le Règlement sur la constitution de l'École des ingénieurs. La fondation de l'école n'a pas pourtant réussie et elle s'éteignit trois ans après. De cette année et de l'année suivante datent aussi trois arrêtés qui devaient aider la construction des églises, des hôpitaux et la réparation des maisons où étaient logées les sous-préfectures. En 1847 fut proclamé le Règlement sur les corporations qui avait amélioré la situation dans le métier des constructeurs.

Ce n'est qu'en 1850 que furent introduites quelques prescriptions assez importantes dans le domaine des constructions. Il a été publié le décret sur la nouvelle systématisation des postes de travail et des appointements au Ministère de l'Intérieur. Par ce même décret fut fondé, pour la première fois en Serbie, le Département des Constructions dans le cadre de ce Ministère, avec huit employés et un groupe d'ingénieurs qui ont été détachés aux départements. Ensuite, cette même année fut pris un arrêté sur l'introduction des registres cadastraux, selon le système qui était en vigueur, à cette époque-là, dans l'Europe de l'Ouest. De cette façon les hommes étaient devenus plus sûrs de leur propriété foncière et se décidaient plus aisément à bâtir les maisons. Il a été publié aussi le Code pénal, dont un chapitre traitait les contraventions commises lors de la construction des

maisons, ce qui a aidé à une meilleure organisation des travaux lors de la construction.

Importante était ensuite l'année 1853, lorsque fut introduite pour la première fois la fonction d'architecte dans le Département des constructions. C'est cette année-là qu'on a commencé pour la première fois à enseigner au Lycée les sciences techniques comme résultat de la nouvelle loi sur le Lycée. On a publié ensuite le règlement sur les licitations. Les nouvelles prescriptions apparurent de nouveau en 1856. Une d'elles se rapporte aussi aux licitations, tandis que l'autre s'occupe de la manière de dresser les plans et de faire les devis pour la construction des édifices publics. En 1858 fut publié le règlement sur la construction des maisons de sous-préfectures.

En 1859, pourtant, furent publiées cinq prescriptions du domaine de la construction. Un arrêté était du domaine de l'adaptation des édifices publics et l'autre statuait que les plans devaient être signés aussi bien par l'ingénieur-projeteurs que par l'ingénieur qui exécute les projets du bâtiment. Le troisième règlement concernait l'arrêté sur l'élaboration des plans et des devis de l'année 1856 et le quatrième concernait l'édification des mairies. Vers la fin de l'année 1859 fut publié le cinquième règlement, le plus important dans le domaine de l'édification. Pour la première fois fut fondée en Serbie une institution spéciale d'État dans le domaine des constructions, la Direction générale des constructions.

En 1862 fut publié le Règlement sur les auberges, dans lequel on posait certaines conditions quant à l'architecture du bâtiment et de son placement dans l'agglomération. Les auberges ont été catégorisées. Cette même année fut publiée aussi «L'Organisation de l'administration centrale de l'État» par laquelle fut abolie l'institution analogue fondée en 1839. Dans le cadre de cette «Organisation» furent fondés sept ministères, parmi lesquels apparaissait pour la première fois le Ministère des Constructions. En 1863 furent publiées deux lois. Une s'occupait de la construction des églises, avec les instructions fort précises, surtout en ce qui concerne le choix de l'emplacement. L'autre était «La Loi sur l'organisation de la Grande école», par laquelle fut fondée pour la première fois en Serbie la Faculté technique, ce qui était d'une importance spéciale pour le développement général de la technique en Serbie.

En 1864 fut publiée une ordonnance importante pour l'urbanisme de la Serbie, relative à la reconstruction des villes existantes. Les prescriptions détaillées ont été déterminées sur la procédure de fixer la ligne de régularisation lors de la construction des nouvelles maisons. A cet effet, l'ingénieur était tenu de faire le levé géodésique de toute la rue et de garder ce plan pour les nouveaux bâtiments futurs. En vertu de cette ordonnance Emilijan Josimović a arpenté Belgrade dans la Tranchée et élaboré son premier plan de régularisation. En 1864 furent également publiées les règles détaillées sur les licitations dans le domaine de l'édification.

En 1865 fut votée la Loi sur la construction des édifices publics qui représente le point culminant dans le développement de la législation de construction de Serbie dans la première période de trente ans. Cette même année furent publiées encore quelques prescriptions: Loi sur l'édification des hôpitaux. Loi sur la division en classes des fonctionnaires de la profession des constructions avec supplément, l'Arrêté sur la constitution du département de génie dans l'armée,

ainsi que le complètement de la Loi sur la construction des édifices publics.

La Loi sur la construction des édifices publics a, avant tout, défini la notion de l'édifice et ensuite ont été classifiés en détail tous les bâtiments selon le propriétaire et la destination. Les édifices ont été divisés en ceux d'État, départementaux, cantonaux et communaux. Ensuite on a énuméré toutes ces espèces de bâtiments qui entrent dans chacune de quatre catégories susmentionnées. On a exposé ensuite tout ce qu'il faut faire lors de la proposition de construire le bâtiment, d'élaborer le projet et d'exécuter chacune de ces espèces de bâtiments. La même année a été publié un complètement important de la Loi sur la construction des édifices publics, qui représente les règles provisoires sur l'élaboration des projets pour un édifice public. Chaque projet devait avoir trois parties fondamentales, à savoir, le plan, le devis et la description du bâtiment et dans les règles était précisément indiqué ce que contient chacune des parties du projet. Par ce complément a été arrondie la première période de trente ans dans le développement de la législation relative aux constructions en Serbie.

Мирјана ПРОШИЋ-ДВОРНИЋ

ПОКУШАЈИ РЕФОРМИ ОДЕВАЊА У СРБИЈИ ТОКОМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Прописи о начину одевања појединих категорија становника диференцираних према полној, старосној, професионалној, етничкој, верској или некој другој припадности значајној за структурирање друштва постојали су, било у виду формалних законских одредаба или неписаних али подразумевајућих правила културе, вероватно од када и само одевање. Такви прописи у тесној су вези с једном од битних функција одеће, а то је да јасно уочљивим спољашњим знацима одређује друштвени идентитет, што омогућава лако препознавање припадника истих или различитих група и категорија, а тиме и правилно успостављање односа у међусобној комуникацији.¹

Одредбе о начину одевања, мада констатоване у многим такозванним примитивним заједницама,² биле су нарочито значајне у време постојања друштава са строгим класним системима, каква су била карактеристична за Европу од антике па до слома апсолутистичких облика владавине. Тада су оне добиле облик писаних законских формулација, често врло детаљно израђених, којима се прописује врста материјала, крој, боје, начин украшавања, стил и квалитет одеће за сваку социјалну групацију. Кршење тих одредаба повлачило је за собом и одговарајуће санкције, а основни циљ им је био да допринесе

¹ I у савременом друштву, посебно у формализованим интеракцијама, „захваљујући комплексу конвенција које контрира, [одећа] омогућава извесне друштвене односе, потврђује их, показује њихово прихватање од стране онога који њиме саопштава свој ранг, сопствену одлуку да поштује правила итд.“ (У. Еко, *Култура, комуникација, информација*, Београд 1973, 224).

² Поред одеће намењене различитим половима и старосним групама, увек се могла уочити и јасна разлика у одевању посебно за службених, важних и угледних појединаца (врач, поглавица, ратник) који су својим делма или функцијама коју обављају стекли право на посебне инсигније.

одржавању разлика и граница између класа, као и да спрече опонашање одевања привилегованих слојева. То је посебио долазило до изражаја у ситуацијама када су друштвено инфериорнији располагали финансијским средствима којима су могли набављати инсигније супериорнијих чланова друштва, као што је то, на пример, био случај с „трећом“ грабанском класом у оквиру феудалног система, или онда када су између владајуће класе и потчињених постојале националне, верске и културне разлике које је водећи слој желео да очува.³

У системима са флукутирајућом друштвеном структуром у којима је било могуће премостити границе између класа и успети се на хијерархијској лествици сопственим постигнућима, без обзира на социјално порекло, а не само наслеђивањем привилегија — процес који је покренут с победом првих буржоаских револуција — доношење прописа о одевању насталих из класних побуда више није имало свог смисла нити је било могуће. Обележавање класне припадности прешло је у домен других механизма,⁴ али то не значи да разни прописи, или покушаји реформи у начину одевања, настали из различи-

³ E. Hurlock, *The Psychology of Dress — An Analysis of Fashion and its Motives*, The Ronald Press Company, New York 1930, 30—34, 62—80; R. König, *The Restless Image — A Sociology of Fashion*, George Allen and Unwin Ltd., London 1973, 111, 139; L. Langner, *The Importance of Wearing Clothes*, Hasting House, New York 1959, 127—132.

⁴ Више грабанске класе такође су желеле да поседују дистинктивна обележја у свим доменима живота, као што их је некада имало племство, и да одржи подједнаку дистанцу према инфериорнијима од себе. С обзиром на то да порекло и племићка титула више нису имали значаја у одређивању припадности класи, границе између класа и слојева могле су се само вештачки стварати, а једно од главних обележја постало је материјално богатство, као и видови потрошње. Али ни то није било лако постићи јер је и имитација начина живота виших слојева била далеко израженија у свим категоријама становништва. Сви су они тежили да се бар спољним изгледом што више приближе најмоћнијима. За то није било ни друштвених сметњи, а имитирање је олакшано с једне стране тиме што је расподела богатства имала много шире основе, а с друге, тиме што је индустријски начин производње преплављивао тржиште јефтиним робом доступном свима, која је довољно личила на оригинале. Друштвена елита је, стога, могла да обезбеди себи ексклузивност и оригиналност само избором робе врхунског квалитета, која је имала и одговарајућу високу цену, као и врло честим променама моде, довољно краткотрајним да се спречи масовна имитација у широким масама. Зато су модне варијације у модерном друштву настајале од сезоне до сезоне. Други начин постављања дистанце у ситуацијама када је могућа масовна имитација одеће водећих слојева јесте тај да они, уместо „разметљиве потрошње“, прибегавају сасвим супротном понашању, „инверзном егзибиционизму“, једноставним, умереним, чак строгим формама одеће, које „новајлија“, навикнут да је раскош везана за богате, не може ни да разуме ни да прихвати (R. König, *op. cit.*, 150—153; E. Hurlock, *op. cit.*, 82—83, 95; T. Veblen, *The Theory of Leisure Class*, Unwin Books, London 1970, 41—117; R. Steiner, J. Weiss, *Veblen Revised in the Light of Counter-Snobbery*, Journal of Aesthetics and Art Criticism 9, March 1951, 263—268).

тих побуда, нису и даље повремено доношени. Неки од њих су били познати и у ранијим епохама, док су други, бар на експлицитном нивоу значења, настали у контексту буржоаских система XIX века, одржавајући тако тадашње идеје о здрављу, моралу и естетски прихватљивом изгледу, посебно женске популације.

Велики број забрана доношених у многим земљама током средњег века и касније припадао је категорији сумптуарних закона (*leges sumptuariae*), или забрана прекомерног луксуза и трошења у свим видовима понашања у којима се, према мишљењу световних или црквених власти, испољавала разметљивост (светковине, опремање кућа, одело), те је њихов циљ био да спрече расипање новца и осрромашивање становништва и државе. У основи таквих мера били су економски разлози, а они су се могли испољити и у другачијем виду онда када су власти желеле да подстицањем домаће производње остваре већу економску добит из привредних грана везаних за израду текстила, одеће и украшавање. Покушавало се да се овај други циљ постигне углавном на два начина: забраном ношења увезене робе, као што је то, на пример, учињено у Енглеској у XVI веку прописом да становништво, изузимајући највише племство, у свим приликама сме да носи само вумене капе домаће производње уместо тада модерних и широко прихваћених увозних сомотских капа.⁵ Други начин је био фаворизовање луксузног одевања производима израђеним у земљи. Најпознатији пример таквих настојања представља активност Жан-Батиста Колбера (1619—1683), министра Луја XIV, који је у склопу својих интенција да унапреди привреду земље, да повећа извоз сопствене а смањи увоз иностране робе и уравни тежи државни буџет покушао да спречи употребу луксузних тканина и одеће страног порекла. Али, за разлику од својих претходника, кардинала Ришелјеа и Мазарена, који су током прве половине XVII века издавали едикте о забрани употребе чипки и веза сребрним и златним нитима, са жељом да искорене „зло“ луксуза, Колбер у принципу није био против раскошног одевања. Он је само желео да развије домаћу *industrie de luxe* чији би се производи користили у земљи и извозили у друге крајеве света. Убрзо су се француске луксузне тканине могле такмичити са онима израђеним у ткачницама Ломбардије и Венеције, а лионска свила, лоренски везови и бретонске чипке постали су надалеко познати. Развој „луксузне производње“, уз политички значај и превласт које је Француска имала у време Краља Сунца и његов раскошан двор што је постао модел који су почеле да следе и друге земље, допринео је да Париз у то доба постане Мека модних креација и апсо-

⁵ E. Hurlock, *op. cit.*, 64.

лутни центар светске моде.⁶ Ту своју улогу Париз је задржао до данашњих дана, мада је вођство у креирању мушке моде морао, крајем XVIII и почетком XIX века, да препусти Лондону.⁷

Методама сличним Колберовим служили су се и Наполеон Бонапарта и Наполеон III у време Другог Царства, а примери те врсте нису били ретки ни у XX столећу. Средином треће деценије овог века неке европске земље, суочене с опадањем потрошње тканина које је проузроковала промена у одевању, односно мода, једноставне, уске и кратке женске одеће, покушавале су доношењем извесних прописа да оживе производњу. Француска је, тако, настојала да наведе креаторе да се врате старим луксузним стиливима одеће, Италија је препоручивала враћање моди дугачких и широких свилених сукања и подсукања, што би се сматрало и посебним доказом патриотизма, с циљем да обнови профит у трговини свилом, а енглески кројачи, да би потпомогли своју вунарску индустрију, настојали су у мушку моду да уведу дуге, широке огртаче и за вечерње и за дневне прилике. Међутим, у новијој историји такође има примера да владе могу, према потребама, заузимати и супротан став онда када је неопходна штедња, посебно у временима економских криза или у ратним и послератним периодима, када ограничене могућности снабдевања, често у прописаним количинама (тачкице, купони), непосредно утичу на начин одевања.⁸

Законски прописи о начину одевања које су издавале званичне власти углавном су настајали из наведених разлога:

1. истицање класних, верских или националних разлика поданика;
2. привредно-финансијских.

Међутим, отпори према моди и уопште преовлађујућем начину одевања могли су проистацати и из других побуда, али су у таквим случајевима више посредни била настојања појединих слојева или група друштва да на тај начин изразе своја посебна схватања него што је била реч о формалним закон-

⁶ J. Laver, *Modesty in Dress*, Houghton Mifflin Company, Boston 1969, 150; C. Saint-Laurent, *A History of Ladies' Underwear*, London 1968, 143.

⁷ R. Kemper, *A History of Costume*, Newsweek Book, Seria World of Culture, New York 1977, 113; E. Hurlock, *op. cit.*, 121—122. Наиме, крајем XVIII и почетком XIX века почела је да се израђује врло једноставна мушка одећа скоро искључиво од вунених тканина, а како је у Енглеској, европском центру вунарске индустрије, већ дуго постојала традиција ношења таквих одећа, ту су радили одлични кројачи који су преузели улогу креатора мушке модне одеће.

⁸ E. Hurlock, *op. cit.*, 64, 120—121; P. Glynn, *In Fashion*, George Allen and Unwin Ltd., London 1978, 56—57.

ским регулама. Такве врсте делатности могу се окарактерисати као прави покушаји реформи стилова у одевању.

Једна од побуда за револт против моде проистацала је из национално-политичких схватања и она је нарочито долазила до изражаја када је било у питању прихватање стране моде, и то у време када су земља-иницијатор и земља-имитатор моде биле у непријатељским односима, ратном стању или у борби за националну еманципацију или превласт. У таквим околностима, покушаји да се спречи прихватање туђег начина одевања имали су за циљ изражавање политичког отпора, или, пак, очување националности или ометање продора непожељне идеологије коју би могли симболизовати нови одевни предмети. Примера ксенофобичног понашања има веома много у историји одеће. Довољно је поменути напоре појединаца и организованих борби група у Немачкој од почетка XVII па све до првих деценија XIX века и, поново, средином истог столећа, против француске моде, који су се залагали за стварање националне одеће (*Teutsche Nationalkleidung*), или пак малих европских народа и држава којима је претила опасност од хегемоније стране силе и „однаробавања“, као што је то био случај са Хрватима у саставу Аустрије и са кнежевином Србијом.⁹

Велики број напада на начин одевања кроз историју проистацао је и из морализаторских побуда, као одраз религијског или етичког пуританизма и аскетизма. Заступали су их они чланови друштва који су сматрали да мода, увозна или домаћа, зависно од случаја, подстицањем луксуза, лагодног живота, друштвене и сексуалне разметљивости, представља израз зла и води у моралиу пропаст. Такви ставови, који се повремено јављају у сваком друштву, од антике до данас, одраз су једног од суштинских својстава феномена одевања, а то је његов дубоко двозначни карактер. Наиме, како је то истакао Џон К. Флигел, а његово тумачење су прихватили и друга двојица познатих теоретичара моде и костима, Џејмс Левер и Рене Кениг, одећа покушава да помири и уравни тежи конфликтне потребе због којих и настајае: жељу за украшавањем с циљем да се истакне било друштвени значај или сексуалну привлачност, с једне стране, и доказивање сопствене чедности и честитости, с друге стране. Обе потребе у суштини проистичу из нагона за афирмацијом личности и у друштвеном и у еротском смислу, само што је у првом случају реч о позитивном

⁹ С. Saint-Laurent, *op. cit.*, 143; R. König, *op. cit.*, 31—32; M. Schneider, *Moda odijevanja na portretima 1800—1870. godine*, Povijesni muzej Hrvatske, Predavanja 33, Zagreb 1973, 5—6. У новије време, у периоду после другог светског рата па донедавно, типичан пример те врсте отпора били су покушаји земаља социјалистичког блока да из идеолошких разлога забране ношење »jeans« одеће, или бар да што је могуће више ограниче њену употребу (утор. И. Ковачевић, *Blue jeans као елемент масовне културе*, Етнолошке свеске II, Београд 1980, 95—97).

а у другом о негативном вредновању те потребе. Стога је сасвим разумљиво што је и однос према моди нужно амбивалентан и што у истом друштву, поготово у оним фазама развоја када је мода крајње екстравагантна или кад уводи новине које прете да наруше постојећи ред и схватања морала и децентности, може лако доћи до поларизације чланова на присталице и следбенике моде и њене критичаре и опоненте. Овој другој категорији, која се противи сувише раскошном, али и сувише оскудном одевању, обично припадају личности код којих инхибирање и негирање подсвесних нагона изазива неуротичне реакције и померање фрустрација.¹⁰ Скепса, критичности и отпор према моди карактеристични су и за конвенционалне слојеве друштва који се противе свакој новини, јер она прети да наруши постојеће стање у друштву и вредносне системе по којима се оно влада.¹¹

Иако су надлежне власти, групе и појединци улагали знатне напоре да контролишу начин одевања људи или да утичу на њега ти напори, међутим, нису давали жељене резултате, делимично и због тога што су углавном били одраз интереса и схватања само једног, обично мањег дела друштва. Забране луксуза нису поштоване, што доказује њихово често обнављање, увозни артикли су за многе имали већу драж, ратови и непријатељства нису увек значили и препреку за ширење утицаја (у Енглеској је шпанска мода уживала највећу популарност управо у време најжешћих сукоба њихових армада; француске модне лутке, први „модни гласници“, претече модних журнала, несметано су путовале у Енглеску и за време француско-енглеског рата итд.), а утицај морализатора ретко се ширио изван круга непосредних поборника.

Исту судбину су имали и нови видови напада на моду, карактеристични за XIX век, који су полазили од хигијенско-здравствених и естетских захтева, или, пак, мишљења да се

¹⁰ Упор. J. C. Flügel, *The Psychology of Clothes*, The International Psycho-Analytical Library No. 18, R&R Clarck Ltd., Edinburgh 1950, 16–24.

¹¹ Потребно је напоменути да су схватања о томе морално крајње променљива, да зависе од времена и владајућих идеја у друштву и да се мењају упоредо с њима. Често нешто што је раније представљало недоличан начин одевања (сувише украшен костим, тесна и кратка сукња, деколате и др.) касније постане прихватљиво, чак пожељно, а нови елементи које уводи мода постају предмет нових напада све до почетка новог циклуса. J. Лавер је, на основу детаљног проучавања моде од француске револуције до другог светског рата, формулисао следећи „Лаверов закон“: нека хаљина ће десет година пре уласка у моду изгледати непристојно и бестидно, смело једну годину раније, крајње *chic* у свом времену, неукусно и неуреано три године након тога, ружно десет година касније, забавно после тридесет, романтично после сто и, најзад, лепо 150 година након свог времена (J. Laver, *Tastes and Fashion: From the French Revolution Until Today*, G. G. Harrap, London 1945, 37).

простим реформисањем женског одела може променити друштвени положај жена. То, међутим, не значи да се у историји моде нису догађале и промене за које су се залагали неки од њених многобројних реформатора, али су ретке биле директне последице њихових настојања. Напротив, у време њихове активности, то су углавном биле само „униформе“ реформатора, а нове форме су настајале, у подесно време, као последица промена општих идеја, идеала или услова живота, када су налазиле свој одраз и у начину одевања као и у другим областима понашања и деловања.¹² Само је у таквим ситуацијама могао настати нов стил одеће, који би се потом, следећи законитости моднооријентисаних видова понашања, ширио до крајњих друштвених, економских и географских граница које би у датом тренутку могао да савлада.¹³

У Србији XIX века може се констатовати постојање различитих врста забрана или законских прописа и покушаја реформн одевања, насталих из различитих потреба и побуда, што је сасвим разумљиво с обзиром на дужину трајања посматраног периода и на динамичност промена које су се тада дешавале. У оквиру тих разноликних регула и иницијатива може се установити и хронологија, односно временски след нестајања једних и настајања других, што истовремено одговара смени друштвених уређења, властн, као и националних и социјалних идеја. Све оне се могу разврстати на следећи начин:

1. забране турских властн које су се тичале украшавања, кроја квалитета и боје одеће према друштвеној и професионалној припадности поданика, карактеристичне за све време постојања Отоманске Империје, које су Османлије покушавале да наметну и после устанака у Србији, али тада више нису биле ефикасне, а после стицања аутономије 1830. године ни могуће;

¹² Да је то тако, доказује и чињеница да крупне промене у стилу одевања, за разлику од краткотрајних варијација, коинцидирају с великим историјским догађајима који собом доносе промене у схватањима и друштвено-економским односима. Зато К. Бел истиче да револуције далеко више утичу на мењање моде него ратови јер је у првом случају увек реч о идејној трансформацији, а „начин одевања постаје без политичке припадности“ (упор. Q. Bell, *On Human Finery*, Schocken Bodes, New York 1976, 74; J. Richardson, A. L. Kroeber, *Three Centuries of Women's Dress Fashions: A Quantitative Analysis*, *Anthropological Records* 5/2, 111—153).

¹³ Што је друштвена хијерархија била мање подвргнута строгим регулама, што су економске могућности све мање биле привилегија највиших слојева, а географска растојања захваљујући развоју техника лакше премостива, то је и дифузија моде у хоризонталном и у вертикалном смеру била све јача. Процес изједначавања моде започео је још у XVI веку и од тада је добијао све шире размере, тако да се у XIX веку модном обрасцу лансираном у једном центру могао покорити свет у коме су владали слични друштвено-економски односи (Европа, САД).

2. забране ношења појединих делова одеће, украшавања и извесних начина чешљања, које су доносиле устаничке и касније редовне власти с троструким циљем: а) да се спречи луксуз и расипање иовца; б) да се подигне хигијенски ниво и в) ослободи од оријенталних естетских схватања, а приближи европским моделима;
3. покушаји одбацивања било каквих страних узора у одевању и креирања националне одеће, што је имало двоструки циљ: а) изграђивање националне свести и интеграције на националном нивоу и б) спречавање увоза и подизање домаће занатске и индустријске производње, што је било карактеристично за период од четврте до девете деценије XIX века;
4. прихватање, заједно са европским начином одевања, и критике појединих особености и облика те одеће, такође насталих у Европи, са здравствених, естетских и друштвено-реформаторских становишта, која су се у Србији јавила током последње четвртине XIX и почетком XX века.

Забране прве две категорије, а једним делом и иницијативе за стварање националне одеће, до сада су већ прилично подробно обрађене у литератури,¹⁴ тако да ће оне бити сажето изложене, док ће реформе карактеристичне за последње деценије XIX и почетак XX века, о којима није било помена у делима наших истраживача одеће, у овом раду бити подробније проучене.

Прописи турских власти

Као и у свим феудалним државама са строгом хијерархијом класа, и у Отоманској Империји су постојали прописи о одевању појединих друштвених слојева, припадника појединих занимања, дворских часника и других великодостојника, а исто тако, следећи правила етикеције и церемонијала, и о одећи у појединим приликама. Поред тога, немуслиманско становништво

¹⁴ П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка*, Историски гласник 1—2, Београд 1954, 149—191; исти, *Страни утицаји у српској ношњи*, Зборник Музеја примењене уметности 3—4, Београд 1958, 7—28; исти, *Преображај ношње у Србији током XIX века*, Етнолошки преглед 4, Београд 1962, 105—119; исти, *Градска ношња Срба од XVI до XIX века*, у: *Градска култура на Балкану (XV—XIX век)*, Зборник радова I, Балканолошки институт, Посебна изда. 20, Београд 1984, 268—270; Д. Стојановић, *Градска ношња у Србији током XIX и почетком XX века*, каталог Музеја примењене уметности, Београд 1980, с. р.; М. С. Филиповић, *Романтизам у народној ношњи: хаљетак душанка*, Рад Војвођанских музеја 2, Нови Сад 1953, 93—99; исти, *Утицај власти на народну ношњу*, Рад Војвођанских музеја 10, Нови Сад 1961, 59—69; М. Јовановић, *Утицај законских прописа за нестајање традиционалне ношње у Србији*, Гласник Етнографског института САНУ XXIV, Београд 1974, 109—114.

у оквиру Царства тежило је, са жељом да се изједначи с господарима, али и ради веће слободе кретања и безбедности, да прихвати оријентални начин одевања. Османлијама није сметала оријентализација одевања и целокупног начина живота њихових поданика, али, у складу са основним постулатима уређења муслиманске државе, у оквиру истог стила одеће морале су постојати разлике између припадника исламске вере и других религија, и то тако да одело ових других увек буде скромније и мање упадљиво. Хришћанима и Јеврејима биле су посебно забрањене поједине боје, на пример, зелена, боја Алаха, коју, уосталом, нису могли да носе ни сви муслимани, затим раскошни украси, поједини репрезентативни одевни елементи, а конфесионалне и класне разлике најјасније су долазиле до израза у прописаном типу покривала за главу и обући. Немуслиманско становништво никако није смело да носи турбане, а чизме и папуче од жутог сафијана само у случају ако је за то имало берет.¹⁵

Прописи о одевању нарочито су се односили на градско становништво, на трговачке и занатлијске слојеве, који су имали економских могућности да опонашају одећу господара. Међутим, ти прописи нису увек поштовани, те су не само често обнављани већ је забележено и доста примера кажњавања поданика због њиховог непоштовања.¹⁶

Проучавањем ликовне, архивске, путописне и мемоарске грађе из времена првог српског устанка установљено је да су у то време народни прваци носили одећу која је у свему била слична турској, укључујући и квалитет тканина, богатство украса и скалу боја.¹⁷ Карађорђева супруга је чак у својој гардероби имала и једно „зелено сомотско оперважено женско горње одело“.¹⁸ То јасно указује да су устаници искористили политичку ситуацију да се у одећи изједначе са својим противницима, мада су истовремено спровођене и иницијативе за делимичну европеизацију начина одевања.¹⁹

Међутим, с гушењем устанка установљен је пређашњи поредак, а с њим и ранији прописи о одевању. Тако је већ 1813. године обновљена наредба да се ни на једном Србину или Српкињи не сме „видети ни стризица зелене боје“.²⁰ Ова наредба је, очигледно, доследно спроведена јер две године касније у прогласу почетка другог устанка Милош Обреновић позива народ да напада све оне на којима примети зелену

¹⁵ М. С. Филиповић, *Утицај власти...*, 61—63.

¹⁶ *Ibid.*, 62, 64.

¹⁷ Д. Стојановић, *op. cit.*, s. p.

¹⁸ В. Поповић, *Карађорђево ствари и новац у бекству у Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1928, 129.

¹⁹ П. Васић, *Преображај ношње...*, 107—110.

²⁰ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 16.

тканину, дакле Турке.²¹ Али, након победе, сва настојања Турака да у ослобођеним деловима Србије новим наредбама заштите своје привилегије у одећи и иа тај начин одрже привидно непромењен поредак, показала су се узалудним. У вазалној кнежевини чија се градска култура вековима развијала под оријенталним утицајима наступила је сасвим разумљива реакција, потпуна спољашња идентификација с ранијим господарима, наглашено прихватање делова одеће, боја, материјала и украса некада забрањиваних немуслиманским поданицима, што је све требало симболично да изрази новоизвојеван положај Срба. Кнез Милош се посебно поносио својом чалмом око феса, наводећи у једном писму из 1819. године да „... шалове носећи дичимо се и показујемо слободу целом свету нам од султана даровану“.²² Кнез је следеће, 1820. године тражио и формално одобрење да Срби могу да носе оружје, као и врсту и боју одеће по сопственом избору. Међутим, 1821. године поново је уследила забрана ношења зелене и срном украшене одеће,²³ али описи и сачувани делови одела виђенијих људи из тог времена јасно показују да та наредба уопште није поштована и да Турци нису имали моћ да је спроведу у дело. У крајевима који су касније ослобођени, обласни турски господари су ипак, упркос султановој прокламацији, о грађанској равноправности свих поданика Турског Царства, из 1837. године, и даље покушавали да наредбама и казнама одрже разлике у одевању Османлија и поданика друге вере и националности.²⁴

У кнежевини Србији, пак, левантинска раскошна одећа је била доминантан стил одевања током прве половине XIX века, мада су од хатишерифа из 1830. године све јаче деловали и процеси национализације и европеизације.

Наредбе српских власти

Устаничке и касније регуларне власти кнежевине Србије такође су се повремено бавиле проблемом одевања српског сеоског и градског, цивилиог и војног становништва, али су њихови разлози за интервенцију били сасвим друкчије природе. Један од важних циљева био је, како је напоменуто, подизање хигијенског нивоа и спречавање појава разних обољења проузрокованих неподесним деловима одеће. Спорадично, током целог XIX века, доношене су наредбе у којима се забрањивало ношење компликованих фризура и капа карактеристичних за поједине сеоске иошње, за које је било утврђено да су врло

²¹ В. Стефановић Караша, *Историјски и етнографски списи*, I, Београд 1972, 146.

²² М. Гавриловић, *Милош Обреновић, 1821—1826*, II, Београд 1909, 729.

²³ Т. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Београд 1924, 144.

²⁴ М. С. Филиповић, *Утицај власти...*, 63—64.

нехигијенске, непрактичне и узрочници болести косе, коже, али и преносници далеко озбиљнијих зараза, као што је на пример, сифилис. Прву такву забрану донео је Карађорђе, а доносила се иа капе-тарпоше у Рађевини и Јадру, која је била врло ефикасна јер се то оглавлје већ до 1814. године више није носило.²⁵ Кнез Милош је, такође, године 1830. издавао наредбе против ношења компликованих женских оглавлја, што је изазвало отпор становништва, па је наредба морала да буде поновљена и пооштрена.²⁶ У тимочком округу, на самом крају века, 1899. године, окружно начелство је, на основу наредбе Министарства здравља, водило борбу за искорењивање „трвеља, плећара и шубара са неучињеном и неостриженом кожом.“²⁷

Мотив за искорењивање појединих навика у одевању била је и тежња за модернизацијом и постизањем већег степена практичности. Карађорђе, а касије и кнез Милош, коме припада заслуга што их је коначно искоренио, доносили су наредбе против ношења перчина и бријања главе, наводећи да је таква мушка фризура врло непрактична, посебно у борбама, јер су Турци могли лако да их ухвате.²⁸

П. Васић сматра да су исте побуде, то јест жеља да се угуши назадно источњачко кинђурење које је било у супротности с новим аспирацијама устаника, условиле и наредбу Правитељствујућег совјета 1809. године да жене више не смеју да носе накит од дуката.²⁹ Док поменути аутор у томе види први револуционарни корак на путу ослобођења начина одевања од турских утицаја, М. С. Филиповић тој мери придаје значај покушаја да се спречи раскош у тренутку тешке економске ситуације у земљи, што оправдава додатак наредби: ако нека жена и даље жели да носи дукате, њен муж је обавезан да положи противредност накита у државну касу.³⁰ Највероватније је, међутим, да су оба разлога утицала на доношење наведеног прописа.

У настојања да се преко одредаба о одевању промене стил и навике спадају и одредбе о униформисању војске према европским узорима, почев од униформисања регуларне војске 1808. године па надаље, затим старешина 1816. године и војних и цивилних чиновника, члаиова Совјета и кнежеве свите 1837, и поново 1848. године.³¹

²⁵ *Ibid.*, 66.

²⁶ Т. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, I, Београд 1922, 67—68.

²⁷ М. Станојевић, *Зборник Тимочке Крајине* III, Београд 1931, 89—90.

²⁸ М. Б. Милићевић, *Путничка писма*, Београд 1868, 256; Т. Борђевић, *Упутства за прикупљање ношњи у нашем народу*, Гласник Земалског музеја XXXVIII, Сарајево 1926, 99—100.

²⁹ П. Васић, *Преображај ношње...*, 107.

³⁰ М. С. Филиповић, *Утицај власти...*, 66.

³¹ П. Васић, *Преображај ношње...*, 107, 111, 115.

Покушаји стварања националне одеће

Од проглашења Србије за аутономну кнежевину, у њој су, поред економског, политичког и културног развоја, започела још два врло значајна процеса: изградња и учвршћивање националне свести, а тиме и интеграција нације и формирање српског грађанског друштва. Гајење националних осећања, заједништва Срба у свим јужнословенским крајевима и политичких идеала њиховог уједињења чинило је важну компоненту у структурирању начина живота од краја прве половине XIX до почетка XX века. Све је то добијало свој израз у разним институционализованим облицима, који су се временом, пратећи развој друштва, мењали и у форми и у суштини, али су непрекидно јачали стичући све јасније обриси и све чвршће основе.

У почетним фазама процеса формирања националне државе, трагања за сопственим идентитетом и настојања грађанског друштва да створи сопствену културу и спољашња обележја националне припадности, велики значај је придаван начину одевања, јер, како се четрдесетих година XIX века говорило, „влиање ношње на побуђивање народности“ је велико.³² Та идеја је била садржана у свим покушајима стварања националног костима грађанског друштва или бар уношења у ту ношњу неких елемената који би имали национално обележје, а који су настали управо у то време и нису се изгубили све до седамдесетих година XIX века.

Иницијативу за стварање националне одеће дали су интелектуалци у Србији и Војводини, а односила се на креирање мушког одела. Професор ботанике у београдској гимназији Димитрије Тодоровић, за кога М. Б. Милићевић каже да ћаке није много научио ботаници, али им је казивао „многе и многе корисне ствари и напомене које више иду у васпитање него у наставу“,³³ спровео је такву замисао у дело 1845. године. „Родом из Баната, а одошуд је дошао баш онда када су Мађари неким забранама туђих производа тежили покренути своју домаћу индустрију. Задахнут још онамо тим економским патриотизмом... Тодоровић склони неке ћаке из старијих разреда гимназије и неке из лицеума да не носе одела од туђинске чохе, него да кроје себи хаљине од белог домаћег сукна, као неке атиле, око којих би се опасивали црвеним појасима... За кратко време неколике десетине ћака, нарочито из старијих разреда, обуше опанке и обукоше на се те беле хаљине. Али тај патриотски жар није дуго трајао. Најдужи рок морао је бити до издера тих првих хаљина. Сумњам да је и један поцепао два пара нових белих душанака, како ли су их онда звали.“³⁴

³² Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925, 24.

³³ М. Б. Милићевић, *Успомене (1831—1855)*, Београд 1952, 52.

³⁴ *Ibid.*, 55—56.

Идеју је даље развила Дружина младости српске, књижевни и национални покрет који је, у духу романтизма, желео да створи аутентичну српску културу. Један од важних задатака на том путу је, према њиховом схватању, био да се заустави процес прихватања „немачке“ ношње и, уместо тога, уведе српски национални костим који би убудуће требало да носе сви Срби. Године 1847. П. Петронијевић је предложио „да се започето народно ношење обнови (мислећи при том на одећу лицејаца и гимназијалаца — М. П. Д.) и колико се може у боље савршенство довести“. Тражење савршеније форме ношње подразумевало је потребу да се проучи српска одећа у средњем веку на основу које би се реконструисао нов образац одевања.³⁵

Нова ношња или реконструкција старе, међутим, није пронађена, већ је само општепознатом одевном предмету из европског инвентара, хусарском горњем капуту с брандербуршким закопчавањем,³⁶ дато ново име, душанка,³⁷ према цару Душану, које је на тај симболичан начин реминисцирало славну средњовековну прошлост и јасно изражавало аспирације новог друштва. Та одећа је савременике донекле подсећала на Душанову одору, али не на ону какву је средњовековна властела заиста носила, већ на интерпретацију њиховог одела у сликарству војвођанских мајстора XVIII века, која је, у ствари, конципирана према хусарском моделу.³⁸ Непознавање чињеница није,

³⁵ Ј. Скерлић, *op. cit.*, 23—24.

³⁶ Под именом душанка у разним крајевима земље подразумевао се различит одевни предмет. У градској одећи мушкараца у Србији и Војводини у време романтизма била је то атила. С обзиром на патриотско значење речи, симбола српства, назив је пренет и на: 1. женске одевне предмете различитог кроја и намене у Бачкој, Банату и Славонији; 2. мушку доламу (Таково) и зубун (Понишавље); 3. мушки горњи одевни предмет у свечаној црногорској ношњи. — М. С. Филиповић, *Романтизам у народној ношњи...*, 95—97.

³⁷ Гајтани и споне као украс на грудима и начин закопчавања јављају се у мабарском костиму у XIV веку (П. Васић, *Страни утицаји...*, 15—16). У XV веку је врста горњег капута постала саставни део хусарске униформе коњаника Матије Корвина. Та униформа прослављене коњице служила је као узор при стварању униформи многих коњичких одреда у војсци низа европских земаља. Одатле је пренета, као украсни елемент, и у цивилну мушку и женску одећу XIX века. Назив брандербург за специфичан начин закопчавања на хусарским униформама, који се користи у историји костима, прихватили су и Французи. Они су тај начин закопчавања тако назвали после контакта с пруским брандербуршким трупама 1674. године које су носиле тако орнаментисане казаке (R. Turner Wilcox, *The Dictionary of Costume*, В. Т. Batsford Ltd., London 1969, s. v. Brandenburg).

³⁸ На слици „Битка на Косову“ сликар А. Јанковић је приказао косовске јунаке у униформи српског хусарског пука митрополита Викентија Јовановића из 1735. године (П. Васић, *Косовски бој Амросија Јанковића*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије I, Београд 1956, 186, 188; исти, *Страни утицаји...*, 27).

међутим, сметало романтичарском заносу да том одевном предмету дода атрибут „старе српске ношње“. Истовремено, сличан одевни предмет био је карактеристичан и за друге националне покрете — атила код Мађара и сурка код Хрвата.³⁹

Значајну улогу у прихватању атиле као националног елемента имале су и српске владајуће куће и њихове наредбе о униформисању војске и чиновника. Већ у време првог српског устанка карактеристичан начин украшавања и закопчавања на грудима долама војвода и старешина сматрао се националним обележјем. Кнез Милош и његова свита су после проглашења хатишерифа 1830. године облачили атиле у посебно свечаним и значајним приликама. Уставобранитељи и кнез Александар Караборђевић су, такође, прихватили такво одело, уводећи га и у униформе, а посебно место је атила добила у Србији кнеза Михаила, прожетој снажним националним осећањима и стремљењима. Сам кнез ју је облачио у свим свечаним приликама, поготову оним везаним за прослављање националних празника.⁴⁰ Атила, или старо српско властелинско одело, како се оно званично називало, могла се наћи у гардероби многих патриотски настројених грађана Србије и Војводине (сл. 1) све до седамдесетих и осамдесетих година XIX века, али као алтернативни начин одевања, као одећа за специјалне прилике. После тог времена атила је била саставни део униформе сокола и краљеве гарде до 1941. године.

Женска одећа није била предмет посебних реформаторских захтева, али је у тадашњој духовној клими, постојећа градска женска ношња, настала крајем двадесетих и почетком тридесетих година XIX века, специфичном селекцијом и комбинацијом левантских и европских одевних елемената, такође добила значење националног костима и атрибут српски. Док је током првих деценија свога постојања представљала свакодневну одећу градских жена, од шездесетих година се њена намена све више везивала за специјалне прилике, те су је жене које су се већ дуго одевале према европском модном обрасцу облачиле приликом националних празника и традиционалних церемонија.⁴¹ Све до краја века сматрала се и одговарајућом одећом за најсвечаније дворске и друге вечерње забаве, алтернативно с пуном балском опремом⁴² (сл. 2).

У сваком случају, спонтано настали женски српски грађански костим постигао је далеко већи успех као национална

³⁹ О. Марушевић, »Da nam naše krasne prionu uz naš list...«, Кај II, Загреб 1978, 86.

⁴⁰ Ј. Скерлић, *op. cit.*, 150, 174; К. Христић, К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1937, 8.

⁴¹ М. Прошић-Дворнић, *Женски грађански костим у Србији XIX века*, Зборник Музеја примењене уметности 24—25, Београд 1982, 22—26.

⁴² Исток, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд 1984, 27—30.

одећа у процесу интеграције српског грађанског друштва него што је то био случај с намерно реформисаним мушким оделом, које је било ограничено само на следбенике националних покрета, национално свесне интелектуалце, припаднике владајуће класе и указима униформисане групације. Женска грађанска ношња, међутим, носила се масовно, а с националним значењем прихваћена је и у оним градовима који су тек 1878. године ослобођени од Турака,⁴³ а крајем века и у сеоским срединама.

Поред наведених било је и других, појединачних покушаја кренрања националног костима, као што је то, на пример, учинио један панчевачки трговац који је 1863. године рекламирао у „Видовдану“ да је измислио врло практичну српску ношњу која се састоји од горњег дела, обреновке, и доњег, сјединке.⁴⁴ Ти покушаји су, међутим, остајали без одјека.

Током седамдесетих и осамдесетих година XIX века забележено је још неколико апела да грађани остану верни националној одећи, о чему сведочи позив Одбора београдске официрске читаонице и Грађанске касине на забаву уочи Светог Саве 1888. године, у коме је наведено да је жеља официра „да од присутног женскиња види што већи број у народном руву, али у руву од српске тканине, ма и туђинског кроја“, а господу грађанског реда у народном оделу или црном капуту.⁴⁵ У истом духу и са истим значењем су и девојке на малом балу код кнегиње Наталије у касно лето 1878. године носиле беле хаљине од српског платна „што се чаршави праве“, како је то описала Лена, супруга Стојка Павловнића, у писму својој кћери Јелисавети, што је тада била „највећа мода“.⁴⁶

Упркос свему томе, иови нараштаји су у другачијим условима и с другачијим начином живота прихватили нове знакове и симболе у међусобној комуникацији, међу којима је значајно место припадало и модернијем европском оделу, те су захтеви за очување традиционалног костима, макар они настали и из „економско патриотских разлога“, како их је означио М. Б. Милићевић, ради поспешивања националне привреде, до деведесетих година XIX века само спорадично прихватани, а после тог времена више их није ни било. И док се женски грађански костим, као најуспелија варијанта националне одеће, сачувао само у појединим друштвеним категоријама,⁴⁷ настојања краљице Драге почетком XX века да уведе средњовековну одору

⁴³ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Врањска градска ношња ранијих година*, Гласник Етнографског музеја VII, Београд 1932, 30.

⁴⁴ З. Јанц, *Огласи у старој српској штампи, 1834—1915*, Каталог Музеја примењене уметности, Београд 1977, 15.

⁴⁵ Српске новине, бр. 7, 11. јануар 1888.

⁴⁶ Народна библиотека, Посебни фондови — Архив Јеврема Грујића, Р 561 (III) 68.

⁴⁷ М. Прошњи-Дворнић, *Женски грађански костим...*, 26.

била су бизарна и неприхватљива. Наиме, она се, „да би прикрила све што јој је недостајало да буде права краљица . . . , правила ‚краљица Српкиња‘ која уводи у двор ‚народни дух‘ . . . У свечаним приликама није знала ништа боље него да се појављује у неком нарочитом руву, налик на свештеничке одежде, направљене нарочито за њу, по обрасцу рува старих средње-вековних властелинки. Краљица Српкиња, она је хтела изазвати успомену на царицу Милицу; у ствари тако прерушена, опомињала је на београдску глумицу Нигринову у комадима из народне историје; њено на силу краљевство личило је на машкаре“⁴⁸ (сл. 3, 4).

Током последње четвртине XIX века српска држава је имала изграђен низ механизма којима се изражавала и учвршћивала национална свест. Били су то васпитни систем у школама, заводима и војсци; програми хуманитарних, стручних и уметничких друштава; делатност цркве и државне управе; сви видови уметничког стваралаштва, у којима је и у каснијим епохама било трагова романтизма у трансформисаном облику, јер је уметност тада тражила инспирацију у новооткривеним историографским чињеницама, а не у романтичарским легендама; разрађен систем државних празника, верских и оних који су се прослављали у спомен историјских догађаја средњовековне или нове Србије, понекад и комбиновано,⁴⁹ с посебним нагласком на породичним, школским, дружинским, сталешким и пуковским славама као *differentia specifica* српске нације, и многи други. У таквим околностима одевање градског становништва, као један од националних симбола, није се могло, а није било ни нужно контролисати и сводити у традиционалне оквире; оно се морало препустити спонтаном развоју према европском узору.

Уместо безуспешних покушаја да се међу градским житељима очува испољавање народности путем одеће, поједине структуре друштва, укључујући и органе власти, иастојале су током последњих деценија XIX века да утичу на одржавање народних ношњи, а тиме и спољашњих ознака националног идентитета, барем код сеоског становништва. Поред очувања народности, брига о „народном благу“ имала је и своје економске разлоге: циљ је био да се заштити домаћа привреда пред све опаснијом иностраном конкуренцијом и обезбеди зарада бројном становништву, првенствено женског пола. Због губљења ношњи, све мање су се гајиле текстилне биљке, назадовала је технологија прераде вуне, конопље, лана и свиле,

⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1931, 163, 164—165.

⁴⁹ На пример, Цвети, „ . . . Данашњи дан сваки хришћанин прославља као успомену на дан тријумфалног уласка Исуса Христа у Јерусалем, Срби још као успомену на Таковски устанак, а Београђани на предају београдске тврђаве.“ — Нови дневни лист, бр. 93, 2. април 1900, 2.

Сл. 3. Краљица Драга у одећи српске бојарке, Државни архив СР Србије, ПО-К 66/79.

Fig. 3 La reine Draga en costume de boyarde serbe, Les Archives d'Etat, RS Serbie, Belgrade (PO-K 66/79)

Сл. 4. Краљица Драга у костиму српске бојарке (Српска везиља, бр. 4, април 1903, насловна страна).

Fig. 4 La reine Draga en habit de boyarde serbe (Srpska vezilja, br. 4, april 1903, page en tête)

Сл. 5. Вечерња тоалета из каталога модне куће „Liberty“, 1905. године, инспирисана средњовековним костимом (S. M. Newton, *Health, Art and Reason...*, сл. 63)

Fig. 5 Toilette de soirée, inspirée du costume médiéval, catalogue de la maison de modes «Liberty» 1905 (S. M. Newton, *Health, Art and Reason...*, p. 63)

Сл. 6. Реклама др Ламановог хигијенског рубља галантеријске радње Савчића и Николића (Политика, бр. 2812, 15. нов. 1911).

Fig. 6 L'annonce des sous-vêtements hygiéniques, l'invention du docteur Lahmann vendus au magasin de Savčić et Nikolić à Belgrade (Politika, no. 2812, le 15 novembre 1911)

ПРОМЕНА У КОНСТРУКЦИЈИ
Модерних Мидера.

Модел МОДЕ СЛ. 1.

Полупанј доконтинет „двојни мидер“ (Droit devant) на телу.

Претња линија је унутра округласта и притискује органе домаг тела напред.

Бодра су такође притискују ишијас, тако, да, услед тога наступа местој циркулације крва и промена оток.

■ ■

Горњи део тела нагнут је напред.

Име и класно извесно заштитоно.

CORSETS DE PARIS

C. P.

ALA SIREKE

Прва светска Марка.

Модел будућности СЛ. 2.

Положиј и широк „нормални мидер“ (Ligne normale) на телу.

Мидер нала управно и према природи и „блиску тела“ оставајући све унутрашње органе на нормалном природном месту.

Тело стоји усправно на кривинама. Отрок на кривинама, који је изостигао услед дугог ношења мидера јави се (droit devant) за кратко време настијаје га. Овај мидер не продирује стална стискања.

Горњи део тела је усправан или мало нагнут напред.

Због промени моде у опалу и измашљеног држања тела у мидеру и према линије (droit devant) која је 10 година напред изнела, дошло је фирме „природна линија“ (Ligne normale) која има ту особину да дамама нешто напред нагнуто даде ово природно и мало углавд нагнуто држање тела, која нова модела линија напред.

За изобичај ишито ишито сукују изостигање је криво ношење ишито мидера „двојни мидер“ (Ligne normale) али и код узне стиска бив природног природног одлично напреду — Незакучку продају на Србију има само:

ПОМОДНО-ГАЛАНТЕРИСКА ТРГОВИНА

Лазаревић и Стојанкић = Београд.

Сл. 7. Деформације које настају као последица погрешно конструисаних мидера и предности нових облика, Оглас трговине Лазаревић и Стојанкић (Политика, бр. 3617, 6. фебр. 1914).

Fig. 7 Déformations qui résultaient des corsets mal façonnés et les avantages de formes nouvelles, l'annonce du magasin de modes Lazarević et Stojankić (Politika, no. 3617, le 6 fevrier 1914)

Сл. 8. Мидер „Façon Reforme“ из 1905. године (I. Vydrová, *Žena dobi secese*, Праг 1980, кат. бр. 65)

Fig. 8 Le corset «Façon Reforme» de l'an 1905 (I. Vydrová, *Žena dobi secese*, Praha 1980, kat. br. 65)

Сл. 9. Реклама за најновије врсте мидера А la Sirène i Princess, помодно галантеријска трговина Лазаревић и Стојанкић (Политика, бр. 1903, 5. мај 1909)

Fig. 9 L'annonce des corsets nouvellement façonnés, «A la Sirène» et «Princess», magasin de modes Lazarević et Stojankić à Belgrade (Politika, no. 1903, le 5 mai 1909)

као и народна радиност уопште, што је, с друге стране, условљавало одливање знатног дела националног дохотка на увоз модерних одевних предмета, што се у Србији сматрало посебно забрињавајућом појавом.

У контексту борбе против свега што је туђе, у складу са уверењем „да је народна ношња, верно израђена и сачувана, најбоља заштита народности“,⁵⁰ и схватања да је за изградњу националне културе потребно познавати не само културне творевине славне средњовековне прошлости већ и фолклорне умотворине и рукотворине српског села,⁵¹ у Србији су предузимане и значајне мере за систематско прикупљање, проучавање и презентирање етнографског материјала, домаћој, али и иностраној јавности. Прва значајнија активност те врсте биле су припреме за Етнографску изложбу у Москви 1867. године, ради које су М. Б. Милићевић и Стева Тодоровић „пропутовали по оним крајевима Србије где је народно одело понајлепше“ и купили шест различитих ношњи.⁵² Током следећих деценија настављен је посао око „снимања“ односно фактографског цртања архитектонских објеката, ентеријера, предмета материјалне културе и орнамената.⁵³ Од тада је на свим светским изложбама на којима је Србија учествовала, поред дела монументалног историјског сликарства и других уметничких творевина који су представљали националну културу, значајно место припадало традиционалној сеоској култури, тако да је увек био изложен и велики број етнографских предмета. Материјал је биран према пропозицијама и критеријумима које је одре-

⁵⁰ *Народна ношња и народне рукотворине*, Домаћица, бр. VII, јул 1897, 124.

⁵¹ Тражење нових стилских изражајних могућности и инспирација за њих у средњовековним споменицима, уметности ваневропских култура и у фолклорним творевинама среће се у европској уметности крајем XIX и почетком XX века. У Србији су, с обзиром на то да су се лако могли повезати с национално-политичким стремљењима, имали плодно тле. Те идеје је први прихватио и разрадио М. Валтровић и отпочео проучавање сакралне средњовековне архитектуре. Познавање националне уметности омогућило је обнављање српско-византијског стила у архитектури, док је познавање фолклорних мотива допринело стварању специфичног декоративног стила у примењеној уметности — Б. Миловановић и Драгутин Инкиостри-Меденак. Упор. Ж. Шкаламера, *Обнова „српског стила“ у архитектури*, Зборник за ликовне уметности 5, Матица српска, Нови Сад 1969, 189—236. Д. Медаковић, *Ликовне уметности на прелому два века*, *Историја српског народа VI—2*, Београд 1983, 415, 455, 459; М. Јовановић, *Етнолошка истраживања Боке Миловановића*, *Етнолошки преглед* 19, Београд 1983, 29, 32; Х. Ансичић, *Драгутин Инкиостри-Меденак*, Зборник за ликовне уметности 1, Матица српска, Нови Сад 1965, 337—350.

⁵² М. Б. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, Београд 1884, 2—3.

⁵³ То су радови које су оставили сликари и цртачи К. П. де Сатмари, Н. Арсенивић, В. Тибелбах, С. Ф. Лај, Б. Миловановић, Инкиостри-Меденак (упор. М. Јовановић, *op. cit.*, Х. Ансичић, *op. cit.*).

Бивао Организациони одбор.⁵⁴ На изложбама су били заступљени и фолклорни елементи градске културе, као што су, на пример, српска грађанска ношња или традиционални производи градских занатлија, који су привлачили велику пажњу посетилаца и добро се продавали, посебно ћилими.⁵⁵

Предмети домаће сеоске, али и градске радиности имали су своје место и на домаћим изложбама, почев од оних које је од 1870. године организовало Друштво за пољску привреду,⁵⁶ с јасном намером да се произвођачи мотивишу да њихов рад буде друштвено валоризован и да га прихвате потрошачи.

Сем тога, притиснуто потребама да, у условима социјалног и економског раслојавања, и све већи број жена из сиромашнијих слојева зарађује за живот, друштво је и у тој околности видело могућност да се подстакне развој домаће радиности. У складу са тада важећим грађанским схватањима да жена, када већ мора да напусти свој „природни“ делокруг рада у оквиру домаћинства и породице и да се упусти у сурову борбу за егзистенцију, зарађује бавећи се и даље традиционалним женским пословима, посебно ручним радом, само овог пута за тржиште, а не за личне потребе.⁵⁷ „Женско питање решит ће се у нашим домаћим приликама најбоље и најпаметније јачим и ревнојим радом око красних народних радова“, а на тај начин ће женски пол највише допринети и остваривању патриотских задатака.⁵⁸ У ту сврху је Женско друштво прво основало у Београду, 1879. године, а потом и у другим градовима, радничке школе у којима су се изучавале и традиционалне рукотворине. Њима се 1894. године придружила и Државна ткачка школа у Лесковцу и Ужицу, у крајевима где је кућна текстилна радиност била најразвијенија. Школа и Пазар Женског друштва, где су се продавале народне рукотворине, имали су, поред стручних и економских циљева, и задатак да чувају и развијају текстилну радиност „и да њене производе у националном интересу рекламирају у страном свету који те ствари уме да цени.“⁵⁹

Власти су покушавале да и одређеним прописима делују на очување народних ношњи сеоског становништва. Тако је, на

⁵⁴ *Позив на Париску светску изложбу* од 1. V—13. X 1889, Српске новине, бр. 45, 27. фебр. 1888.

⁵⁵ Државни архив СР Србије — ПО, Љ. К. — 706, писмо Јелене Новаковић Љуби Ковачевићу из Париза, 4. април 1900.

⁵⁶ О. Срдановић-Барић, *Једна масовна привредна манифестација жена Србије у XIX веку*, Годишњак Музеја града Београда XIV, Београд 1967, 331—336.

⁵⁷ М. Прошић-Дворнић, *Женско питање у Србији крајем XIX и почетком XX века, и лист „Домаћица“ у Србији (1879—1914)*, Гласник Етнографског института САНУ XXXIV, Београд 1985, 61—63.

⁵⁸ Ј. Беловић-Бернадзиковска, *О ренесанси наше везилачке уметности*, Трст 1905, 4.

⁵⁹ *Народна ношња и народне рукотворине...*, 203.

пример, у Закону о пословном реду Народне скупштине у члану 144 одељка „Одело и знак народних посланика“ наведено:

„При отварању и затварању скупштинских седница, као и у другим свечаним приликама... народни посланици долазе у једнообразном свечаном народном оделу од домаће производње осим оних који по свом чину и звању носе законом прописано одело...“⁶⁰

И на свечаностима у којима су учествовали људи са села, за њих је било прописано народно одело (нпр., стогодишњицу рођења Вука Караџића, петстоту годишњицу косовске битке, посету кнеза Николе, стогодишњицу првог устанка итд.), а у новинским извештајима након прослава увек је коментарисана и хваљена лепота и сјај ношњи.⁶¹

Међутим, народна ношња на селу такође је доживљавала низ трансформација и постепено је и она ишчезавала пролазећи кроз фазе комбиновања традиционалних српских грађанских и европских делова одеће. И њој је претила опасност да је „суро̀ва тиранка 19. века названа мода“ потпуно „збрише“.⁶² Док су ручни радови и ношње изазивали дивљење у свету, те су агенти страних фабрика и трговци сакупљали узорке ткања, веза и других израђевина, „и то не ради подражавања за нашу пијацу јер их тамо нико не би куповао; но да их преради или усвоји за њихове производе“,⁶³ сеоски и градски потрошачи у земљи, упркос свим акцијама, одбацивали су их, а „туђинска ношња и страни производи с дана на дан увлаче се све више у већи и већи део нашег народа“.⁶⁴ Уместо лепог и здравог српског платна, све више се употребљавало увозно гумирано и воштано платно и батист, шајак и сукно уступали су место штофовима, кашмиру, чак свили и атласу, а „дивне чарапе са разноврсним и прекрасним мустрама“ замениле су шивене и „вирковане фусекле“. „Лепа женска сеоска ношња прорешетана је ‚визитлама‘, ‚јопнама‘, ‚реклама‘ — па кад се то сложи са опанцима красота до Бога.“⁶⁵ „Али смо дочекали да наша сељанка губи образ и поштење да само дође до варошког фистана или бунде, блузе и амрела, она наша сељанка која је до сада све својом руком од својих производа израђивала...“ То су све „жалосни примери надрицивизације“ коју на селу „поред сеоских дућаница, општинских писара, механика...“

⁶⁰ Српске новине, бр. 243, 3. нов. 1889.

⁶¹ Нпр., „Шаренило народних ношњи из свију крајева падаше јаче у очи измешано у маси света у грађанском оделу, а кадивени и чохани јелеси у младих мома и момчадије трепераху у срми златној и сребрној“ (Београдске новине, бр. 161, 15. јун 1896, 2).

⁶² Женско друштво и женска радино̀ст, Домаћица, бр. VIII, август 1897, 236.

⁶³ О женској домаћој радино̀сти, Домаћица, бр. VI, јун 1894, 124.

⁶⁴ Народна ношња и народне рукотворине..., 201.

⁶⁵ Женско друштво и женска радино̀ст..., 235.

шире доста баш и неке вајне учитељице и учитељи, а највише њихове жене које по мустрама од хартије кроје и шију швапске лајбове и рекле безазленом сеоском женскињу“, а баш су учитељице те које би морале да се боре за очување народне ношње, „тог најјачег оружја којим народ наш бранише вековима име и народност своју“.⁶⁶

Међутим, и такви апели у тадашњој периодичној штампи остајали су без одјека и резултата јер су захтеви реалног живота били сасвим другачији.

Захтеви за реформу европске одеће

Откако је почетком друге половине XIX века све интензивније почело да прихвата европски начин одевања, градско становништво није показивало никакве провинцијске интерпретације тих модних образаца, нити их је усвајало са закашњењем. Напротив, радње добро снабдевене модним артиклима, могућности набављања робе из иностранства, лично или посредством агенција, све успешнија производња модне одеће у домаћим радионицама, увоз модних журнала, па и домаћи покушаји издавања публикација те врсте,⁶⁷ све је то омогућавало ревносно праћење модних кретања иницираних у познатим светским модним центрима. Од почетка последње четвртине XIX века доминирала је европска мода на улицама градова у Србији.

Заједно са европском модом у Србију су, посредством штампе, али и нових производа, стигли и одједи реформи које су у Европи и САД започеле још крајем прве половине XIX века.

Постојали су многи и комплексни разлози због којих се нападала мода, од којих су неки пренети из ранијих епоха и у XIX веку само добили нову форму, као што су морални, економски, политички и васпитни,⁶⁸ док су други, естетски, медицински, рационалистички и посебно еманципацијски, били карактеристични за XIX век и почетак XX столећа. Новина

⁶⁶ Народна ношња и народна радиност..., 202.

⁶⁷ М. Прошић-Дворнић, *Модни журнало у Београду до краја првог светског рата* — „Париска мода“, ванредно издање дневног листа „Мали журнал“, Зборник Музеја примењене уметности, 28—29, Београд 1984/85, 63—74.

⁶⁸ Захтеви за реформу дечијег одела засновани на рационалним и хигијенским принципима јављали су се у делима филозофа крајем XVII и током XVIII века. Најпознатије дело те врсте и у време појаве и касније, које се много читало, *Емил или о васпитању* Жан Жак Русоа, објављено 1762. год., имало је непосредне практичне последице, а истовремено означило и почетак настајања наменске, посебне дечије одеће.

је била и то што је тада посебно женска одећа подлегала реформи и критици.⁶⁹

Неки од реформатора су се залагали за потпуно одбацавање постојећих начина одевања и за стварање сасвим нове, идеалне одеће, која би била здрава, естетски задовољавајућа и практична, а као таква, више не би подлегала принуди и тиранији модних промена. Други су се, опет, залагали за реформу појединих одевних предмета и неких навика: утезања, посебно мидерима, ношења високих потпетица и тесних ципела, великог броја подсукања и уопште тешке одеће,⁷⁰ вештачке косе, претерано украшене одеће, дугачких сукања итд. Сматрало се да све то угрожава здравље жена, нарушава лепоту природног облика тела, спутава кретање, а исто тако, поспешује таштину, неморал и нескромност женског пола. Феминисткиње су свим тим разлозима додавале и то да се против моде треба борити нарочито стога што она представља битну компоненту мушке конспирације против њих, део стратегије да их, кроз развијање „психологије ропства“, потпуно потчине. У првим деценијама своје борбе, оне су, као и други реформатори, веровале да ће се простом променом одела променити и положај жене, да ће, ако се тај услов испуни, све друго следити као логична последица (право на образовање, својину, запошљавање, економску и политичку независност итд.).

Крајем прве и у првим деценијама друге половине XIX века, реформатори су своје идеје углавном излагали у књигама и брошурама, које су се радо читале, што доказује њихов број и из поновљених издања, мада нису утицале на стварну промену начина одевања. Од краја шездесетих година поклоници борбе за реформу почињу да одржавају и своје прве званичне скупове и да стварају удружења с јасно дефинисаним програмима. То су била друштва с различитим политичким опредељењима, али им је заједничка била — понекад искључива, а понекад у склопу целовитијих програма — борба за реформу одеће.⁷¹ Сем тога, многи женски листови су од краја седамде-

⁶⁹ Док је након француске револуције мушка одећа постајала све једноставнија и практичнија, што је најбоље одговарало и идеалима и вредносним системима грађанског друштва, женска одећа је на себе преузела модне механизме, разметљиву потрошњу, доколицу и доказивање имовинског стања породице. Инверзија улога мушкараца и жена у моди такође је једна од специфичности моде XIX века. Стога је сасвим разумљиво што је од тада мода тесно везана уз појам жене и женског понашања, и што је она постала главни предмет напада свих реформатора.

⁷⁰ Тако је, на пример, почетком 90-их година XIX века одећа млађе жене у кући била, тешка око 9 kg, а она за улицу око 12—15 kg. Што је жена бивала старија, то је и одећа постајала све тежа (E. Hurlock, *op. cit.*, 198).

⁷¹ Једно од првих дела која су се бавила одећом са здравственог аспекта било је „*Principles of Psysiology applied to the preservation of Health and to the Development of physical Education*“, шкотског лекара

сетих година такође водили умерену пропаганду против екстремних карактеристика моде и редовно су објављивали извештаје о новим открићима лекара, као и о проналасцима који доносе здравствена и естетска побољшања.

Иако су мотиви различитих група реформатора били врло комплексни и испреплетани, ипак се могу издвојити три основна тока у покушајима реформи одевања:

1. *Покрети естетичара*. Први покушај реформе јавио се у уметничким круговима у Енглеској, у оквиру прерафаелитског покрета,⁷² који је настао крајем четрдесетих година XIX века и чији је уметнички циљ био да сликарство ослободи стереотипних академских конвенција и поново га приближи природи и маниру сликања из времена пре појаве Рафаела. У потрази за одговарајућом одећом за своје моделе, предлагали су враћање на касноготичке и раноренесансне стилове, залажући се за увођење комотне и лаке хаљине од тканине мирних, загаситих, вегетабилних боја која, са широким рукавима скупљеним манжетом на чланку руке и с каишем у струку, слободно пада са рамена. Тада су такву одећу прихватили само модели и друге жене из круга прерафаелита и она је остала овековечена на њиховим платнима. Тридесетак година касније исти идеали су обновљени у покрету такзованих естетичара,⁷³ али су и тада били ограничени на уметничке, социјалистичке и интелектуалне кругове. Часопис „*Aglaia*“ који је излазио краће време 1893. године као гласило Health and Artistic Dress Union, био је последњи одјек таквих идеја. Тада је прерафаелитска одора добила назив „социјалистичка хаљина“ и под тим појмом се у социјалистичким круговима и даље подразумевала идеална хигијенска одећа лишена класног обележја.

А. Комба, из 1834. године. Удружења и скупови који су расправљали о проблему одевања били су: Конгрес Савеза немачких жена (Bund deutscher Frauen), одржан у Штутгарту 1868. год., The National Women's Suffrage Association и Dress Reform Clubs у САД почев од 70-тих година, National Dress Society у Лондону, основано 1881. године, реформаторски покрети у Немачкој који су се 1897. године ујединили у јединствено Удружење (Verein für Verbesserung der Frauenkleidung), који је имао и гласило за популаризацију својих идеја, „*Neue Frauenkleidung und Frauenkultur*“, итд. Литература о реформама одеће XIX века је врло богата: E. Hurlock, *op. cit.*, 195—207; R. E. Riegel, *Women's Clothes and Women's Rights*, American Quarterly, vol. 15, Fall, 1963, 390—401; E. Ewing, *Dress and Undress: A History of Women's Underwear*, London 1978, 88—105; E. Thiel, *Geschichte des Kostüms, Die Europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin 1963, 589—591, 608—609; S. M. Newton, *Health, Art and Reason, Dress Reformers of the 19th Century*, John Murray Publishers Ltd., London 1974; V. Steele, *Fashion and Eroticism, Ideals of Feminine Beauty from Victorian Era to the Jazz Age*, Oxford University Press 1985, 145—191.

⁷² Сликари: John Mills, William Holman Hunt, Dante Gabriel Rossetti.

⁷³ Уметници: William Morris, Oscar Wilde, Walter Crane, James Whistler.

Одећа у Србији у таквом значењу, међутим, колико је за сада истражено, није била позната, па ни пропагирана међу социјалистима. Одјек обнављања средњовековне одеће, пак, у духу естетичара и креаторских идеја које су владале у енглеској модној кући „Liberty“⁷⁴ (сл. 5), може се наслутити у покушајима Драге Машин да обнови национални историјски стил, тако да ни то, у суштини, није била сасвим локална појава. У мушкој одећи, естетичари су се залагали за враћање једне упрошћене варијанте одеће XVIII века за дан и оне раскошнице, од сомота и свиле, украшене чипкама, вандајк оковратницима и сличним детаљима — за вече. Таква одећа је, према мишљењу њених протагониста, нарочито она намењена свакодневной употреби, задовољавала све постављене идеале: била је хигијенска, лепа, лишена класног обележја и нецеремонијална, али, упркос томе, никада није прешла границе Енглеске,⁷⁵ а и тамо се носила само у уском кругу.

2. *Покрет за ослобођење жена.* Феминисткиње грађанске оријентације углавном су се залагале за усвајање једноставне и практичне одеће која би, уместо да жене претвара у скупе модне лутке, ослобађала тело, олакшавала кретање, одучавала од прекомерног трошења новца, времена и мисли на тоалете, а тиме омогућавала да се баве већим бројем активности него што је до тада био случај. Оне су стога биле поклоници идеје о здравој одећи и више су биле присталице модификовања постојеће моде и одбацивања појединих непотребних делова одеће него што су тежиле коренитој реформи одевања. Екстремне феминисткиње, и грађанске и социјалистичке струје, које су се залагале и за радикалне реформе друштва уопште, имале су и далеко смелије идеје за преиначавање стила одевања. Суштина њиховог схватања појма једнакости полова долазила је до изражаја и на овом пољу и огледала се у „позајмљивању“ делова мушке одеће и маскулинизацији женског одела. Таквом правцу развоја зачетник је била Американка Амелија Блумер створивши 1851. године, по њеном схватању, „лепу, практичну и децентну“ одећу, која се састојала од широких панталона набораних око чланака и тунике дуге до испод колена. Тиме је започела дилема која је трајала до краја века у многим срединама и дуге — да ли жена треба и сме да носи панталоне.

⁷⁴ Lazenby Liberty је у Лондону 1875. године основао продавницу текстила и уметничких предмета у којој је продавао високо квалитетну и егзотичну робу увезену са Далеког истока и из Индије. Ту су се продавале и хаљине дизајниране према захтевима које су постављали естетичари и поклоници здраве одеће, а инспирација се тражила у ваневропској или историјској моди (S. M. Newton, *op. cit.*, 103, 120—121, 155, 159—161).

⁷⁵ Изузетак је био *O. Wilde*, који је такву одећу носио приликом своје турнеје по северо-америчком континенту. Много шире се распростраљивао варијанта ове одеће намењена дечацима, у свечаним приликама (S. M. Newton, *op. cit.*, 132—134).

С обзиром на то да је јавно мњење било врло одлучно против тога, и да су такве жене у карикатурама приказиване као ружне, дебеле, неуредне и мушкобањасте, током последњих деценија XIX века одважиле су се да носе панталоне само поједине угледне, признате и славне особе (борци за женска права с племићком титулом, познате глумице, књижевнице, лекарке) којима подсмех и подозрење нису могли да нашкоде. Њихову „униформу“, која је, несумњиво, била декларација њихових идеолошких опредељења, већина обичних жена није могла да прихвати и, без обзира на скривене жеље, у реформи одеће никада није отишла даље од доњег рубља.

3. *Култ здравља.* Већ почетком друге половине XIX века почели су се појављивати и делови одеће креирани с циљем да првенствено задовоље здравствене и хигијенске потребе. Таква одећа се појавила на Светској изложби у Лондону 1851. године, затим на изложби National Dress Society 1883. године и, с нарочитим успехом, на Међународној изложби здравља следеће године, такође у Лондону. Потоња комерцијална производња и продаја сведоче да је популаризација идеје рационалне одеће већ имала значајне резултате. То се углавном односило на прихватање радне и заштитне одеће, али и доњег рубља, док је горња одећа и даље следила моду.

Врхунац „култа здравља“ дошао је до изражаја у доктрини штутгартског зоолога и физиолога др Густава Јегера, насталој осамдесетих година XIX века, о одећи израђеној искључиво од влакана животињског порекла, што је, по њему, представљало најбитнији предуслов доброг здравља. Вунене нити нису смеле да буду хемијски третиране, према томе ни бојене, а поред тога др Јегер је детаљно описао како треба да изгледа и како да буде кројен сваки део одеће, како женске тако и мушке, почев од доње одеће, преко горње, до шешира и других детаља. Суштина Јегерових идеја састојала се у томе да ниједан део одела не сме да стеже тело да не би ометао циркулацију крви и да цело тело треба да буде покривено и заштићено да ваздух не би струјао. У складу с идејом да на телу треба да буде што мање слојева, измислио је за оба пола посебну врсту комбинезона с ногавицама и рукавима. Док су горњу одећу прихватили тек понеки појединци у Европи, посебно у Енглеској, Јегерово доње рубље било је врло популарно. У Београду су познате помодно-галантеријске трговине Мијајила Миловановића, који је имао „главно стовариште“, затим Косте Николића и Друга, Драгутина Караулића и Комп. и др.,⁷⁶ редовно снабдевале домаће тржиште доњим рубљем по „санитарном вуненом систему“ др Јегера.

⁷⁶ Трговачко-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1900—1901. годину, по званичним и службеним подацима саставио С. Р. Христић, Београд 1900; Смиљевац, Велики илустровани народни календар за 1893. годину, Београд 1892; Политика, бр. 271, 12. октобар 1904.

Међутим, што се тиче вуне као основног материјала за израду одеће, убрзо су се, поред предности, увиделе и многе њене мане: влакна у прању губе еластичност и порозност, своје најважније квалитете, вуна иритира кожу, није подесна за сва годишња доба и врло је скупа. Стога су се убрзо почели да траже подеснији материјали, и идеално решење је пронађено у памуку, или комбинацији памука и вуне, такође у трикоткању. Почетком деведесетих година настале су две познате врсте тканина, „Aertex“, откриће Луиса Хеслама, и „Viyella“ Вилијама Холинса, које се и данас успешно користе у индустрији доњег рубља. Примена памучних материјала у проналажењу нових система хигијенске одеће и даље се развијала, тако да су стално проналажене нове варијанте. На српском тржишту продавало се памучно рубље по систему др Ламана, о коме су се врло повољно изразили домаћи лекари и препоручивали његову употребу. Прво главно стовариште и повластицу за пласирање на тржишту имала је београдска трговина В. Марковића и Павловића у Дубровачкој улици,⁷⁷ а касније су га продавале и друге галантеријске радње (сл. 6).

Крајем XIX и почетком XX века, с појавом домаћих женских часописа, у Србији су се и у штампи појавили први апели за реформу одевања. Супротно модним журналима, у уредништвима женских листова биле су присталице здраве, практичне и једноставне одеће, за коју се тврдило да једино приличи савременој жени и да је у складу с њеном општом еманципацијом, нужна и еманципација од тираније моде. Стога се и највећи број чланака о одевању, поред оних са саветима о укусу одевању или практичних савета о одржавању одеће, односио на расправе о потреби и суштини реформације одевања жена, што уједно показује да су становници Србије и преко домаће штампе могли бити обавештени о току свих актуелних покрета те врсте у свету. Сви ти чланци, било да су по среди написи домаћих аутора који су резмирали поставке реформација у Енглеској, САД, Немачкој (др Бок, Јегер, Ламан, Фишер и др.) и давали сопствена мишљења и предлоге, или пак преводи текстова из стране штампе, били су врло слични по свом садржају и залагали су се за остварење истих идеја — да се тадашње „по здравље шкодљиво и по ношење неспретно“ женско одело, „симбол женске неумешности и зависности“, одбаци „из практичних, здравствених и моралних узрока“,⁷⁸ и замени новим које ће женама омогућити да врате телу природан облик и омогући му нормалан развој и слободно кретање:

„Са утегнутим горњим делом тела, са уским и дугим сукњама, високим потпетицама, тесним и мајушним ципелама,

⁷⁷ Мали журнал, бр. 347, 19. децембар 1902.

⁷⁸ Женском свету, Српкиња, илустровани календар за наш женски свет за 1897. годину, Земун 1886, 117.

претерано украшеним и широким рукавима, огромним фризурама и још огромнијим шеширима, тако јадно створење нити може дуже да иде, нити да се уз брег пење, нити да трчи, нити што да понесе, већ само... себе саму на видик да изнесе и насилно убија углед целом женском роду, коме је сама природа поставила много светлије и племенитије задаће а сама култура изнела и омогућила много озбиљније циљеве... [То одело] справљено [је] за живот без икаквог телесног рада пошто је у њему сваки интензивнији рад готово немогућ".⁷⁹

Зато је било неопходно да се жена ослободи свог вековног мучитеља коме се добровољно потчињавала: „Жене образоване и духовите водила је мода за брњицу, као и жене најскућенијих видокруга. Нека је та мода била ма како гадна, ма како штоскољива по здравље, па и опасна по живот, ни једна јој се жена није потпуно одупрла“.⁸⁰

Део женске одеће који је највише нападан у домаћој штампи, као и у свету, био је, свакако, мидер.⁸¹ Напали су, пре свега, долазили из медицинских кругова. Истичало се да корсет проузрокује многа женска обољења, деформацију скелета и унутрашњих органа и да, што се сматрало нарочито опасним, угрожава материнство. Откриће рендгенских зрака и конструција апарата 1896. године послужили су лекарима и за визуелну демонстрацију деформација кичме која настаје као последица претераног утезања корсетом (сл. 7).

Међутим, дилеме око мидера трајале су доста дуго у свету, и док је с једне стране све жешће нападан, присталице су га ватрено браниле. Многи лекари и филолози, укључујући и др Јегера, сматрали су: мада претерано утезање и непосредни облици корсета несумњиво угрожавају здравље, женском телу је ипак потребна извесна потпора, те стога треба пронаћи само

⁷⁹ *О реформи женске одеће*, Домаћница, бр. 6, јун 1906, 148.

⁸⁰ *О глупостима моде*, Жена — календар са сликама за 1914. годину, Нови Сад 1913, 88—89.

⁸¹ Да би се показало како су ограничења европске моде потпуно неприродна и непотребна, аутори су наводили супротне примере практичне и комотне одеће других народа и епоха: античку, „примитивну“, народну. Тако је у календару „Жена“ за 1914. годину објављен духовит чланак о наводно аутентичном реаговању уробеника острва Самоа на мидер. Наиме, мисионари на том пацифичком острву су, започевши процес покрштавања на уобичајен начин, обасипањем пагана даровима цивилизације, затражили да им се у ту сврху пошаље одећа коју би прикупили добротворне организације жена у САД. С пошљкама је стигао и један мидер, који је међу уробеницима изазвао највећу пажњу јер нису могли да одгонетну чему служи. Старешина је чак сазвао племенски савез да би се решио проблем мидера. Један старац, који је имао злу жену, помислио је да та „справа“ може послужити за кажњавање опасних жена. Обукли су га његовој жени и пустили је да се мучи, стење, увија, све док није обећала да ће, ако је ослободе, постати покорна и блага. То се прочуло, па су убрзо све острвљанке зле ћуди, у страху од казне, промениле своју нарав. Све док се „справа“ није поцепала, острво Самоа је било „рај за мушкарце“ (*Прича о мидеру*, 81—82).

подеснију, здраву форму мидера. Др Јегер је имао свој предлог, а крајем XIX и почетком XX века, с променом модне линије, настале су и многе друге реформисане форме корсета (Carlson's Patent, Binder Corset, Iron Maiden, Façon Reforme, Princess, модел др Glénarda итд.) (сл. 8, 9), које су мање шкодиле женском телу.⁸² Медицинску дилему је, међутим, пратила дилема моралне природе. Наиме, ношење корсета изазивало је многе контроверзне реакције. Једни су сматрали да је ношење корсета децентно и морално, и да се жена не би смела у јавности појављивати без тог важног дела гардеробе. У том контексту, поборници женских права су сматрали да би његово одбацавање представљало знак слободе. С друге стране, било је и мишљења да корсет пружа женама осећај сигурности, неприличне њеном полу, и да потенцира сексуалност, па су стога делови конзервативних кругова такође били противници ношења корсета.⁸³ У Србији није било недоумица те врсте и зато су се женски листови залагали за њихово потпуно одбацавање, искључиво ради здравља, или бар за његово замењивање „каквом нешкодљивом направом“.⁸⁴

У домаћој штампи се указивало и на опасност од друге врсте стезања, подвезицама или многобројним узицама доњег рубља притегнутим у струку.⁸⁵ Стога су препоручиване нове врсте рубља, закачке за чарапе и комбинезони, који у једном одевном предмету обједињују кошуљу, реклу, гаћице и подсукњу и тиме елиминишу узице, а уједио, смањивањем слојева одеће, омогућавају кожи да лакше „дише“. Из тих разлога, сматрало се, потребно је да и горња одећа буде израђена од подесних тканина, па су се и о избору материјала и нужности да буде прилагођен климатским условима, а не модним захтевима, давали разни савети и анализе особина влакана која су се користила у текстилној индустрији. Било је и савета поводом избора кроја тоалете, у којој би требало одбацити све видове екстравагантности, као, на пример, шлеп, који не само да спушта покретљивост жене већ подиже прашицу, скупља нечистоћу и клице и тако их преноси, а тиме би се спречило и расипање тканине и рада потребног за шивење свакодневне одеће.⁸⁶

Примедбе су стављане и на ношење високих потпетица, које су биле узрок прелома, уганућа и других повреда ногу,

⁸² E. Ewing, *op. cit.*, 109—110.

⁸³ D. Kunzle, *Fashion and Fetishism: A Social History of the Corset, Tight — Lacing and Other Forms of Body Sculpture in the West*, Totowa, New Jersey, 1982, 1—4, 40—45; V. Steele, *op. cit.*, 161—165.

⁸⁴ О реформи женске одеће, Домаћица, бр. 8, август 1906, 236.

⁸⁵ Чак се и ношење прстена сматрало „ло здравље штетно и опасно“, јер се тим „оковом... чини огромна сметња правилном отицању и току крви“ (Ношење прстена, Жена, календар за 1914. г..., 89—90).

⁸⁶ Елеганција хаљине са шлепом није се оспоравала, али се сматрало да се може носити једино у кући, у салону или у балској дворани.

затим на модерну тесну обућу, која само привидно чини стопало лепшим, а у ствари га деформише, на велике игле за шешире, „ражњеве, опасне по јавну сигурност“, на кварене косе усижаним гвожђем и нарочито разним уметцима и подупирачима фризура,⁸⁷ касније и на сувише тесне сукње.⁸⁸

Захтеви за реформу одеће нису ограничавали само на критику постојеће, већ су давани и предлози за нов начин одевања, а често се, као што је то био општераспрострањен обичај у Европи тога времена, указивало на лепоту античких тоалета и њених каснијих историјских реминисценција отелотворених у линијама директоара и ампира. Естетски моменат никада није занемариван и домаћи аутори су сматрали да реформе у свету нису имале успеха углавном због тога што нису водиле рачуна о нужности „прелазних форми“, већ су својим захтевима водиле у другу крајност „газећи све што је лепо, што жену чини женом“.⁸⁹ Од нове идеалне жене се, поред осталих квалитета, очекивало да уме укусно, с мером, практично и скромно да се одева и да увек има тоалету која је прилагођена и њеном физичком изгледу и добу и прилици за коју је намењена, па је зато и саветована у том правцу. Понеки лист је чак имао храбрости да брани од напада и поједине делове женске гардеробе који су се тада сматрали екстремним и недопустивим, као што је, на пример, сукња-панталоне.⁹⁰

У целини гледано, ниједна реформа одеће XIX века, ни у свету ни код нас, није имала шири утицај и директне последице на постојеће начине одевања, те је мода и даље суверено владала женским тоалетама. У Европи су почетком XX века покушаји заустављања модних токова лагано нестајали, да би се с првим светским ратом потпуно изгубили. Разлози неуспеха реформи били су следећи:

а) одећа која је предлагана била је углавном сувише драстична да би се могла лако прихватити;

б) борци за женска права су почели да увиђају како акције те врсте изазивају непотребан гнев јавности, а и да не треба расипати енергију на питања која су у суштини ефемерна;

⁸⁷ *Нов мидер* (корсет), Домаћица, бр. 7, јул 1897, 231—232; *О оделу*, Домаћица, бр. 6, јун 1903, 233—235; *О реформи женске одеће*, Домаћица, бр. 8, август 1906, 230—236; *Култура и мода*, Српска везиља, бр. 8, август 1905, 56; *Шта ћемо с мидерима? Женски свет* за 1910. годину, 41—46; *Како да се облачимо*, Жена, бр. 2, фебруар 1911, 102—107; *Лажна коса — пренето из „Народног здравља“*, Жена, бр. 4, април 1911, 258—259.

⁸⁸ Дневни лист „Мали журнал“ је у броју 107 од 18. априла 1912. године донео следећу вест: „Лекарка београдске женске гимназије била је позвана на други спрат школе где је једна ученица пала у несвест. Да би се попела требало јој је 18 минута — због сапете сукње. Док је отишла по лекове у своју канцеларију и вратила се натраг већ је стигао приватни лекар из града и девојчин отац. Г-ђа доктор је решила да више не носи сапете сукње већ обични мађарски паргар.“

⁸⁹ *О реформи женског одела*, Домаћица, бр. 6, јун 1906, 150.

⁹⁰ *Сукња на ногунице — Jure Culotte*, Жена, бр. 4, април 1911, 257.

в) постало је јасно да промена начина одевања може бити само последица, а не покретач друштвених реформи, и

г) пратећи промене у друштву, сама модна одећа имала је већ низ практичних варијаната (за посао, за улицу, за спорт), тако да радикални захтеви нису више ни били потребни.

Сигурно је, међутим, да су и „здравствена“ и „естетска“ пропаганда допринеле општим променама које су се дешавале током последње четвртине XIX века и почетком XX столећа, па и тиме и променама у начину одевања, кроз психолошку припрему друштва за прихватање нових идеја. Те идеје су постале саставни део развоја моде, што у исти мах доказује да је мода само одраз или алтернативни израз постојеће духовне климе.

Деветнаести век у Србији је било време бурних промена, па су зато и покушаји реформи у одевању ту били чешћи и разноврснији него у развијеним европским земљама. Међутим, као и свуда, општи развој друштва носио је собом и промене у начину одевања, које никакве реформе, па чак ни оне засноване на национално-политичким идејама, нису могле трајније зауставити или битније утицати на њих.

LES ESSAIS DES RÉFORMES DU COSTUME EN SERBIE AU XIXe ET AU COMMENCEMENT DU XXe SIÈCLE

R é s u m é

Le cadre chronologique pour l'étude des réformes du costume, choisi dans le présent travail, le XIXe et le commencement du XXe siècle, était une période remplie de développement fort dynamique sur les plans politique, socio-économique et culturel. Dans la culture urbaine se déroulaient les transformations rapides du modèle de vie levantin vers l'inculturation dans le modèle européen avec les essais d'édifier aussi les cultures nationales spécifiques.

Pour cette raison, il est tout à fait compréhensible qu'il se produisait aussi des changements dans la manière de s'habiller de la population urbaine, mais aussi de la population rurale qui s'opéraient comme reflet des changements sociaux et culturels généraux. En outre, il y avait, de temps en temps, des interventions de la part des autorités ou des mouvements sociaux déterminés, en vue de maintenir la direction du développement dans les cadres existants ou bien de lui donner un cours différents.

Dans le contexte de l'étude des réformes de l'habillement dans l'histoire du costume en général dans la Serbie du XIXe siècle et du début du XXe siècle on a distingué quatre types spécifiques et différents des réformes:

1. Les prescriptions et les prohibitions des autorités turques dans les premières décennies du XIXe siècle, ce qui représentait la suite des interventions caractéristiques de la période entière de la durée de l'Empire Ottoman;
2. Les prescriptions des autorités domestiques en vue de moderniser et d'émanciper la manière de s'habiller des influences turques, le rehaussent du niveau de culture et du contrôle de la consommation;
3. Les essais des mouvements nationaux-politiques de créer un costume national particulier ou d'influer sur le maintien des costumes existants chez la population rurale en vue d'empêcher la «dénationalisation» et de faire progresser industrie domestique;
4. Les réformes effectuées des points de vue hygiéniques, esthétiques et émancipateurs, empruntées, ensemble avec le costume européen, des pays développés d'alors.

Издаје
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Кнез Михаилова 35/IV
11000 Београд

Тираж
1000 примерака

Штампа
БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
Београд, Булевар војводе Мишића 17

CIP — КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ
Народна библиотека Србије, Београд

930.85 (497) (082)

Градска култура на Балкану : (XV—XIX век) : зборник радова / уредила Верена Хан. — Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 1988. — књ. ; 24 стр

2. — 1988. — 206 стр. : илустр. — (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 36)

ПК: а. Балканске државе—Културна историја—Зборници